

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4

2024

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВІКТОР ГУДЗЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ВІКТОРИЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

Херсонська державна морська академія

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛІЦЬКИЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЮЛЯ ПОДРЕЗ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

ІРИНА ТИХОНЕНКО

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

В'ЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

- Сліди тварин на цеглі Меджибізького замку 7
 СТУПАК АЛІНА, ВЕТРОВ ВІКТОР, БАРАНОВСЬКИЙ АНТОН
- Літописна згадка про затримання половецьких послів на річці Локня 20
 1127 р.
 ОСАДЧИЙ ЄВГЕН
- Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і 36
 дистанційного зондування
 КОРОТЯ ОЛЕКСІЙ, ОСАДЧИЙ ЄВГЕН
- Розвідки та моніторинг місцезнаходжень раннього палеоліту в 54
 Луганській області (2014–2021 рр.)
 ВЕТРОВ ВІКТОР

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Дозвілля та розваги шляхетської молоді Українського Правобережжя 79
 першої половини 19 ст.
 ЗЕМСЬКИЙ ЮРІЙ
- Становлення та діяльність Української автокефальної православної 95
 церкви (1941–1944 рр.)
 ОЛПЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ, РЯБУХА СЕРГІЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Правове регулювання добродійної діяльності в Російській імперії у 108
 пореформений період
 КУДНОВ ДМИТРО, СКУСИНЕЦЬ АННА

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

- Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та 121
 земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–і рр. 19 ст.)
 КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЗАР

Директор Сумського державного педагогічного інституту Дмитро
Нукалов: штрихи до біографії на тлі доби 141
Куц Ярослав, Семешин Едуард

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Змістові характеристики фонду «Канцелярія Миколаївського
військового губернатора» через призму контент-аналізу 155
КАРТУЗОВ КОСТЯНТИН

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Європейська інтеграція вищої освіти на прикладі співпраці між ОНУ
імені І.І. Мечникова та Італією 177
СМИНТИНА ОЛЕНА

Збиття літака рейсу МН17 – один із перших видимих проявів збройної
агресії росії проти України 191
КРУПЕНЯ ІРИНА

ARCHAEOLOGY

- Animal's Pawprints on the Bricks of Medzhybizh Castle 7
STUPAK ALINA, VETROV VIKTOR, BARANOVSKYI ANTON
- Chronicle Mention of the Detention of Polovtsian Ambassadors on the River Loknya in 1127 20
OSADCHY EVGEN
- Localization of the Bilsk Transportation According to Archaeological Research and Remote Sensing 36
KOROTIA OLEKSII, OSADCHY EVGEN
- Exploration and Monitoring of Early Paleolithic Sites in the Luhansk Region (2014–2021) 54
VIETROV VICTOR

UKRAINIAN HISTORY

- Leisure Activities of the Noble Youth Residing on the Right Bank of Ukraine in the First Half of the 19th Century 79
ZEMSKYI YURII
- The Formation and Activity of the Ukrainian Autocephalic Orthodox Church (1941–1944) 95
OLITSKYI VIACHESLAV, RIABUKHA SERHII

WORLD'S HISTORY

- Legal Regulation of Charity in the Russian Empire in the Post-Reform Period 108
KUDINOV DMYTRO, SKUSYNETS ANNA

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

- The Problem of the Functioning of the Chernihiv Teachers' Seminary and the Land Liberalism of the Northern Left-Bank (1870s) 121
KOTELNYTSKYI NAZAR

Director of the Sumy State Pedagogical Institute Dmytro Nukalov: Stroke To The Biography Against the Background of the Day KUSHCH YAROSLAV, SEMESHYN EDUARD	141
---	-----

SOURCE STUDIES

Content Characteristics of the ‘Office of the Mykolaiv Military Governor’ Fond Through the Lens of Content Analysis KARTUZOV KOSTYANTYN	155
---	-----

INTERNATIONAL RELATIONS

European Integration of Higher Education on the Example of Cooperation Between the I.I. Mechnikov University and Italy SMYNTYNA OLENA	177
---	-----

The Crash of the MH17 Aircraft Is One of the First Visible Manifestations of Russia’s Armed Aggression Against Ukraine KRUPENYA IRYNA	191
---	-----

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/007-019>

УДК (UDC) 904.4-033.71 : 56.012.3 (477/43-22) «653»

ANIMAL'S PAWPRINTS ON THE BRICKS OF MEDZHYBIZH CASTLE

Alina Stupak*

Viktor Vetrov**

Anton Baranovskyi***

Abstract

Occasional marks on bricks or other architectonic composites, with their potential to unveil environmental conditions at the time of their formation, attract scientific attention. The object of our research is the pawprints on bricks, a discovery made during the archaeological excavations of the historically significant Medzhybizh Castle (also known as Medzhybizh Fortress), located in the village of Medzhybizh, Khmelnytskyi region, Ukraine. Brick, a popular building material, was continually used to construct palaces and residential and household objects of the Castle's architectural ensemble. The studied collection of bricks, dating to the 15th-19th centuries, is the second most widespread material, after stone blocks, for constructing various elements of the Castle complex.

This study aims to identify the animal species responsible for the pawprints found and showcase the valuable informational potential of animal pawprints on bricks as an archaeological resource.

The findings of the study reveal that the imprints can be attributed to canines, felines, swine, even-toed ungulates, and domestic fowl (chickens). Animal tracks present on the brick blanks indirectly reflect the environmental elements. In the context of the brick materials utilized in the construction of Medzhybizh Castle, the animal imprints indicate the presence of animals associated with the proprietors of the brickyard or those from neighbouring households and farms. Animals could have unintentionally traversed the brick blanks while roaming freely, possibly attracted by the mineral components of the brick mortar. The dimensions of a dog's pawprints enable an estimation of the size of certain individual dogs and their count. The small size of the hoofed mammal's tracks suggests they belonged to young individuals, indicating the spring-

* PhD, junior researcher of the Paleontological Department of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-408X>

** Head of the Archaeology Sector of State Historical and Cultural Reserve "Mezhybizh". Scientific researcher SI SRC "Rescue Archaeological Service" Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Medzhybizh, Ukraine. E-mail: vetrov.poryad@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6048-7590>

*** Deputy of company commander of the military unit А1008, Volodymyr, Ukraine. E-mail: antonram93@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0311-0534>

summer season during which the brick blanks were created. The positioning of the tracks on the brick provides insights into the speed patterns of the animals' movements on the blanks.

Therefore, the results of the pawprint study on bricks and other ancient ceramic products not only contribute to our understanding of the past but also have practical applications in the scientific and museological spheres, making this research highly relevant and its applications tangible.

Keywords: Medzhybizh Castle, fortification, archaeology, archaeozoology, brick, animal tracks (pawprints, imprints)

СЛІДИ ТВАРИН НА ЦЕГЛІ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ

Аліна Ступак*

Віктор Ветров**

Антон Барановський***

Анотація

Випадкові сліди на цеглі, або інших будівельних сумішах привертають увагу тим, що є джерелом умов навколишнього середовища їх формування. Об'єктом дослідження цієї роботи є відбитки слідів тварин на цеглі, яка була виявлена під час археологічних досліджень Меджибізької фортеці, що розташована в с. Меджибіж Хмельницької області. Досліджувана колекція цегли датується 15–19 ст. Вона є другою по рівню розповсюженості, після кам'яних блоків, матеріалом для будівництва різних елементів фортечного комплексу.

Ціллю цього дослідження є визначення видового складу тварин, яким належали сліди, а також демонстрація інформаційного потенціалу слідів тварин на заготівках цегли в якості археологічного джерела. Результати визначення свідчать, що сліди належали собакам, котам, свиням, парнокопитним тваринам та курці домашній. Сліди тварин на заготовках цегли опосередковано вказують на елементи зовнішнього середовища. У випадку матеріалів цегли Меджибізької фортеці сліди тварин вказують на тварин, які належали власникам цегельні або тварин суміжних з цегельною господарств. Тварини могли потрапити на цегляні заготівки випадково під час вільного вигулу. Їх могли приваблювали мінеральні складові цегляного розчину. Довжина слідів собак дозволила реконструювати приблизний розмір деяких особин, а також їхню кількість. Невеликий розмір слідів парнокопитних тварин вказував на їхню приналежність особинам дитячого віку, що може вказувати на весняно-літній сезон створення цегляних заготівок. Спосіб розташування слідів на цеглі вказує на темп пересування тварини по її заготівкам.

* PhD, молодша наукова співробітниця відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України, м. Київ, Україна. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-498X>

** завідувач сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», Науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, с. Меджибіж, Україна. E-mail: vetrov.poryad@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6048-7590>

*** заступник командира роти військової частини А1008, м. Володимир, Україна. E-mail: antonram93@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0311-0534>

Отримані результати дослідження слідів на цеглі та інших давніх керамічних виробках можуть мати практичне застосування у науковій та музеєзнавчій сфері.

Ключові слова: Меджибізька фортеця, фортифікація, археозоологія, цегла, сліди тварин

Цитування: Ступак, А., Ветров, В. & Барановський, А. (2024). Сліди тварин на цеглі Меджибізького замку. *Консенсус*, 4, 7–19.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/129>

Introduction

Medzhybizh Castle, located in the Medzhybizh village near Khmelnytskyi, Ukraine, is a part of the medieval fortress and stands as a significant monument of archaeology and architecture spanning the 12th to 18th centuries. Its strategic position at coordinates N49.4370 and E27.4118 adds to its significance, making it a renowned defensive structure of Ukraine (Fig. 1).

Рис. 1. Меджибізькій замок на мапі України
Fig. 1. Mezhybizh castle on the map of Ukraine

This architectural marvel invites analysis from the perspective of architectural archaeology, encompassing typology, appearance, functional purpose, and the sequence of decor styles. Furthermore, a stratigraphic analysis systematizes the construction stages in chronological order.

The construction of Medzhybizh Castle relied on two primary groups of building materials.

The first group comprised natural local detrital limestones and sandstones of the Sarmatian stage of the Neogene era, forming the central massif for building the walls and most of the architectural fortification objects. The limestone components utilized varied in size, ranging from 20–40 cm to substantial fragments exceeding one meter, depending on the era and construction techniques employed.

The second group included architectural and construction ceramic products such as bricks, floor tiles, eaves details, and decorative elements.

The historical overview of the stone construction stages of Medzhybizh Castle traces back to the late 14th century, coinciding with the final period of the Grand Duchy of Lithuania. The transition to Gothic-type tiles and other architectural and interior innovations marked the end of the 14th and the beginning of the 15th centuries. At the same time, the widespread use of bricks likely commenced in the 15th century.

The methodology for the scientific study of bricks involves recording various signs, markings, and traces indicative of the production technology and dating. Notably, studying the tracks on bricks or their fragments from the Medzhybizh Castle plays a pivotal role in understanding the brick collection's archaeological significance, shedding light on the conditions in which these bricks were formed. Noteworthy occasional traces include animal paw prints, often found on bricks from different historical periods, suggesting the circumstances under which brick-making occurred, including in the open air, under a canopy, or in a room with animals' free access to it.

This study aims to comprehensively describe and analyze animal tracks on bricks or their fragments, emphasizing the informative value of such bricks as an archaeological source from the Medzhybizh Castle.

Analysis of the latest research and publications

The practice of studying animal pawprints on ancient bricks or other architectonic composites is globally recognized. Dr. Povilas Blaževičius studied the dog pawprints found on the bricks of medieval artifacts in Vilnius, Latvia¹. The researcher managed to reconstruct the approximate size of the dogs, determine their hair length, and identify potential animal diseases. The author's methodical techniques laid the groundwork for studying the brick collection at Medzhybizh Castle. Scientists G. Musto and L. Cram conducted research on animal tracks found on Roman-era bricks². Researchers have been trying to figure out the breed and size of the dogs that left traces on ancient Roman bricks and tiles. A group of researchers led by M. Kralik studied random traces on Lelekovice Castle (Czech Republic) bricks. The researchers discovered a mix of animal and children's tracks. They suggested that children and animals could have been stepping onto the brick blanks while the animals were grazing, with the children actively participating as shepherds³.

Random animal and rain traces were found on brick samples from medieval archaeological sites in Kyiv, Pereiaslav, and Grodno, located in Ukraine⁴. Researcher

¹ Blaževičius P. Vilniaus miesto sunu pedsaku tyrimai. *Lituanica*. 2021. T. 125, № 3. C. 194-210.

² Musto G., Cram L. Pawprints in clay: Romano-British dogs in a math class. *Significance*. 2010. T. 2, № 7. C. 93-96.

³ Kralik M., Urbanova P., Hlozek M. Finger, hand and foot imprints: the evidence of children on archaeological artifacts. *Children, Identity and the past* / ed. by. H. Dommasnes and M. Wrigglesworth. Cambridge, 2008. P. 1-16.

⁴ Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X-XIII веков. Санкт Петербург: Наука, 1994. С. 5-18.

D. Elshin has provided instances of markings found on the plinth-type brick of the Church of Tithes, which include traces from rain, grass, and animals. However, the descriptions of these markings remain at a generalized level⁵. Therefore, this underscores the relevance of conducting a comprehensive study of this category of traces.

Materials and methods

Brick was a widely used building material in the construction of palaces, residential buildings, and household objects in the architectural ensemble of Medzhybizh Castle. Different types of bricks used in the Castle can be associated with its historical stages of construction and reconstruction. Since construction ceramic products have their own technological and production specifics, it is possible to draw connections between the use of volumes and types of bricks in the Castle and the development of the town of Medzhybizh itself, where such bricks were used in private construction.

“Longitudinal stamp type” brick is the oldest type of brick used in the construction of Medzhybizh Castle. The clay mixture and blanks were likely hand-formed without standardized dimensions, directly in the clay quarries near the Castle. During the moulding process, harrows were applied using fingers or a scraper on one side of the brick. The technology involved the use of non-standard forms, different densities of filling, and different methods of applying grooves. This led to the fact that it is practically impossible to produce two identical “Longitudinal stamp type” bricks. However, as with any bulk material, general trends in the overall size and weight of bricks can be observed. The earliest form of bricks was approximately 26×15×8.5 cm in size. Since the 17th century, recorded dimensions were about 18×13×5.5 cm⁶. The longitudinal stamp brick was predominantly utilized in the construction of structures during the 16th and 17th centuries and continued to see secondary use in later periods. Examination of Rakochi Castle, a part of which was constructed using longitudinal stamp bricks, facilitated the precise dating of this brick type. Situated approximately two kilometres from Medzhybizh, the ruins of the Rakochi Castle, originally erected in the first half of the 16th century and subsequently destroyed by the century’s end, provided crucial evidence for dating this particular brick type.

In the 18th and 19th centuries, a different type of brick was used, distinguished by smaller sizes and the presence of marks compared to the “longitudinal stamp type”⁷.

In the studied collection, the “longitudinal stamp” brick is predominant – 106 specimens, at the same time, bricks from the 18th and 19th centuries – 8 specimens.

⁵ Елшин Д.Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 395–407.

⁶ Акмен І.Р., Погорілець О.Г., Тарасов В.В. Архітектурно-будівельні керамічні вироби з замку-фортеці Меджибіж. *Збірник «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій»*. 2015. № 7. С. 15.

⁷ Барановський А.В. Будівельні матеріали Меджибізької фортеці. *Збірник матеріалів Археологія і фортифікація України*. 2019. № 9. С. 118–120.

The method developed by P.G. Oshmarin and D.G. Pikunov was utilized for species identification of animals. The calculation took into account the 8% attributed to the drying process of bricks when determining animal pawprint size⁸. Thus, 8% of its length was added to the actual size of each paw-print. This is the average apparent drying of bricks, which could range from 5% to 15%, depending on the components of the brick solution⁹. It was feasible to distinguish individual pawprints by species; however, measuring the traces was unattainable due to fragmentation or indistinct edges. The reconstruction of the dog's dimensions in relation to its paw print size was conducted following the Muttluks brand correlation scheme for dog shoes¹⁰.

During such reconstructions, it is necessary to consider its inaccuracy because the breeds and sizes of dogs in ancient times may not match up with modern breeds of dogs, most of which were bred several centuries ago. The reconstruction of dog sizes, in our case, is conditional and approximate to the actual sizes and should be considered as such. When counting the number of animal tracks represented on the brick, it is essential to consider the varying degrees of penetration into the wet and dried brick blanks. This difference can result in a discrepancy of 1-2 mm in the track length of an individual animal. Refer to Table 1 for further details.

Results

The collection comprises 114 samples of bricks or their fragments, containing a total of 146 animal pawprints and 3 human prints. The identified animal pawprints include 53 samples of dog pawprints, 75 samples of cat tracks, 4 samples of pig prints, 10 samples of small hoofed animals, and 4 samples of domestic chicken prints (refer to Fig. 2 and 3; Table 1). Three bricks with human footprints, two with fingerprints, and one with a human footprint were recovered. These samples were obtained in 2020. Given the ongoing archaeological research at the Medzhybizh Castle, it is plausible that additional finds of bricks with animal tracks may emerge in the future.

Dog's paw prints. A total of 53 dog paw prints were observed and analyzed. From this sample, measurements were taken to determine the positioning relative to the front (anterior) or back (posterior) side of the body from 17 paw print samples. The pawprints of dogs, so as other animals, were found on both fresh clay with clear edges and on more dry clay, where the paw prints of the animal are less embedded in the brick composition and are not so distinct. In some cases, both types of prints were found on the same brick unit, indicating the cycle of its drying stage readiness.

To estimate the size of the paws, measurements of the length of the footprint without the claw of the dogs' front paws were considered.

⁸ Ошмарин П.Г., Пикун Д.Г. Следы в природе. Следы ног животных на почве и снегу. Практическая классификация следов ног зверей и птиц. Москва: Наука, 1990. 296 с.

⁹ Blazeivicius P. Vilniaus miesto sunu pedsaku tyrimai. *Lituanica*. 2021. T. 125, № 3. С. 194-210.

¹⁰ Muttluks sizing. URL: <https://chillydogs.ca/muttluks-sizing-chart/>

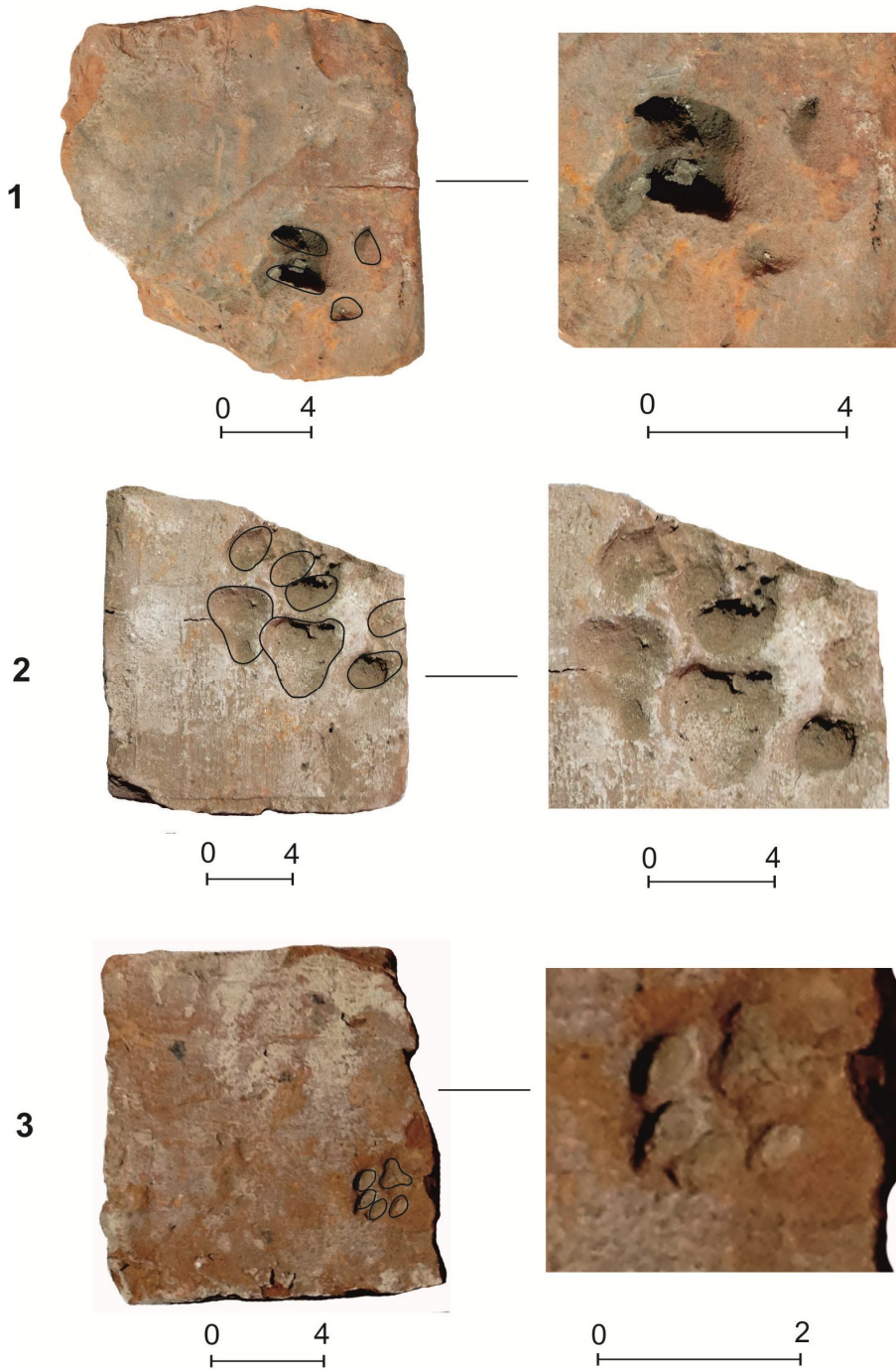
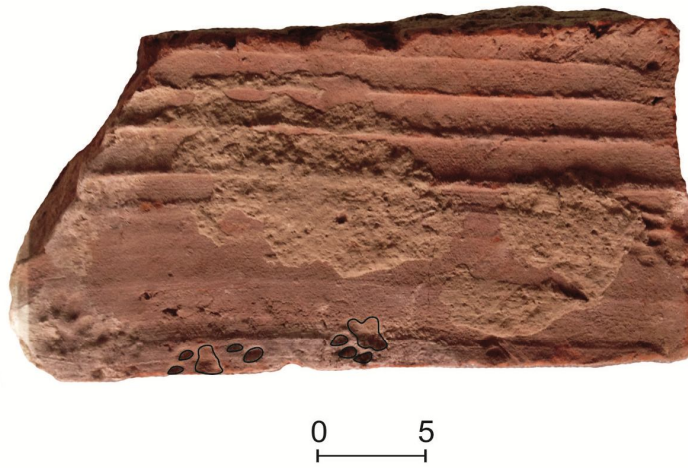
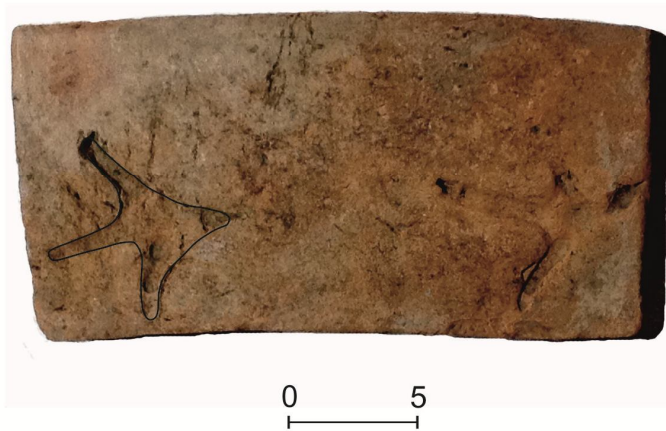

Fig. 2. Bricks with paw prints of different animal species:
 a – paw prints of a cat; b – chicken paw prints; c – traces of human fingerprints
 Рис. 2. Цегла з відбитками слідів різних видів тварин:
 а – сліди kota; б – сліди курки; с – сліди відбитків пальців людини

a

b

c

Fig. 3. Brick fragments with different animal's paw prints:
 a – a single pawprint of a pig; b – “covered” pawprint of a dog; c – a single pawprint of a cat
 Рис. 3. Фрагменти цегли з різними відбитками слідів тварин:
 а – одиничний слід порося; б – перекритий слід собаки; с – одиничний слід kota

Таблиця 1. Довжина слідів тварин Меджибізького замку
Table. 1. The length of animal pawprints of the Medzhybizh castle

Species	The length of the pawprint on the brick sample (mm) (taking into account the drying of the brick by 8%)	Number
Dog (Anterior paw print)	65	6
	76	3
	91	1
Dog (Posterior paw print)	71	1
	72	2
	78	2
	80	1
	110	1
Domestic pig	45	1
	30	2
	50	1
Small hoofed animals (domestic pig, goat, sheep)	30	2
	40	2

The measurements of the tracks obtained reveal the presence of an individual with front paws measuring 65 mm (6 samples), 76 mm (3 samples), and 91 mm (1 sample). Additionally, the measurements of the hind paw tracks indicate the presence of traces in the following dimensions: 71 mm (1 sample), 72 mm (2 samples), 78 mm (2 samples), 80 mm (1 sample), and 110 mm (1 sample).

Based on these findings, it is possible to identify distinct groups of pawprints that may belong to three individual dogs: the first one with front paws measuring 65 mm and hind paws measuring 71-72 mm, the second one with front paws measuring 76 mm and hind paws measuring 78-80 mm, and the third one with front paws measuring 91 mm and hind paws measuring 110 mm.

Based on the dimensions (length) of the dogs' front paws and their association with specific dog breeds used by manufacturers of dog footwear, we have deduced the size of the dogs corresponding to these paw prints. In accordance with our data, a front paw imprint measuring 65 mm is indicative of a dog akin in size to the Beagle breed. Beagle breeds typically exhibit a withers height ranging from 36-50 cm and a weight of approximately 7.7-16 kg.

A dog with a paw print length of 76 mm is comparable in size to the Border Collie breed. Dogs of this breed typically have a height at the withers ranging from 48 to 56 cm and a weight of 15 to 20 kg.

Table 2. Types of animal's paw prints of the Medzhybizh Castle
Таблиця 2. Типи слідів тварин Меджибізького замку

Type of the paw print	Dog	Cat	Small hoofed animals	Pig	Chicken
Single	45	75	9	4	3
Uncovered	7	3	1		
Covered		3			
Overlapping	1	2			

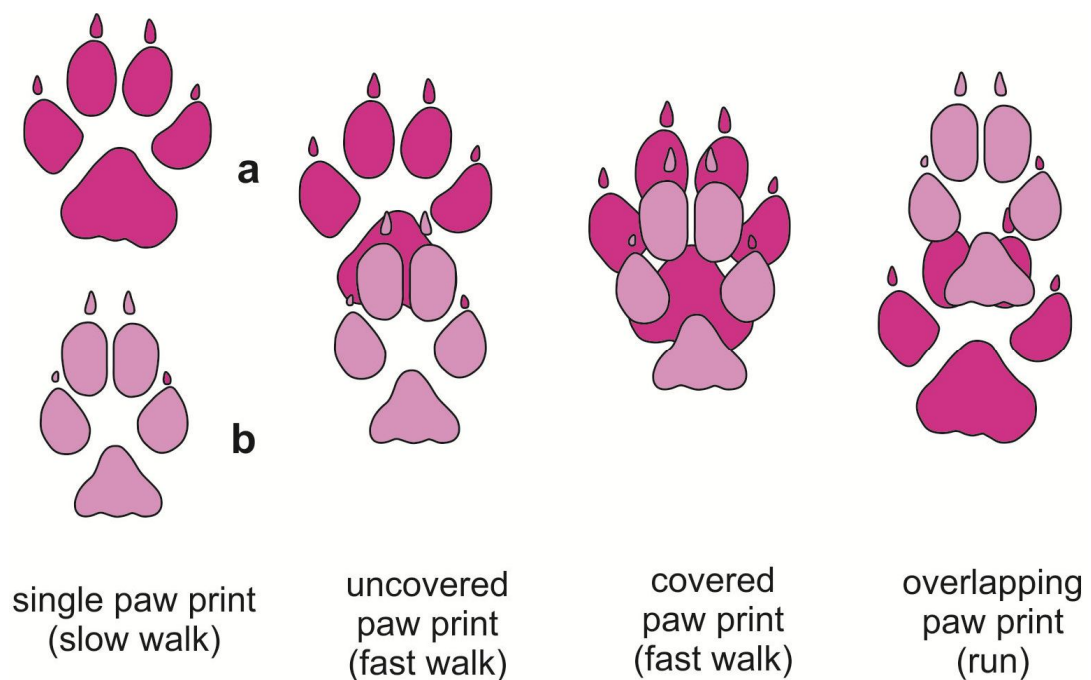

Fig. 4. Types of pawprints on the example of the dog's movement:

a – an anterior paw; b – a posterior paw.

Figure is according to: BlazeVICIUS 2021, figure 4, p. 199.

Рис. 4. Типи слідів на прикладі пересування собаки:

a – слід передньої лапи; b – слід задньої лапи.

Ілюстрація подана згідно: BlazeVICIUS 2021, рисунок 4, с. 199.

The next pawprint supposedly belonged to a Labrador breed dog, characterized by a height at the withers of 54 to 57 cm and a weight of 25 to 40 kg.

In analyzing the composition of brick surfaces, the sequential arrangement of dog tracks provides valuable insights into these animals' movement patterns and speed (refer to Table 2; Fig. 4).

Canines are a species of animals that primarily rely on the pads of their front and hind paws for movement.

“Single” pawprints characterize a leisurely (slow) walking pace. Our examination of bricks from the Medzhybizh Castle revealed 45 single dog tracks.

“Uncovered” and “covered” occur when the hind paw wholly or partially covers the front paw print, indicating a swift gait. Those two track types denote faster movement. The collection at Medzhybizh Castle has been found to include 7 instances of uncovered tracks but no covered tracks.

Furthermore, “overlapping” paw prints, where the hind paw imprint is positioned higher than the front paw print, signify running behavior. Within the collection of examined bricks, we identified a single sample of overlapping paw prints.

The speed of the animal’s movements can indirectly indicate whether the bricklayers intentionally tried to drive the animals away from the brickwork or did not pay particular attention to it.

Cat’s paw prints. The feline tracks are the most prevalent within the examined brick samples, constituting 88 specimens. Their morphological uniformity makes it challenging to ascertain the precise size of the felines relative to the footprints. Single footprints are the most prevalent within the entire sample, totalling 75 specimens, followed by partially covered footprints with 3 specimens, and fully covered cat footprints with 3 traces. This suggests unhindered movement of the felines on the brick surfaces. Notably, in two instances, clusters of cat tracks are situated very close to each other, indicating potential periods of stationary rest for the felines.

Traces of hoofed mammals. The remains of hoofed mammals are also found among the tracks, including four traces attributed to a pig, with distinguishable finger impressions of second and fifth toes. Notably, the pig’s third phalanges are situated in close proximity to the third and fourth toes, distinguishing them from other hoofed ungulates. While the specific species of the remaining tracks remains undetermined, it is likely that they were made by domestic pigs, goats, or sheep. Even after considering their desiccation, the dimensions of the even-toed ungulates track range between 2-4 cm, indicating an association with infant-age individuals. Conventional breeding practices for domestic pigs, goats, and sheep involve birthing newborns during spring to enhance ease of care and sustenance for the cubs throughout the warmer months.

Bird’s pawprints. During the examination of the brick collection, four tracks attributed to domestic chickens were identified, with measurements consistent with those of adult chickens.

Human tracks. During the examination, two bricks bearing human fingerprints were identified. These imprints were left as a result of handling the brick blanks prior to their complete hardening. Furthermore, one of the bricks exhibits a substantial fragment of a human footprint, likely from a shoe.

Discussion

The presence of animal tracks on the brick blanks at Medzhybizh Castle serves as

an indirect indication of the influence of external environmental elements. These tracks likely originate from animals belonging to the brickyard owners or from farms adjacent to the brickyard. It is plausible that animals inadvertently traversed the brick blanks during their free movement. Notably, Dr. P. Blaževičius suggests that the animals may have been drawn to the mineral components of the brick mortar, leading them to ingest small quantities of it. This consumption could potentially have provided the animals with supplementary nutrition containing beneficial substances¹¹.

Scientists M.I. Poroh and S.F. Tataurov suggested that the presence of animal tracks on brick blanks may indicate a form of ritual behavior. This behavior, known as “building bloodless sacrifice”, involves using animal remains or tracks as the foundation of a structure during its construction¹². Traces of similar ritualistic practices, involving the use of animal bones, have been documented in the historical records of Ukraine, specifically in settlements dating back to the early Middle Ages. Notably, S. Horbanenko detailed the discovery of a beaver skeleton beneath the eastern corner of a dwelling at the Volyntsev stage of the Lytvynovichi 3 settlement (located in the Krolevets'kyi district of the Sumy region). Additionally, a beaver jaw, along with astragalus bones (also known as the talus bone) of small horned cattle, were found within the confines of a semi-subterranean dwelling dating from the 10th to 11th centuries, unearthed within Khotyn Castle (castle-fortress situated in Khotyn city, Chernivtsi region)¹³. However, there is no convincing evidence that the animal tracks in the Medzhybizh Castle collection are ritual.

Conclusion

Animal pawprints on ancient bricks, as well as imprints of plants and traces of rain and hail, belong to random signs that indirectly indicate the elements of the surrounding environment of the places of formation and drying of bricks before their firing. This study aimed to demonstrate the informational potential of the animal tracks on brick blanks as a valuable archaeological resource. The analysis of the bricks from Medzhybizh Castle revealed the number of different species of animals that left paw prints, with at least three dogs identified. The size of the tracks allowed us to estimate the approximate size of the dogs. The small size of prints belonging to even-toed ungulates suggests that they were made by infant-age animals, indicating that the brick blanks were likely made during the spring or summer season. The position of the tracks on the bricks gives us insight into the animals' movements, particularly their pace. The findings suggest that there are only a few instances of rapid animal movement on the brick mixtures, which

¹¹ Blaževičius P. Vilniaus miesto sunu pedsaku tyrimai. *Lituanica*. 2021. T. 125, № 3. С. 194–210.

¹² Порох М.И., Татауров С.Ф. Методика исследования кирпичей из археологических памятников русского населения 17 – начала 20 вв. *Вестник Южно-Уральского Государственного Университета*. 2012. Т. 291, № 32. С. 41–44.

¹³ Горбаненко С.А. Домобудування і закладна жертва. *Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси.* / ред. С.А. Горбаненко. Київ, 2022. С. 131–147.

indirectly indicates that the craftsmen allowed animals to be present during the brick-making process.

The findings from the examination of traces on ancient ceramic artifacts have potential practical implications within the realm of museology. Animal paw print bricks are an excellent addition to themed exhibits and a suitable material for hosting workshops.

Acknowledgments: Our team members are deeply thankful to literature corrector Sophie Ponomariova for her work with this article translation.

REFERENCES

- Akmen, I.R., Pohorilets, O.H., Tarasov, V.V. (2015). Arkhitekturno-budivelni keramichni vyroby z zamku-fortetsi Medzhybizh [Architectural and construction ceramic products from the Castle-fortress Medzhybizh]. *Problemy doslidzhennia, zberezhennia ta restavratsii istorychnykh fortyfikatsii*, 7, 15 [in Ukrainian].
- Baranovskiy, A.V. (2019). Budivelni materialy Medzhybizhkoj fortetsi. Zbirnyk materialiv [Building materials of the Medzhybizh Castle]. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, 9, 118-120 [in Ukrainian].
- Horbanenko, S.A. (2022). Domobuduvannia i zakladna zhertva [Home building and pledge sacrifice]. In: S.A. Horbanenko (ed.) *Mahiia povsiakdennia davnikh slovia. Narysy*. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
- Yelshin, D.D. (2010). Novie issledovaniya drevnerusskoj plinfi: itogi i perspektivi [New researches of the Ancient Rus plinth: results and prospects]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, 395-407 [in Ukrainian].
- Oshmarin, P.G. & Pikunov, D.G. (1990). *Sledi v prirode. Sledi nog zhivotnykh na pochve i snegu. Prakticheskaya klassifikatsiya sledov nog zveri i ptits* [Traces in nature. Footprints of animals on the soil and snow. Practical classification of footprints of animals and birds]. Moskva: Nauka [In Russian].
- Porokh, M.I. & Tataurov, S.F. (2012). Metodika issledovaniya kirpichei iz arkheologicheskikh pamyatnikov ruskogo naseleniya 17 – nachala 20 vv. [The method of researching bricks from archaeological sites of the Russian population of the 17th - early 20th centuries]. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo Gostudarstvennogo Universiteta*, (291) 32, 41-44 [In Russian].
- Rappoport, P.A. (1994). *Stroitelnoe proizvodstvo Drevnei Rusi 10-13 vekov* [Construction production of Ancient Rus of the X-XIII centuries]. Sankt Peterburg: Nauka, 5-18 [In Russian].
- Blazevicius, P. (2021). Vilniaus miesto sunu pedsaku tyrimai [A study into the pawprints of urban dogs]. *Lituanica*, 3 (125), 194-210 [In Lithuanian].
- Kralik, M., Urbanova, P. & Hlozek, M. (2008). Finger, hand and foot imprints: the evidence of children on archaeological artifacts. *Children, Identity and the past* / ed. by. H. Dommasnes & M. Wrigglesworth. Cambridge, 1-16 [In English].
- Musto, G. & Cram, L. (2010). Pawprints in clay: Romano-British dogs in a math class. *Significance*, 7 (2), 93-96 [In English].
- Muttluks sizing. URL: <https://chillydogs.ca/muttluks-sizing-chart/>

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/020-035>

УДК (UDC) 94 (36) "11"

**CHRONICLE MENTION OF THE DETENTION OF POLOVTSIAN AMBASSADORS
ON THE RIVER LOKNYA IN 1127****Evgen Osadchy*****Abstract**

The article is devoted to the analysis of the text of the chronicle mention of the detention of Polovtsian ambassadors on the Loknya River in 1127. On the basis of a set of sources, the issue of the possible route of the Polovtsian army and the place of their stay on the Vyr River is considered. One of the problems in localizing the scene of the event is that there are several rivers in the studied region called Loknya. One of them is a tributary of the Vyr River and in the nineteenth century was considered the place where the ambassadors were detained. At the beginning of the twentieth century, historians and local historians revised these conclusions and determined that these events took place near the modern city of Suja. For almost a hundred years, this interpretation was not in doubt and was considered to be settled in historical science.

However, the emergence of new data from archaeology, historical geography, and maps of the early modern period allows us to consider this issue in more detail. Maps from the first half of the eighteenth century show a small forested area in the upper reaches of the Vyr River, as well as a ford or crossing nearby. This location is exactly where the "steppe corridor" was located in the twelfth and first half of the thirteenth centuries, along which the Polovtsians moved to Kyiv and Chernihiv. The combination of several important facts allows us to assume with a high degree of probability that the events of 1127 took place on the Loknya River near the chronicle town of Vyr. The author proposes several possible routes of the Polovtsian army and provides arguments to confirm the version in favor of localizing this event there, and not in the basin of the Psel River.

Keywords: Chernihiv and Pereyaslav principalities, Vyr River, Loknya River, Polovtsians, Vsevolod Olhovych, 1127

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

**ЛІТОПИСНА ЗГАДКА ПРО ЗАТРИМАННЯ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОСЛІВ
НА РІЧЦІ ЛОКНЯ 1127 Р.****Євген Осадчий*****Анотація**

Стаття присвячена аналізу тексту літописної згадки про затримання половецьких послів на р. Локня у 1127 р. На основі комплексу джерел розглянуто питання можливого проходження маршруту половецького війська та місця їх перебування на р. Вир. Однією з проблем у локалізації місця події є те, що у досліджуваному регіоні є кілька річок, що мають назву Локня. Одна з них є притокою р. Вир і у 19 ст. вважалася місцем, де відбулося затримання послів. На початку 20 ст. істориками та краєзнавцями було переглянуто ці висновки і визначено, що ці події мали місце неподалік сучасного міста Суджа. Майже сто років таке трактування не викликало сумнівів і вважалося таким, що вирішене в історичній науці.

Згодом ці висновки знов були переглянуті вченими. З часом, поява нових даних археології, історичної географії та карт ранньомодерного періоду, дозволяють більш детально розглянути це питання. На картах першої половини 18 ст. позначений невеликий лісовий масив в верхній течії р. Вир, а також брід або переправа поряд. Це місце знаходиться саме там, де у 12 – першій половині 13 ст. знаходився «степовий коридор», яким половці рухалися до Києва та Чернігова. Поєднання кількох важливих фактів дає змогу припустити з великою долею ймовірності, що події 1127 р. відбулися на р. Локня неподалік літописного міста Вир. Автором запропоновано кілька можливих маршрутів проходження половецького війська та наведено аргументи щодо підтвердження версії на користь локалізації цієї події саме там, а не в басейні р. Псел.

Ключові слова: Чернігівське та Переяславське князівства, р. Вир, р. Локня, половці, Всеволод Ольгович, 1127 р.

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Літописна згадка про затримання половецьких послів на річці Локня 1127 р. *Консенсус*, 4, 20–35.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/130>

Постановка проблеми. Історія русько-половецьких відносин часів феодальної роздробленості характеризується частими військовими зіткненнями, війнами та укладанням ситуативних союзів. Ці події досить часто згадуються на сторінках літописів, завдяки чому ми знаємо імена ханів і князів, а також назви населених пунктів та урочищ, де відбувалися певні події. Інколи ці згадки дають відповідь на питання проходження шляхів сполучення, місця битв та визначних

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. Е-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

подій, які мали вплив на політичну та економічну історію руських князівств 12 – першої третини 13 століть.

На території Дніпровського лісостепового Лівобережжя існували два великих адміністративно-територіальних утворення – Чернігівське та Переяславське князівства. Географічно вони розташовувалися на кордоні зі Степом, де з кінця 11 століття розпочинається будівництво прикордонних фортець вздовж Сули та Сейму. Південніше цієї оборонної лінії знаходилися поселення та невеликі міста з осілим населенням, яке тісно контактувало з номадами. З 12 ст. ці контакти були переважно мирними, що відображається у матеріальній культурі та поховальному обряді населення, яке проживало у середній течії Ворскли та Псла.

Політичні контакти між руськими князями та половецькими ханами відображені у літописних згадках. Одна з них стосується типової для 12 ст. боротьби за князівський стіл в Чернігові, та запрошення половецької кінноти в якості союзних військ. 1127 р. в результаті міжусобного конфлікту у Чернігові було усунуто від влади князя Ярослава. Узурпатором був Всеволод Ольгович. Проти нього виступили київський князь Мстислав та переяславський Ярополк. Всеволод звернувся за допомогою до половців. Спільними зусиллями руські князі перекрили кордон зі Степом і не дали їм прибути до Чернігова. Після затримання половецьких послів на р. Локня, кочовики змушені були швидко відступити.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. Проблема локалізації даної події на місцевості полягає в тому, що у Південній Сіверщині протікають річки зі схожими або однаковими назвами. Назву Локня в регіоні мають чотири – одна є притокою Виру, друга – Суджі, третя – Клеvení, четверта – Ворскли. Дві перших розташовані на незначній відстані одна від одної, що вносить плутанину у вирішенні питання локалізації цієї літописної події.

Щодо дати цієї події, то вона має два варіанти. У переважній більшості літописів ця згадка датується 6635 (1127) роком і починається повідомленням про смерть Брячислава Святополчича, а далі розпочинається розповідь саме про події у Чернігові¹. В Іпатіївському списку ця згадка розпочинає опис року 6636 (1128)². Загалом ми можемо прийняти дату 1127 р.

Викладення подій майже однакове за виключенням дрібних деталей. Всеволод Ольгович захопив Чернігів та вигнав свого дядька князя Ярослава. Князі київський Мстислав та переяславський Ярополк зібрали свої дружини та збиралися йти на Чернігів. Вони взяли під контроль фортеці по Сейму, відправивши туди своїх посадників. Князь Всеволод звернувся до половців за допомогою. Половецьке військо підійшло до р. Вир і зупинилося³.

Далі в літописах з'являються певні деталі та уточнення. Лаврентіївський літопис повідомляє, що в Чернігів половці *«послали бо бяхуть послы ко Всеволоду и*

¹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27.

² ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291.

³ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27; ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291.

не пропустиши их опять»⁴. У цій редакції виходить, що послы до Чернігова намагалися їздити не один раз, але їх не пропускали посадники князя Ярополка. В Іпатіївському літописі цей фрагмент викладений дещо по-іншому: «*послали бо бяхуть послы ко Всеволоду изомаше я Ярополцы посадницы на Локне приведоша я к Ярополку*»⁵. З цього повідомлення виходить, що послів одразу затримали посадники Ярополка та привели їх до князя.

У тексті Воскресенського літопису ця подія описана найбільш детально, але має принципову різницю з викладеними вище: «*И послаша послы ко Всеволоду; яко поидоша назад от Всеволода и не пропустиши их Ярополчи посадницы, бяху бо седяще по всей Семи...*»⁶. З цього уривку можна зробити висновок, що половецькі послы змогли дістатися Чернігова, але на зворотному шляху були затримані.

У тексті Троїцького літопису, відновленого за роботами М. Карамзіна, цей уривок наведений з додаванням тексту Лаврентіївського списку. У ньому йдеться про викладення подій, де послів не пропустили знов⁷.

Така ж версія подій викладена у Радзивилівському літописі під 1127 р. У ньому вміщено дві мініатюри на яких зображене захоплення Всеволодом Ольговичем Чернігова та вбивство дружини Ярослава Святославича і приведення затриманих половецьких послів до Ярополка Володимировича⁸.

Щодо того, хто стояв на чолі половецького війська, літописи також мають різні варіанти написання. Ім'я хана, та, навіть, їх кількість, може трактуватися по різному. Лаврентіївський та Троїцький літописи повідомляють про прихід половців на чолі «*со Селуком и с Ташем*», Іпатіївський – «*с Селелуком*», Радзивилівський – «*со Оселуком и со Ташем*», Воскресенський – «*сць Селуком и со Ствашем*»⁹.

Ім'я першого хана в принципі не викликає особливих питань і воно скоріш за все звучало як Селук, але відсутність великої букви в текстах руських літописів та наявність з'єднувального союзу «*со*» внесло певну плутанину під час їх переписки у 14-15 ст. Під час розшифровки й адаптації текстів літописів у 18-19 ст. назви та особисті імена ще більше змінювалися. Про наявність другого хана повідомляють всі літописи, крім Іпатіївського. Але у всіх текстах словосполучення «*и сташем*» і «*и сташа*» розташовані поряд.

Перше словосполучення – це дієслово «*стати*» в імперфекті однини від третьої особи. Друге – це те саме дієслово але у двоїтій формі від третьої особи¹⁰.

⁴ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

⁵ ПСРЛ. Т. 2. С. 291.

⁶ ПСРЛ. Т. 7. С. 26-27.

⁷ Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М., Л.: изд. АН СССР, 1950. С. 209-210.

⁸ Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. СПб.: товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1902. Т. 2. Лл. 347-348.

⁹ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 2. С. 291; ПСРЛ. Т. 7. С. 26; Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. С. 209.

¹⁰ Русинов Н.Д. Древнерусский язык. Учебное пособие для студентов филологических и исторических специальностей ун-тов и пед. ин-тов. М.: «Высшая школа», 1977. С. 126.

Тут можна припустити, що початковий варіант міг виглядати так: «...и придеи с з тысящ со селукомъ и сташем оу ратмиръ дубровы». Згодом у це речення було виправлене і додано словосполучення «и сташа», яке надало йому зовсім інший зміст, а саме відбулася трансформація дієслова «сташем» на ім'я «с Ташем».

Літописні повідомлення мають кілька топографічних прив'язок, які дозволяють більш чітко окреслити географію подій 1127 р. – це річки Вир та Локня, а також Ратмирова діброва. Перші карти, на яких детально зображено територію течії річок Вир і Локня, складені на початку 18 ст. Вони є результатом роботи колективу картографів, які мали західноєвропейську освіту та застосовували астрономічні та математичні виміри. Але територія, яка згадується в літописних повідомленнях, на час створення карт була слабозаселеною, що відобразилося на якості зйомки. У 1725 р. було складено карту земель Сумського полку. Картограф Я. Єсенев позначив нижню та середню течії р. Вир, її ліву притоку р. Куянівку та невеликий лісовий масив, що знаходився південніше Вира, але р. Локня на карті відсутня¹¹ (рис. 1).

На карті Сумського полку В. Домажирова та О. Гур'єва 1733 р. зображено річку Вир, її притоку Локню та кілька переправ. На карті помилково Локнею названа Куянівка, яка є лівою притокою Вира. У верхній течії річки Вир зображений невеликий лісовий масив, а поблизу нього переправа або брід¹². В цій же місцевості згадується і переправа «Хосотин... на усть Руды»¹³. Можливо, що на карті позначено саме цю переправу.

Більш точно ця територія зображена на «Генеральном геометрическом плане города Сум и его уезда состоящего в Харьковском наместничестве сочинен Курского наместничества в межевой конторе 1783 году»¹⁴. На ній р. Вир має таку назву аж до сучасного села Улянівка і, вже західніше, розділяється на, власне, Вир і Локню. На триверстовій Військово-топографічній карті Російської імперії р. Локня зливається зі струмком Вирчак, а в районі сучасного с. Миколаївка вона впадає у Вир (Ряд XXI, арк. 12). Зі сходу позначений невеликий лісовий масив яким протікає струмок. Цей ліс на карті має назву «Лосятин», та є єдиним на значній території степового ландшафту межиріччя Псла та Сейму. Цей ліс майже без змін зберігся і до сьогодні.

Археологічні джерела, які можуть бути використані в даній роботі, є результатом майже столітньої роботи вчених у досліджуваному регіоні. Перші розвідки у Верхньому Посуллі здійснив В. Ляскоронський. Ним було

¹¹ Bibliothèque nationale de France. Carte du régiment de Souma nommé Soumskoy-Polk, qui confine avec la GrandeRussie par Jacob Ésénev, géodésiste.

¹² Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Гнучева В.Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. Приложение II. М., Л., 1946. С. 320.

¹³ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571-1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. С. 13.

¹⁴ РДАДА. Ф. 1356. Оп. 1. Спр. 6372. Ч. 2. 1783-1784. Арк. 1.

картографовано переважну більшість городищ, які знаходилися в басейні р. Сула¹⁵. Не всі з обстежених укріплень відносилися до часів феодальної роздробленості, але саме ці дослідження були основою для висновків тогочасних істориків.

У другій половині 20 ст. розпочинаються археологічні дослідження цих городищ з метою визначення їх культурно-хронологічної належності. В регіоні працювали археологічні експедиції під керівництвом О. Сухобокова, Ю. Моргунова, В. Приймака. Ними було досліджено городища літописних міст Ромен, В'яхань, Попаш, Зартий, Глебль, Путивль, а також невеликі земляні укріплення, які були частиною оборонної лінії, що захищала Чернігівське та Переяславське князівства від нападів половців¹⁶. Значним внеском у вивчення проблеми русько-половецьких відносин та нападів половців на руські міста було визначення Ю. Моргуновим взаєморозташування «степоного коридору» та прикордонних фортець¹⁷.

Історія дослідження літописної згадки про затримання половецьких послів 1127 р. має початок у другій половині 19 ст. і пов'язана з ототожненням давньоруських міст з конкретними археологічними пам'ятками. Одним з таких населених пунктів був Вир, згадуваний в контексті феодальних міжусобиць 12 ст.

Одним з перших, хто звернувся до аналізу цієї літописної згадки, був О. Дмитрюков. Він виступив з критикою поглядів М. Карамзіна та С. Соловйова. У роботах цих істориків, на його думку, сталася плутанина, на яку він звернув увагу і дійшов висновку, що місце цієї події не визначене точно. Далі О. Дмитрюков, з посиланням на документи 17 ст., робить висновок про те, що р. Локня, згадана в літописному уривку, є притокою Суджі¹⁸.

Цих поглядів додержувався архієпископ харківський Філарет. Він наводить опис курганного могильника з майданом поблизу с. Хотинь Харківської губернії. На той час серед вчених не було сталої думки щодо призначення майданів, а деякі вважали їх рештками половецьких городків¹⁹. Версію про Локню, притоку Суджі, підтримав також Д. Багалій²⁰.

¹⁵ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. М.: типография А. Лиснера и А. Гершеля. Том 1. 1901. С. 407-435.

¹⁶ Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга, 2022. С. 19-41.

¹⁷ Бородин Г.В., Моргунов Ю.Ю. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в XI-XIII вв. *Археология та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.)*. Суми: ІА НАН України, ГДПУ, 2003. С. 75-85; Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. С. 15-16, 26-35, 242.

¹⁸ Дмитрюков О.І. Река Локня. Этнографический сборник, издаваемый русским географическим обществом. Выпуск V (с приложением чертежа Зап. Двины 1701 г.). СПб.: в типографии В. Безобразова, 1862. С. 23-24.

¹⁹ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: типография В. Готье, 1857. Отд. III. С. 395-396.

²⁰ Багалей Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. К.: В унив. тип. И.И. Завадского, 1882.

Рис. 1. Фрагмент ландкарти Сумського полку 1725 р. Я. Єсенева з позначенням верхньої течії р. Вир і лісового масиву.

В. Ляскоронський, аналізуючи ці події вважав, що це сталося все ж таки поблизу літописного міста Вир²¹. П. Голубовський, з посиланням на роботи О. Дмитрюкова та архієпископа Філарета, також вважав, що події 1127 р. на р. Локня відбувалися поблизу сучасного міста Суджа. Його робота «*Печенеги, торки, половци до нашествия татар*» підсумувала та узагальнила тогочасні знання щодо історичної

²¹ Ляскоронський В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. 2-е изд. К.: тип. Н.А. Гирич, 1903. С. 326.

географії південноруських земель. Вона на довгий час закріпила думку щодо місця, де відбувалися події 1127 р., а саме на р. Локня, притоці р. Суджа²².

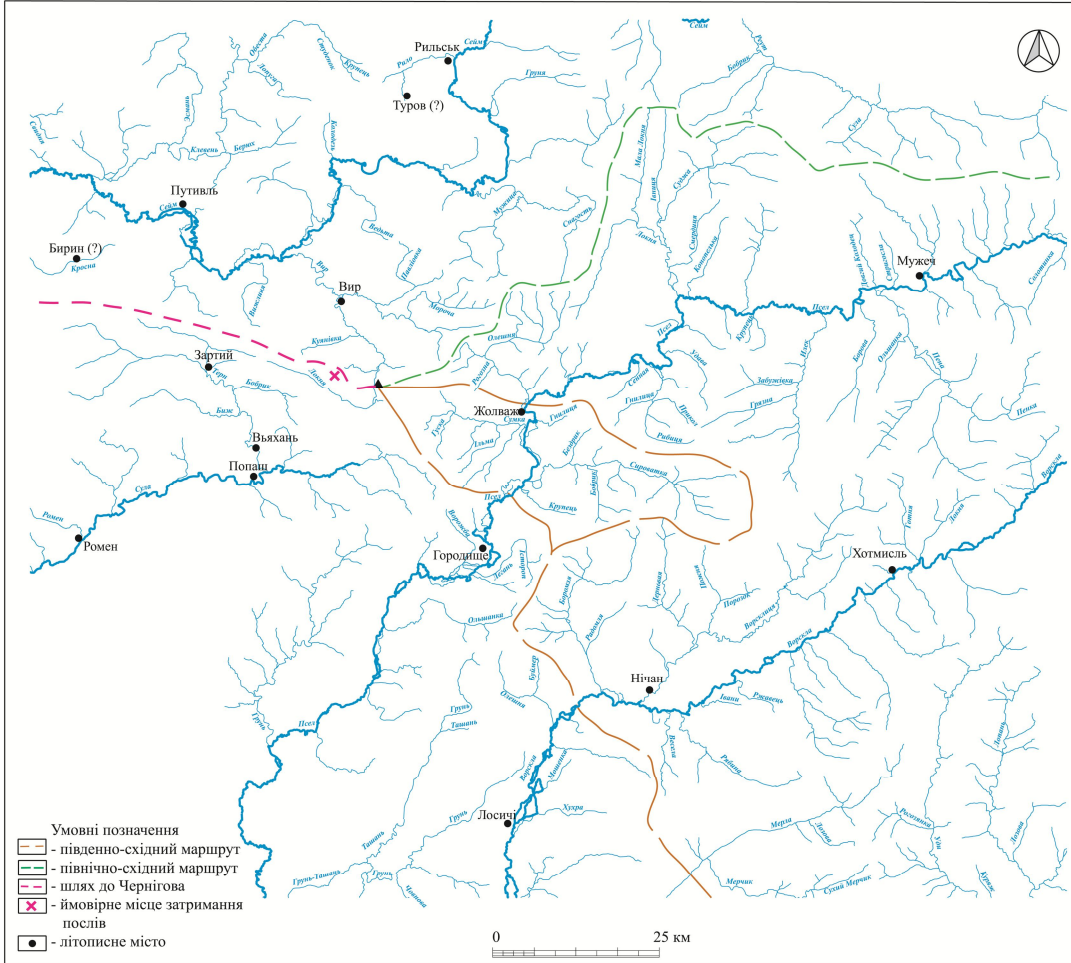

Рис. 2. Карта маршрутів, якими могло рухатися половецьке військо.
Варіант реконструкції автора з урахуванням досліджень Ю. Моргунова.

У другій половині 20 ст. думки істориків щодо подій на південно-східному кордоні Чернігівського князівства мінялися в залежності від отримання нових даних. Археологічні дослідження решток літописних міст Vir, Vyahany, Glebly, уточнили хронологію їх виникнення, а картографування невеликих городищ дало змогу уточнити проходження кордону між Чернігівським та Переяславським князівствами і половецьким степом. У результаті було створено узагальнюючі

²² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: история южнорусских степей IX-XIII вв. К.: в унив. тип. И.И. Завадского, 1884. С. 94.

карти з нанесеними кордонами князівств та половецьких кочовищ. Значний внесок у вирішенні проблеми формування Чернігівського та Переяславського князівств мали роботи Ю. Моргунова, О. Моці, В. Колоди, С. Плетнєвої. Завдяки накопиченій за кілька десятиліть інформації склалася стабільна та досить аргументована картина основних етапів взаємодії руського населення з половцями²³. Ці напрацювання узагальнив В. Приймак у роботі, присвяченій адміністративно-територіальному устрою Путивльського удільного князівства часів феодальної роздробленості²⁴. У сучасній історіографії думка українських вчених, щодо взяття в полон половецьких послів на Локні, схиляється все ж до того, що ця подія мала місце поблизу літописного Вира, але без належної аргументації.

Додатково в роботі використано результати авторських досліджень шляхів сполучення ранньомодерного часу та їх зв'язок з археологічними об'єктами 12–13 ст., зокрема Сагайдачного шляху та Лосицької дороги²⁵. Автором запропоновано варіант локалізації цієї літописної згадки із застосуванням даних археологічних досліджень та результатів вивчення суходольних шляхів сполучення (рис. 2).

Метою дослідження є аналіз комплексу джерел для з'ясування місця, де відбулася літописна подія, а саме затримання половецьких послів на р. Локня 1127 р.

Виклад основного матеріалу

Початок протистояння розпочинається у 1127 р., коли князь Всеволод Ольгович раптово захоплює Чернігів і виганяє звідти свого дядька Ярослава Святославича. Під час захоплення міста частина Ярославових дружинників вчинила спротив і була жорстоко вбита. У літописі йдеться про те, що дружина була *«исече и разграби»* (рис. 3). Це викликало протидію з боку київського князя Мстислава та переяславського – Ярополка. Вони об'єднали свої зусилля проти князя Всеволода, який змушений був шукати союзників серед половців. Йому на допомогу вирушило семитисячне військо на чолі з ханом Селуком²⁶.

Для того, щоб потрапити у Чернігів з місця свого кочування, половцям необхідно було подолати значну відстань. Для кінноти такий перехід не був чимось важким. Між половецьким степом та кордоном руських князівств була територія,

²³ Моця О.П. Південна «Руська земля». К.: Корвін-пресс, 2007; Моргунов Ю.Ю. О формировании степной границы на Переяславском Посулье. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. К.: Наукова думка, 1988. Т. 2. С. 285–289; Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. *Археологические исследования на Полтавщине. К 100-летию Полтавского краеведческого музея*. Полтава, 1990. С. 95–108; Колода В.В. Картографирование средневековых городищ Днепро-Донского междуречья как метод определения этапов славяно-кочевнических отношений. *Древности 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник*. Вып. 9. 2010. С. 178–197; Плетнева С.А. Половцы. М.: Наука, 1990.

²⁴ Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. Полтава, 2007. С. 97–115.

²⁵ Осадчий Є.М., Дегтярьов С.І. Сагайдачний шлях: від верхів'їв Псла до кордонів Речі Посполитої. *Сумська старовина*. Суми: Сумський державний університет, 2021. № LIX. С. 5–20; Degtyarev S., Osadchij E., Zabikh S. Regional Land Road System of Putivl Uyezd in the 17th century. *Bylye Gody*. 2022. № 17 (2). P. 557–570.

²⁶ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

де проживало слов'янське населення, але були відсутні прикордонні фортеці. Тут існували невеликі поселення, які були зведені на рештках укріплень-твердей сіверян. Населення середніх течій Псла та Ворскли мали тісні контакти з кочовиками, що підтверджується археологічними матеріалами та особливостями поховального обряду²⁷. Вони не були перепорою для просування половецької кінноти, але могли дати звістку про їх появу.

Рис. 3. Вигнання князя Ярослава Всеславом Ольговичем і побиття чернігівської дружини. Мініатюра з Раздивілівського літопису.

У літописі є згадка про те, що князь Ярополк посадив своїх посадників по всьому Сейму²⁸. Тут мається на увазі низка літописних міст, які знаходилися на кордоні між Чернігівським та Переяславським князівствами. Всеволож, Бохмач, Глебль, Біловежа захищали та перекривали той самий прямий маршрут, яким повинні були рухатися половці до Чернігова. Крім того, син князя Мстислава Ізяслав був відправлений у Курськ, заблокувавши, таким чином, рух «степовим коридором» зі сходу. Після того, як Всеволод жорстоко повівся з дружинниками князя Ярослава в Чернігові, він не міг розраховувати на підтримку гарнізонів прикордонних фортець захопленого князівства. Половецьке військо змушене було зупинитися і чекати на звістку з Чернігова.

Ми не знаємо до якого роду належали половці на чолі з ханом Селуком. На карті, складеній С. Плетньою, зображені місця кочування основних половецьких орд після походів князя Володимира Мономаха у Степ²⁹. Там же позначені кордони окремих князівств і руської держави взагалі. На сьогодні вірогідними є два

²⁷ *Осадчий Є.М.* Літописні міста Південної Сіверщини. Харків: Експрес-книга, 2023. С. 146–160.

²⁸ ПСРЛ. Т. 1. С. 130.

²⁹ Плетнева С.А. Половцы... С. 169.

маршрути, якими б половці могли потрапити на р. Вир – з північного сходу та південного сходу.

Рух південно-східним маршрутом відбувався вододілами річок Псел та Ворскла з перетином їх в необхідному місці та виходом на верхів'я Сули. Для того, щоб опинитися на р. Вир, половцям необхідно було перетнути Ворсклу та Псел. На їх шляху було кілька зручних переправ. На Ворсклі це місце біля Кукуєва городища, де була можливість виходу на ділянку Сагайдачного шляху³⁰. Цим шляхом можна було рухатися на північ до місця, де змінюється напрям русла Псла і постає необхідність переправи через річку. На Пслі було відомо дві переправи – Романів перевіз та перелаз біля Липенського городища³¹. Найбільш зручним, з огляду на подальший маршрут половецького загону, був Романів перевіз, звідки можна було оминати верхів'я Сули і вийти на ще один значний шлях – Ромодан³². Далі маршрут до Чернігова мав проходити лівим берегом р. Сейм до впадіння його у Десну.

Північно-західний маршрут або «степовий коридор» було виділено Ю. Моргуновим, як основний маршрут, яким половці могли рухатися на Київ та Чернігів. Він проходив від верхів'їв Псла на захід, минаючи з півдня такі значні фортеці як Курськ, Ольгов, Рильськ і Путивль. На карті маршрут цієї дороги зображено саме там, де зупинилися половці – у верхній течії р. Вир³³. Цей напрямок було перекрито Ізяславом Мстиславичем у Курську. Зважаючи на це більш вірогідним є використання половцями саме південно-східного маршруту, де не було князівських дружин та прикордонних фортець.

Локалізація місця зупинки половецького війська. За текстом літопису половці зупинилися на р. Вир, біля Ратмирової діброви. Згадка цього топоніму однакова у всіх літописах, а, отже, спробуємо локалізувати це місце на карті. Межіріччя Псла та Сейму має переважно степовий ландшафт і наявність лісових масивів тут рідкість. Один з таких лісів знаходиться на правому березі р. Вир, поблизу сучасного села Миколаївка Сумського району. Лосятинський ліс був досить зручним місцем для тривалого перебування половецького загону у 7 тис. вершників. Крім того, південніше знаходився брід через р. Вир, який відомий за текстом *«Росписи разъездам путивльских и рьльских станиц»* під назвою *«Хосотин»*³⁴. Цей перелаз зафіксований на ландкарті В. Домажирова та О. Гурова 1733 р. У цьому місці зі сходу у Вир впадає невелика річка Руда, а із заходу – Локня.

³⁰ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 194–195.

³¹ Осадчий Є.М. Романів перевіз на Пслі в контексті вивчення шляхів сполучення Південної Сіверщини. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 87–90; Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571–1634. С. 13.

³² Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 173.

³³ Бородин Г.В., Моргунов Ю.Ю. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в XI–XIII вв. С. 81–83, рис. 3–4.

³⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571–1634... С. 13.

Рухатися далі на захід половці не наважувалися, адже з півночі знаходилося місто Вир, а з південного заходу – Зартий.

Рис. 4. Затримання половецьких послів на р. Локня.
Мініатюра з Лицьового літописного зводу 16 століття.

Далі літописна згадка має кілька варіантів розвитку подій, але всі збігаються в одному – половці змушені були відправити послів до Всеволода і з'ясувати безпечність проходу у Чернігів. Зважаючи на те, що вся територія від Вира на захід контролювалася коаліцією Мстислава та Ярополка, можна припустити, що на розвідку було відправлено не одне, а кілька посольств і комусь вдалося таки потрапити до Чернігова. Але половецькі посольства затримувалися, а одне з них було перехоплене на Локні³⁵ (рис. 4).

Саме це повідомлення і викликало найбільше дискусії серед істориків. На початку 20 ст. поширеною була версія про те, що ця подія сталася саме на притоці Суджі. Як аргумент наводилися думки про те, що посольство рухалося назад від князя Всеволода, як про це повідомляє Воскресенський літопис, а як аргумент наводиться близькість Суджі до Курська³⁶. Вздовж р. Локня проходив Ромоданівський шлях і, у разі необхідності, можна було б швидко відступити у Степ повз Курськ. Але в літописі сказано, що посольство половців прямувало до князя Всеволода у Чернігів, а не до Курська, де сидів Ізяслав Мстиславич. Після затримання вони були відправлені до переяславського князя Ярополка, але де саме він тоді перебував нам невідомо (рис. 5).

Рис. 5. Половецькі послы у переяславського князя Ярополка Володимировича.
Мініатюра з Раздивілівського літопису.

Перебування на половців на р. Вир було виправданим з точки зору розташування кордонів руських князівств та Степу, а також наявністю необхідних

³⁵ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; ПСРЛ. Т. 2. С. 290–291; ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27.

³⁶ ПСРЛ. Т. 7. С. 26–27; Дмитрюков О.І. Река Локня... С. 24.

шляхів та переправ. Затримання послів на Локні (притоці Вира) підтверджується і тим, що половці досить швидко про це дізналися та *«бегам возвратишся»*. Тобто затримання послів могло відбутися поблизу розташування половецького війська, що спричинило їх швидкий відступ. Мстислав потім дорікав Всеволоду, що той *«повел еси половцы и не успеха ничто же»*³⁷.

Висновки

Літописний епізод із затриманням половецьких послів на р. Локня є досить цікавим з точки зору історичної географії та взаємовідносин кочовиків з руськими князями. Трактування цієї згадки істориками початку 20 ст. та їх сучасними колегами має діаметрально протилежні висновки, але зараз ми маємо у своєму розпорядженні більше даних щодо проходження шляхів сполучення, бродів та переправ, а також дані археологічних досліджень переважної більшості літописних міст регіону.

Застосування методів комплексного джерелознавства дозволило виділити кілька маршрутів, якими половці могли дістатися до р. Вир та визначити низку причин того, чому вони не наважилися рухатися далі на захід. Поєднання даних літописів та археологічних досліджень дозволяє дійти висновку, що затримання половецьких послів могло статися на р. Локня, притоці Вира у місцевості, яке мало назву «степового коридору» у 11–13 ст.

REFERENCES

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Tom Í. Razryadnyy prikaz. 1571–1634. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences]. (1890). SPb: tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk. [in Russian].
- Aleksandrov, B.V. (1946). Opisaniye rukopisnykh kart XVIII v., khranyashchikhsya v Otdele rukopisnoy knigi Biblioteki Akademii nauk SSSR [Description of manuscript maps of the 18th century, kept in the Manuscript Book Department of the Library of the USSR Academy of Sciences]. Gnucheva V.F. Geograficheskiy departament Akademii nauk XVIII veka. Prilozheniye II. M., L., S. 267–412 [in Russian].
- Bagaley, D.I. (1882). Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV st. [History of the Seversk land up to the half of the XIV century]. K.: v univ. tip. I.I. Zavadskogo [in Russian].
- Borodin, G.V., Morgunov, Yu.Yu. (2003). K voprosu o Pereyaslavsko–Chernigovskom pogranich'ye s kochevoy step'yu v XI–XIII vv. [To the question of the Pereyaslavl–Chernigov frontier with the nomadic steppe in the XI–XIII centuries]. Arkheologiya ta istoriya Pivnichno–Skhidnogo Livoberezhzhya (I – pochatku II tis.). Sumi: ÍA NAN Ukraїni [in Russian].
- Golubovskiy, P. (1884). Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviya tatar: istoriya yuzhnorusskikh stepey IX–XIII vv. [Badjanaks, Torks and Polovtsians before the Tatar invasion: the history of the South Russian steppes in the IX–XIII centuries]. K.: v univ. tip. I.I. Zavadskogo [in Russian].

³⁷ ПСРЛ. Т. 2. С. 291.

- Dmitryukov, O.Í. (1862). Reka Loknya [Loknya River]. *Etnograficheskiy sbornik, izdavayemyy russkim geograficheskim obshchestvom*. Vypusk V (s prilozheniyem chertezha Zap. Dviny 1701 g.). SPb.: v tipografii V. Bezobrazova [in Russian].
- Koloda, V.V. (2010). Kartografirovaniye srednevekovykh gorodishch Dnepro-Donskogo mezhdurech'ya kak metod opredeleniya etapov slavyano-kochevnicheskikh otnosheniy. [Mapping of medieval settlements of the Dnieper-Don interfluvium as a method of determining the stages of Slavic-nomadic relations. Mapping of medieval settlements of the Dnieper-Don interfluvium as a method of determining the stages of Slavic-nomadic relations.]. *Drevnosti 2010: Khar'kovskiy istoriko-arkheologicheskiy yezhegodnik*, 9, 178-197. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.G. (1901). Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevyye) valy, nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly. [Mounds, burial mounds and long (snake) ramparts located in the basin of the Sula River.]. *Trudy XI Arkheologicheskogo s"yezda v Kiyev 1899*. M.: tipografiya A. Lissnera i A. Gershelya. Tom 1 [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V. (1903). Istoriya Pereyaslavskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII stoletiya. [History of Pereyaslav land from the most ancient times to the half of the XIII century.]. K.: tip. N.A. Girich. [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu. (1988). O formirovaniy stepnoy granitsy na Pereyaslavskom Posul'ye. [On the formation of the steppe boundary at Pereyaslav Posul.]. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*. K.: Naukova dumka. T. 2 [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu. (1990). Funktsional'noye naznacheniyе pogranychnykh gorodishch Yugo-Vostochnoy Rusi. [Functional purpose of frontier settlements of South-Eastern Rusi.]. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Poltavshchine. K 100-letiyu Poltavskogo krayevedcheskogo muzeya*. Poltava [in Russian].
- Morgunov, Yu.Yu., Priymak, V.V., Osadchyy, É.M. & Korotya, O.V. (2022). Gorodishcha romens'ko-davn'orus'kogo chasu Sums'koj oblasti. [Hillforts of the Romansh-Roman times in Sumy region]. Kharkiv: Yekspres-kniga. [in Ukrainian].
- Motsya, O.P. (2007). Pivdenna «Rus'ka zemlya». [Southern «Russian land»]. K.: Korvin-press [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2021). Romaniv pereviz na Psli v konteksti vyvchennya shlyakhiv spoluchennya Pivdennoyi Sivershchyny. [Romaniv was transported to Psly in the context of studying the ways of communication of the Southern Sivershchyna]. *Suspil'no-politychni protsesy v Ukrayini ta sviti: istoriya, problemy, perspektyvy: mater. VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* Sumy: Sums'kyy derzhavnyy universytet [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2023). Litopysni mista Pivdennoyi Sivershchyny. [Chronicle cities of the Southern Sivershchyna]. Kharkiv: Ekspres-knyha. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2024). Shlyakhy Putyvl's'koho povitu XVI – XVII stolit'. [Roads of the Putivl County in the XVI - XVII centuries]. Kharkiv: Ekspres-knyha. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. & Dehtyar'ov, S.I. (2021). Sahaydachnyy shlyakh: vid verkhiv'yiv Psla do kordoniv Rechi Pospolytoi. [The Sahaidachny Way: from the upper reaches of the Psel to the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth.]. *Sums'ka starovyna, LIX, 5-20* [in Ukrainian].
- Pletneva, S.A. Polovtsy. [Polovtsians]. (1990). M.: Nauka [in Russian].
- Pryymak, V.V. (1997). Formuvannya terytorial'noyi struktury davn'orus'kykh pam'yatok na Pivnichnomu Skhodi Livoberezhnoyi Ukrayiny. [Formation of the Territorial Structure of Old Russian Monuments in the North-East of the Left-Bank Ukraine.]. *Lyubets'kyy z'yizd knyaziv 1097 r. v istorychniy doli Kyivskoyi Rusi*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka [in Ukrainian].

- Pryymak, V.V. (1997). Putyvl's'ke udil'ne knyazivstvo Chernihovo-Sivershchyny. [Putivl principality of Chernihiv-Severshchyna]. Poltava [in Ukrainian].
- Priselkov, M.D. (1950). Troitskaya letopis'. Rekonstruktsiya teksta. [Trinity Chronicle. Reconstruction of the text]. M., L.: izd. AN SSSR. [in Russian].
- Radzivilovskaya ili Kenigsbergskaya letopis'. [Königsberg Chronicle]. (1902). Fotomekhanicheskoye vosproizvedeniye rukopisi. SPb.: tovarishchestvo R. Golike i A. Vil'borg. T. 2 [in Russian].
- Rusinov, N.D. (1977). Drevnerusskiy yazyk. [Old Russian language]. Uchebnoye posobiye dlya studentov filologicheskikh i istoricheskikh spetsial'nostey un-tov i ped. in-tov. M.: «Vysshaya shkola» [in Russian].
- Filaret. (1857). Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii. [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tipografiya V. Got'ye. Otd. III. [in Russian].
- Bibliothèque nationale de France. Carte du régiment de Souma nommé Soumskoy-Polk, qui confine avec la GrandeRussie par Jacob Ésénev, géodésiste. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729 [National Library of France. Map of the Souma regiment named Soumskoy-Polk, which borders on Great Russia by Jacob Esenev, geodesist. Handwritten maps from the Joseph Nicolas Delisle collection of the territories of Russia between 1724 and 1729]. Retrieved from <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003155d.r=Cartes%20manuscrites%20de%20la%20collection%20Joseph%20Nicolas%20Delisle?rk=3819761;2>. [in French].
- Degtyarev, S., Osadchij, E. & Zabikh, S. (2022). Regional Land Road System of Putivl Uyezd in the 17th century. *Bylye Gody*, 17 (2), 557-570 [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/036-053>

УДК (UDC) 903/904 (477.53) : 902.2/.3 “2024”

LOCALIZATION OF THE BILSK TRANSPORTATION ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND REMOTE SENSING

Oleksii Korotia***Evgen Osadchy****

Abstract

The article is devoted to the localization of one of the crossings of the Vorskla River near the village of Bilsk. The Bilsk crossing is mentioned in written sources only once without its exact location. This is a little-known river crossing, but its functioning is closely related to the history of the region's settlement and the development of transport infrastructure.

The aim of the work is to determine the location of the Bilsk crossing in the early modern period, to find out the features of its structure and functioning, as well as to analyze archaeological artifacts that may be related to the functioning of the crossing.

To solve this problem, **the methods** inherent in complex source studies were applied. They combine the analysis of written sources, data from archaeological excavations and surveys, and remote sensing of certain areas. The latest remote sensing devices were used – unmanned aerial vehicles and ground-based LIDAR. These devices made it possible to obtain a detailed view of the area, which is covered with dense forest, as well as to display artificial transformations that arose during the operation of the crossing.

Conclusions. As a result of applying the data obtained, the places where a stop could have taken place before crossing the river were identified. One of the key points of the study is to identify the places where the descent into the floodplain and ascent to the original bank took place. As a starting point for the research, we chose the village of Bilsk as the place name that gave the crossing its name. Subsequently, we analyzed the hydrographic objects – the Vorskla and Rubizhna rivers – and found out their flows in the eighteenth and nineteenth centuries based on maps. More attention was paid to determining the location of the crossing on the left bank of the Vorskla River, as the choice of a place to ascend is not as obvious as on the right bank.

To confirm our assumption, we used data from archaeological surveys on the left bank of the Vorskla River, north of Kotelva. According to the research, artifacts of the Cossack period were found in only one place, namely at the settlement “Staryi Karier” in the Zinkivshchyna tract. All of the discovered artifacts date back to the seventeenth to eighteenth centuries and are somehow related to vehicles or items needed for travel. Indirect evidence is the absence of ceramics from this period, which excludes the possibility of a small farm in the early modern period. The analysis

* Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities Historical and Cultural Reserve “Bilsk”, Postgraduate Student of the Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

** Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

of the terrain revealed the remains of a dried-up lake, which could have been a source of water for horses and oxen of travelers, as well as a ramp that could be conveniently climbed up the cape's arrow to the first floodplain terrace on the left bank of the Vorskla.

The scientific novelty of the work lies in the fact that by comparing the data obtained from various sources, we were able to reconstruct the route that led from the village of Bilsk to the crossing of the Vorskla River and the place where the ascent to the left bank of this river took place.

Keywords: Bilsk hillfort, Bilsk crossing, GIS technologies, remote sensing, crossing, 17-18 centuries

ЛОКАЛІЗАЦІЯ БІЛЬСЬКОГО ПЕРЕВОЗУ

ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ

Олексій Коротя*

Євген Осадчий**

Анотація

Стаття присвячена локалізації однієї з переправ через річку Ворскла в районі села Більськ. Більський перевіз згадується у писемних джерелах лише один раз без точного місця його розташування. Це маловідома переправа через річку, але її функціонування тісно пов'язане з історією заселення регіону та розвитком транспортної інфраструктури.

Метою роботи є визначення місця розташування Більського перевозу у ранньомодерну добу, з'ясування особливостей його устрою та функціонування, а також аналіз археологічних артефактів, які можуть бути пов'язаними з функціонуванням переправи.

Для вирішення даної проблеми було застосовано **методи**, притаманні комплексному джерелознавству. Вони поєднують аналіз писемних джерел, дані археологічних розкопок та розвідок і дистанційне зондування окремих територій. Було застосовано найновіші прилади дистанційного зондування – лідарне обладнання на базі БПЛА та ручний сканер. Ці прилади дали можливість отримати детальний вигляд місцевості, яка вкрита густим лісом, а також відобразити штучні перетворення, які виникли в ході функціонування переправи.

Висновки. У результаті аналізу отриманих даних було визначено місце, де могла відбуватися зупинка перед переправою через річку. Одним з ключових пунктів дослідження є визначення місць, де відбувався спуск у заплаву річки та підйом на корінний берег. Відправною точкою для початку досліджень ми обрали село Більськ, як топонім, який дав назву цій переправі. Надалі було здійснено аналіз гідрографічних об'єктів – річок Ворскла та Рубіжна і з'ясування їх течії у 18–19 ст. за даними карт. Визначенню місця переправи на

* магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ», аспірант НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

** кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

лівому березі Ворскли було приділено більше уваги, адже тут вибір місця для підйому не такий очевидний, як на правому.

Для підтвердження нашого припущення було використано дані археологічних розвідок на лівому березі Ворскли, на північ від Котельви. За даними досліджень було виявлено артефакти козацького часу лише в одному місці, а саме на поселенні «Старий Кар'єр» в урочищі Зіньківщина. Всі з виявлених артефактів мають датування 17–18 ст. і так чи інакше пов'язані з транспортними засобами або предметами, необхідними у мандрівці. Непрямим доказом є відсутність кераміки цього періоду, що виключає можливість існування невеликого хутору у ранньомодерну добу. Аналіз рельєфу місцевості дозволив виявити рештки висохлого озера, яке могло бути джерелом води для коней та волів подорожніх, а також пандус, яким можна було зручно піднятися стрілкою мису на першу надзаплавну терасу лівого берега Ворскли.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що співставивши отримані з різних джерел дані ми змогли відтворити маршрут, який вів від села Більськ до переправи через річку Ворскла і місце, де відбувався підйом на лівий берег цієї річки.

Ключові слова: Більське городище, Більський перевіз, ГІС-технології, дистанційне зондування поверхні, переправа, 17–18 ст.

Цитування: Коротя, О. & Осадчий, Є. (2024). Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*, 4, 36–53.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/131>

Постановка проблеми. На початку 17 ст. землі середньої течії Ворскли були незаселеними. Тут були відсутні стаціонарні населені пункти, натомість сама територія викликала зацікавленість у представників ноблітету Речі Посполитої. Користуючись тим, що Московське царство перебувало у глибокій політичній кризі і втратило контроль над Путивльським повітом, на його території почали виникати слободи та містечка, а також було розпочато ведення різних промислів. Одним з них було селітроваріння. Видобуток селітри на цих землях був не тільки важливим для конкретного магната або князя, а й для всієї Речі Посполитої, адже в Західній Європі почалася Тридцятилітня війна, а це, в свою чергу, збільшило ціни та попит на селітру. Така ситуація позитивно вплинула на початок залюднення південної частини Путивльського повіту з боку Речі Посполитої.

У 1613 р. князь М. Вишневецький отримав від короля Сигізмунда III Вази привілей на володіння містом Путивль і його повітом¹. Влітку того ж року окремим привілеєм було надано право варити селітру на кургані під назвою Скоробір на річці Ворскла². Надалі на Ворсклі та її притоках почали виникати численні селітроварні майстерні, які працювали сезонно на курганах та валах стародавніх

¹ Грушевський М.С. Історія України–Руси. Козацькі часи до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. Т. 7. С. 337.

² Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijow-Braclaw. Dział 11–gl opisane przez A. Jablonovskiego. Zrodla dziejowe. Warszawa: Sklad glowny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. T. XXI. S. 187.

городищ³. 1622 р. датується привілеєм на право варити селітру на Більському городищі⁴.

Варіння селітри досить складний та важкий промисел, який передбачав переміщення сировини та палива, а також транспортування отриманого продукту від місця видобутку до ринку збуту. Для цього необхідно було налагоджувати шляхи сполучення, де важливу роль відігравали переправи через водні об'єкти. На той час відомо про кілька видів таких переправ – мости, перевози та броди. Мостів у незаселеній території не було, через те, що вони руйнувалися весняними розливами річок, а лагодити їх не було кому. Броди були природним підвищенням дна річки, яку можна було подолати без перешкод. Перевіз – це у більшості випадків переправа за допомогою човна або порому, яким переправляли через річку подорожніх та вози. Одним з таких перевозів на Ворсклі є Більський, місце розташування якого донедавна було точно не встановлено.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. Джерельна база даного дослідження досить різноманітна. Писемна згадка про цей перевіз поки що відома лише одна. Вона міститься у копії доповідної записки вольнівського воєводи М. Леонтєва про прихід татар⁵. У цьому документі йдеться про події літа 1644 р. на кордоні Московського царства. У записці вказано, що татарський загін чисельністю 10 тис. вершників переправився через Ворсклу з лівого на правий берег, а сам перевіз знаходиться за 60 верст нижче за течією від Вольного. Отже ми маємо назву переправи, її тип та приблизну відстань від досить віддаленого населеного пункту.

Наступним комплексом джерел є дані археологічних досліджень. В останнє десятиліття колективом науковців ІКЗ «Більськ» здійснюються розвідки та розкопки археологічних об'єктів в найближчій окрузі Більського городища. За цей час було виявлено розташування перших поселенців села Більськ, здійснено аеророзвідку окремих складових Більського городища та розвідки на лівому березі р. Ворскла⁶. У результаті ми маємо карту з нанесеними об'єктами першої половини 17 ст. Важливою складовою визначення місця переправи є поєднання кількох чинників, а саме – наявність предметів пов'язаних з транспортом та мандрівками та відсутність поблизу населених пунктів. Під час археологічних розвідок було здійснено шурфування території навколо Більського городища, і, зокрема, ділянки

³ Кулаковський П. Чернігово–Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К., 2006. С. 311.

⁴ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... S. 624.

⁵ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук (далі АМГ). Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. 1890. СПб: типография Императорской Академии наук. Т. 1. С. 135–136.

⁶ Пуголовок Ю.О., Луговий Р.С., Коваленко О.В. Археологічні дослідження багатопарового поселення в ур. Озеро біля с. Більськ Котелевського району Полтавської області. *Археологічні дослідження Більського городища 2020: Збірник наукових праць*. Київ–Котельва, 2021. С. 111–131; Воронін П.О., Коротя О.В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою безпілотного БПЛА на прикладі Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища 2020: Збірник наукових праць*. Київ–Котельва, 2021. С. 157–159.

першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла на північ від с. Котельва. У результаті було виявлено кілька поселень з матеріалами доби бронзи-раннього залізного віку.

У контексті нашого дослідження найбільш інформативним виявилось поселення Старий Кар'єр. На його території було виявлено матеріали козацької доби, які на інших пам'ятках відсутні. Вони представлені виробами з чорного та кольорового металів – цвяхами, ножами, підковами, елементами одягу та кінської зброї. Такий комплекс артефактів у поєднанні з відсутністю фрагментів кераміки може свідчити про наявність тимчасового табору або стану. Про відсутність стаціонарного населеного пункту козацької доби свідчать також результати вже третього польового сезону розкопок цієї пам'ятки, а саме відсутність об'єктів 17-18 ст.⁷

Важливим джерелом у вивченні стародавніх переправ є дистанційні дослідження. Бурхливий розвиток цифрових технологій відкрив археологам доступ до знімків місцевості з супутника та безпілотних літальних апаратів. В останні роки О. Коротею активно впроваджуються методи комплексного дослідження археологічних пам'яток із застосуванням геодезичного обладнання та LIDAR-сканера. Ці прилади дають можливість не тільки отримати точне відображення поверхні пам'ятки, а й її просторову модель. Завдяки розробленому алгоритму вивчення пам'ятки ми маємо змогу оперувати значним обсягом інформації щодо місця розташування, рельєфу, розмірів, а її також антропогенного перетворення.

Історія дослідження транспортного сполучення регіону Середньої Ворскли пов'язана з вивченням двох шляхів – Сагайдачного та Бакаєвого. Ці дороги проходили вододілами річок Псел та Ворскла і мали помітний вплив на політичне та економічне життя прикордоння зі Степом. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. істориками публікуються та аналізуються писемні джерела в яких є згадки про дороги та переправи. Роботи О. Русова, Д. Багалія, А. Ніколаєва заклали основу для вивчення шляхів сполучення, як історичних об'єктів⁸. Узагальнені дані щодо основних шляхів сполучення Північного Сходу Лівобережної України містяться у монографії Є. Осадчого «Шляхи Путивльського повіту 16–17 століть»⁹.

Паралельно з цим, відбувалося вивчення Більського городища, як пам'ятки археології багатьох епох. Найбільшої уваги дослідники приділяли періоду раннього залізного віку. За понад сто років розкопок було визначено культурно-хронологічні

⁷ Семененко А.О., Шапорда О.М. Звіт про роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2022 р. Том I. Дослідження поселення Старий кар'єр. Науковий архів Інституту археології НАН України. 2022/б-н. Арк. 316, рис. 182.

⁸ Багалей Д.И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом. М.: типография А.И. Мамонтова, 1906. С. 1-92, карта; Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев: тип. М.П. Фрица, 1876. С. 47-52; Николаев А.С. Краткий исторический очерк развития водяных и сухопутных сообщений торговых портов в России. СПб: тип. М.П.С. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1900. С. 62-63.

⁹ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. 344 с.

межі існування пам'ятки та висловлене припущення щодо ототожнення городища з містом Гелон, яке згадується у роботі давньогрецького історика Геродота¹⁰.

У 2010 – на початку 2020-х рр. значного розмаху набули археологічні розвідки в найближчій околиці Більського городища. За цей час було виявлено низку поселенських та поховальних пам'яток, розпочато створення загальної карти комплексу. Наразі тривають дослідження в сфері визначення місця цієї грандіозної пам'ятки у системі транспортного сполучення доби раннього залізного віку та козацької доби. Серед такі робіт, присвячених цій темі, можна виділити статті Д. Гречка, І. Шрамко, С. Задникова, які висвітлюють питання потрапляння давньогрецьких імпорту на територію Дніпровського Лівобережжя¹¹.

Натомість тематика вивчення шляхів сполучення навколо Більського городища в козацьку добу майже не розроблялася. Причиною цього є слабка джерельна база та недостатній рівень археологічного вивчення шляхів сполучення як пам'яток археології. Попередній аналіз питань, пов'язаних з місцем Більського городища в транспортній системі ранньомодерної доби, був викладений авторами у доповіді на III Всеукраїнській науковій конференції «Путівльські читання», яка відбулася восени 2024 р. У ній було проаналізовано основні шляхи та переправи, відомі за даними писемних джерел, зокрема Більський перевіз. Тоді на основі суто теоретичних припущень висловлено думку про те, що переправа могла відбуватися між поселенням Старий Кар'єр та північною частиною Східного укріплення Більського городища¹². Ці припущення базувалися лише на основі аналізу загальної топографії та писемних джерел.

У польовому сезоні 2024 р. було вирішено здійснити детальне картографування об'єктів, які на думку авторів, могли бути пов'язаними з переправою через річку Ворскла. Найбільш масштабними стали роботи по дистанційному зондуванню укріплень Більського городища за допомогою безпілотного літального апарату. Вони були виконані фахівцями ТОВ «EverScan» спільно з працівником ІКЗ «Більськ» О. Коротею за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту в рамках стипендіального проекту «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage» за темою Research of archaeological monuments of the Bilsk microregion using modern methods

¹⁰ Шрамко Б.А. Бельское городище скифское эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987.

¹¹ Гречко Д.С. Сухопутні комунікації Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя скіфського часу. Феномен Більського городища 2022. Київ-Котельва: вид. ІКЗ Більськ, ЦП НАН України і УТОПК, 2022. С. 133-139; Задников С.А. Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья. *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. С. 40-42.

¹² Осадчий Є.М., Коротя О.В. Більське городище в контексті суходолних шляхів сполучення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя за даними XVII століття. *Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путівльські читання». До 80-річчя відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 52.

of fixation». У результаті ми маємо в своєму розпорядженні просторову модель схилу правого берега р. Ворскла від плато до заплави. Найбільш інформативним, в рамках даного дослідження, є північна частина Східного укріплення та рештки узвозу на місці правого берега р. Ворскла.

Також було вирішено обстежити ровоподібне утворення на стрілці мису лівого берега р. Ворскла, на місці поселення Старий Кар'єр. Завдяки застосуванню ручного сканера «Stonex X 120 GO» ми отримали модель поверхні мису на якій чітко видно, як саме було його змінено схил та стрілку мису для більш зручного підйому та спуску. Також було здійснено аерофотознімки з безпілотного літального апарату. На фото чітко видно не тільки сам мис, а й навколишній ландшафт, зокрема рештки озера та заплаву лівого берега р. Ворскла.

Під час археологічних досліджень поселення Старий Кар'єр у сезоні 2024 р. було вирішено здійснити розвідки всієї поверхні мису за допомогою металодетектора¹³. У результаті ми отримали репрезентативну колекцію артефактів, які мають датування 17–18 ст. і так чи інакше пов'язані з транспортом або мандрівками. При цьому фрагментів гончарного посуду цього періоду під час розкопок 2022–2024 рр. виявлено не було¹⁴.

Таким чином, теоретичні припущення, висловлені авторами попередньо, були підтверджені даними комплексного обстеження території, яка на нашу думку, може бути місцем переправи Більський перевіз.

Метою дослідження є локалізація Більського перевозу ранньомодерного часу за допомогою поєднання результатів археологічних досліджень та дистанційного зондування поверхні пам'ятки.

Політичні та економічні аспекти, що впливали на рух Більським перевозом упродовж другої половини 17–18 століть

У середині 17 ст. територія Середньої Ворскли починає поступово заселятися. З боку Речі Посполитої українське населення освоювало колишні волості Путивльського повіту. Цей процес ненадовго був пригальмований подіями Смоленської війни, але після підписання Полянівського миру 1634 р. він продовжився з більшою інтенсивністю. На північ від Більського городища було засновано містечко Олешня, а на північний схід – Ахтир. З боку Московського царства продовжувалося будівництво укріплень Білгородської засічної смуги. На р. Ворскла та її притоці Сосонці було зведено остроги Вольний і Лосицький.

У стосунках обох держав відбувається зближення, зокрема у питаннях співробітництва щодо захисту кордонів та обміном інформацією про переміщення татарських загонів. Саме у одній з таких доповідних записок і згадується Більський перевіз. У наступній одписці вольнівського воеводи йдеться про більш розлогу

¹³ Розвідки за допомогою металодетектора були здійснені харківським дослідником В. Смирновим.

¹⁴ Автори висловлюють вдячність керівнику археологічних досліджень на поселенні Старий Кар'єр О. Шапорді за можливість опрацювати отримані матеріали.

інформацію, отриману від урядників з Миргорода та Олешні щодо появи татар та їх переправу через Псел і Ворсклу¹⁵.

Крім суто ділових зв'язків між очільниками прикордонних міст, існувала і дещо інша форма співробітництва. Мова йде про контрабанду тютюну та горілки. Ці товари у Московії мали досить високу ціну та обкладалися державним митом. У Речі Посполитій навпаки, ці продукти були дешевше та могли конкурувати з московськими. Прикордонні воеводи мали чіткий наказ вільно допускати купців з Речі Посполитої до торгівлі усіма товарами, крім тютюну та горілки. Однак саме ці товари могли збагатити московських воевод і торговців. Тому валки з тютюном і горілкою не прибували до населених пунктів, а зупинялися неподалік, «*в лесах и в крепких местах*», де, власне і відбувався процес торгівлі. Місцеві воеводи як могли «боролися» з цим, але одиничні успіхи прикордонної стражі не могли конкурувати з кількісно переважаючими українськими купцями¹⁶.

У 1648 р. валка з 6 возів перетнула Ворсклу по льоду та намагалася обійти прикордонні сторожі, але була спіймана та приведена в Хотмишськ. Після короткої переписки з гадяцьким урядником С. Броневським українські купці були відпущені додому¹⁷. Така торгівля збагачувала обидві сторони, але призводила до деградації служилого стану у прикордонних фортецях. 1655 р. діти боярські з Олешні скаржилися московському царю на свого воеводу. Він у змові з українськими шинкарями організував безмитну торгівлю горілкою в Олешні. Не в змозі відмовитися від дешевого алкоголю діти боярські пропивали своє майно, закинули обробіток землі та худобу¹⁸.

Інколи взаємодія між населенням прикордонних територій носила і зовсім кримінальний характер. 1648 р. воевода з Хотмишська доносив царю, що драгуни, які пасли казенних коней були вбиті, ймовірно вихідцями з території Речі Посполитої. Незважаючи на те, що вони були озброєні, частина втекла, а інших вбили¹⁹. 1648 р. вольнівський воевода Ф. Арсен'єв прислав до Куземина свого представника для розшуку 34 викрадених коней²⁰. Після 1648 р. статус прикордонної території щодо середньої течії р. Ворскла зберігався до початку масового переселення українців і заснування слобожанських козацьких полків. Надалі цей кордон перетворився на адміністративний між Гетьманщиною та Слобожанщиною.

У 18 ст. набуло поширення буртове виробництво селітри. Для більш ефективного видобутку було утворено Опішнянську селітряну компанію. Її представники отримали право варити селітру поблизу Веприка, Куземина та

¹⁵ АМГ. Т. 2. С. 136.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі АЮЗР). 1638–1657. СПб: в типографии П.А. Кулиша, 1861. Т. 3. С. 121–122.

¹⁷ АЮЗР. Т. 3. С. 122–123.

¹⁸ Російський архів давніх актів (далі РДАДА). Ф. 210. Оп. 12. Спр. 405. Арк. 713.

¹⁹ АЮЗР. Т. 3. С. 123.

²⁰ АМГ. Т. 2. С. 222.

Більська²¹. Ця компанія використовувала ґрунт, взятий з стародавніх укріплень. Одним з найбільших сировинних об'єктів було Західне укріплення Більського городища. Процес селітроваріння вимагав значного обсягу сировини, палива, реманенту та забезпечення для робітників. А все це необхідно було доставляти з найближчих населених пунктів – Опішні, Котельви та Куземина. Через це значно збільшився трафік на місцевих дорогах та переправах. Упродовж всього 18 ст. Опішнянська компанія нарощувала видобуток селітри, яка не тільки перероблялася на порох, а й йшла на експорт²².

Зменшення транспортного потоку Більським перевозом припадає на кінець 18 – початок 19 століть. У цей час припиняють роботу селітроварні майстерні на Скороборі та Західному укріпленні, натомість змінюється і сама транспортна мережа. З Котельви на Більськ прокладено нову дорогу через ур. Рубіжне, а шлях до Куземина проходив повз колишній перевіз, до мосту через Ворсклу. Проте узвіз на правому березі продовжував функціонувати як зручне місце спуску з крутого берега до заплави.

Аналіз рельєфу місця переправи. Починаючи з середини 17 ст. територія середньої течії Ворскли перетворилася на місце із досить жвавим прикордонним рухом. У цій ситуації важливу роль відігравали переправи. Взимку річку можна було переїхати без перешкод, а от решта року вимагала пошуків зручних місць для подолання річки. Броди були найбільш вдалим рішенням цієї проблеми. Вони не руйнувалися повенями та не потребували трудовитрат на будівництво і підтримування в робочому стані.

Одним з таких бродів був Більський перевіз. Його назва свідчить про те, що частково він обслуговувався за допомогою порому або човна. А от з документу 1644 р. ми дізнаємося, що великий загін кінноти пересік річку вброд²³. Таким чином, глибина Ворскли у місці переправи була незначною, але сезонні коливання рівня води вимагали застосування додаткових плавзасобів.

Місце з такими характеристиками знаходиться там, де зараз розходяться нове та старе русла р. Ворскла. Правий берег річки Ворскла поблизу с. Більськ досить високий та крутий. Зручних місць для спуску та підйому в цій місцевості обмаль. Центр стародавнього села локалізується у верхів'ях струмка, який є правою притокою Сухой Груні. З центру села Більськ тягнеться вулиця, яка переходить у ґрунтову дорогу, що веде до спуску в долину р. Ворскла.

Спуск відбувався стародавнім узвозом, який було влаштовано по схилу мису. Спочатку дорога проходила вздовж рову північної частини Східного укріплення, до

²¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Упорядник В. Риневич. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; Наукове товариство імені Шевченка; Центральний державний історичний архів України. К., 2008. С. 283.

²² Центральний державний історичний архів України. Ф. 51. Спр. 39. Оп. 2. Арк. 1–12.

²³ АМГ. Т. 2. С. 135.

краю тераси. Далі крутизна схилу не дозволяла прямий рух і потрібно було шукати місце поступового спуску в долину. На моделі Східного укріплення ми бачимо рештки цієї дороги. Вона проходила через мис і, потім, прорізала рів, який прокладений нижче рівня майданчика городища. Тут рух відбувався по схилу у південному напрямку до місця, де мис з'єднується зі схилом правого берега. Потім відбувався спуск до невеликого яру, і продовжувався його положистим схилом до заплави. Загальна протяжність цього спуску становить 1300 м. Таким чином, рух відбувався серпантинном, який збільшуючи відстань, зменшував крутизну спуску та підйому і полегшував рух возів. Поблизу спуску знаходилося джерело прісної води – струмок, русло якого проходило через оборонні споруди Східного укріплення (рис. 1).

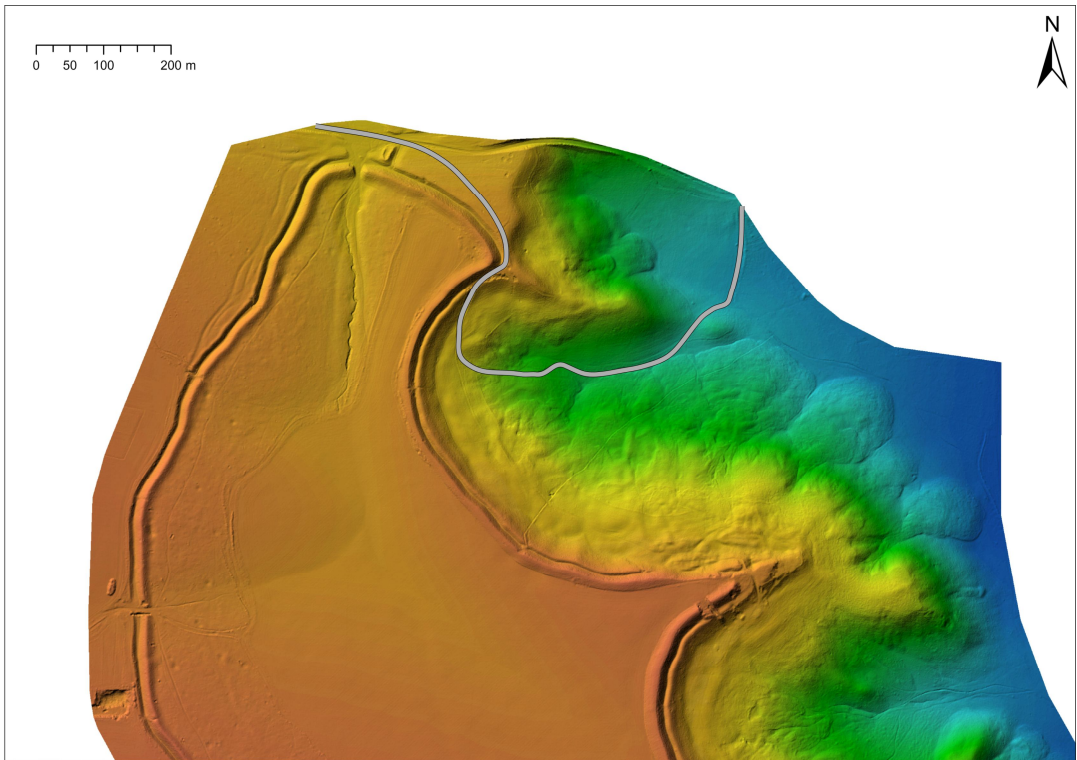

Рис. 1. Проходження стародавнього узвозу схилом правого берега р. Ворскла північніше Східного укріплення основи цифрової моделі рельєфу.

Після цього дорога прямувала на північний схід до місця, де від Ворскли відходила невелика протока – річка Рубіжна. Зараз основне русло Ворскли проходить річищем Рубіжної, але колишнє русло під правим корінним берегом збереглося й до сьогодні. Від спуску в заплаву до річки Ворскла відстань становить 1500 м. Рух заплавою відбувався підвищеннями, які ведуть до броду. Переправа

знаходилася вище розділення Ворскли та Рубіжної. Тут дно Ворскли тверде і придатне для руху возів. Після перетину Ворскли необхідно було рухатися на північний схід, оминаючи низку проток та рівчаків лівого берега. Тут ґрунт піщаний, а поверхня горбкувата та складається з дюноподібних утворень та сухих русел стариць. Слід зазначити, що ця місцевість часто змінювалася під час повеней. З'являлися нові протоки та зникали старі, тому чітко визначити як саме міг проходити маршрут у ранньомодерний час ми не можемо, а є тільки припущення (рис. 2).

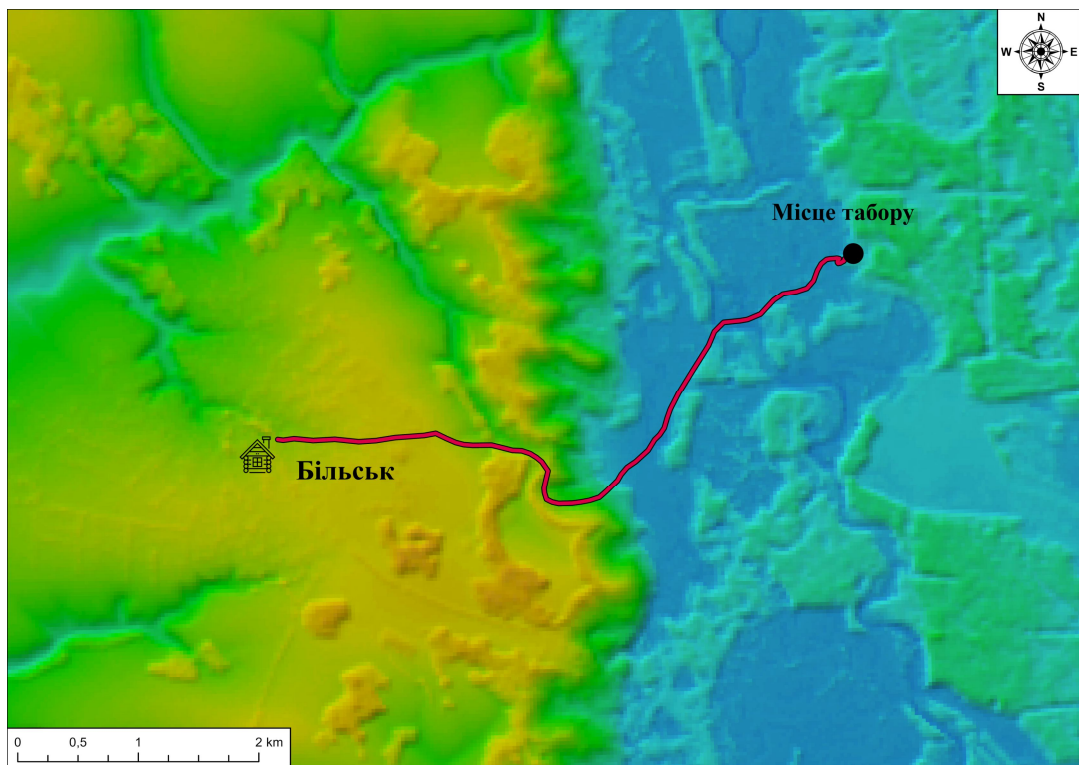

Рис. 2. Проходження маршруту переправи через р. Ворскла.
Варіант реконструкції на основі цифрової моделі рельєфу.

Підйом на лівий берег Ворскли відбувався в ур. Зіньківщина. Тут перша надзаплавна тераса має довгий мис, який витягнутий у бік переправи. Для полегшення підйому нагору було влаштовано пандус. Він починався у північно-східній частині мису і по широкій дузі піднімався до його вершини. На вершині стрілки мису край берегової тераси було розкопано для зменшення градусу крутизни під час спуску або підйому. Спіралеподібний узвіз мав на меті полегшити підйом та знизити гальмівне навантаження під час спуску. Поверхня мису рівна та має площу 1,5 га, що достатньо для улаштування табору для відпочинку невеликої

валки возів. Під цим мисом є рештки висохлого озера, яке було джерелом прісної води для худоби (рис. 3).

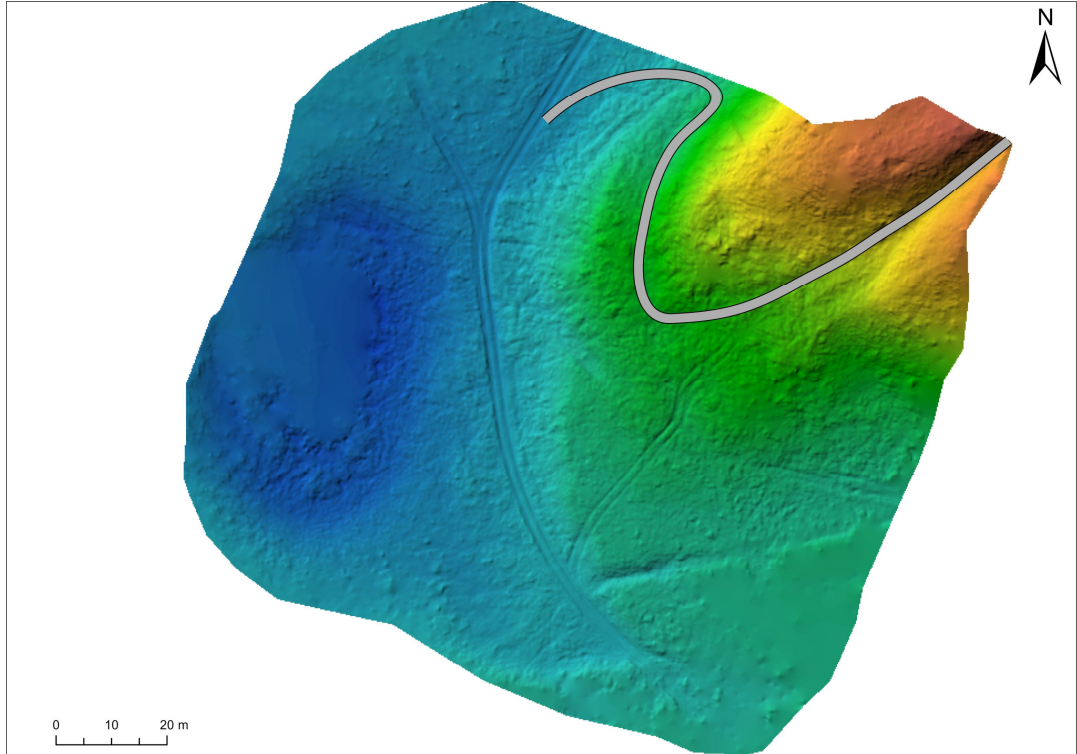

Рис. 3. Проходження узвозу стрілкою мису лівого берега р. Ворскла в ур. Старий кар'єр основі цифрової моделі рельєфу.

Місця, де відбувався підйом або спуск мають типовий для козацької доби устрій. Для прокладення дороги використовувалися ділянки з мінімальним кутом схилу, а її конфігурація нагадує серпантин. Це простежено в обох випадках – як на правому так і на лівому берегах річки Ворскла. Застосування подібних прийомів мало на меті зменшення гальмівного навантаження на важко навантажений віз та поетапного підйому нагору. Поряд знаходилося вдосталь вільного місця для відпочинку та формування валки.

Аналіз археологічних знахідок. На території поселення Старий Кар'єр було знайдено невелику колекцію предметів козацької доби, які можуть бути пов'язаними з функціонуванням Більського перевозу. За функціональними призначеннями їх можна поділити на кілька груп (рис. 4).

Перша група – це предмети кінської упряжі та спорядження возу. Найбільш масовими є знахідки цвяхів. Вони представлені трьома видами. До першого виду можна віднести великі цвяхи прямокутні у перетині з округлою шляпкою. Їх

довжина стрижня коливається від 6 до 13 см, інколи вістря цвяха загнуте під кутом для більш міцного з'єднання (рис. 4: 11-14). Другий тип – це вухналі. Невеликі Т-подібні цвяхи, якими кріпилися підкова до копита коня чи вола. Такі знахідки трапилися на досить невеликій площі, разом з залізною підковою (рис. 4: 8-11). Третій тип – невеликі цвяхи з грибоподібною шляпкою (рис. 4: 15-17). Ця цвяхи використовувалися для оббивки шкірою передньої луки та валику сідла або кріплення тенту на віз. Такі цвяхи мають досить широку дату побутування і зустрічаються у комплексах від Середньовіччя до початку 20 ст. Схожі цвяхи походять з Тушинського табору початку 17 ст., з розкопок Берестейської битви на Поповому горбі в ур. Острів²⁴. Вони майже без змін вироблялися до початку 20 ст.

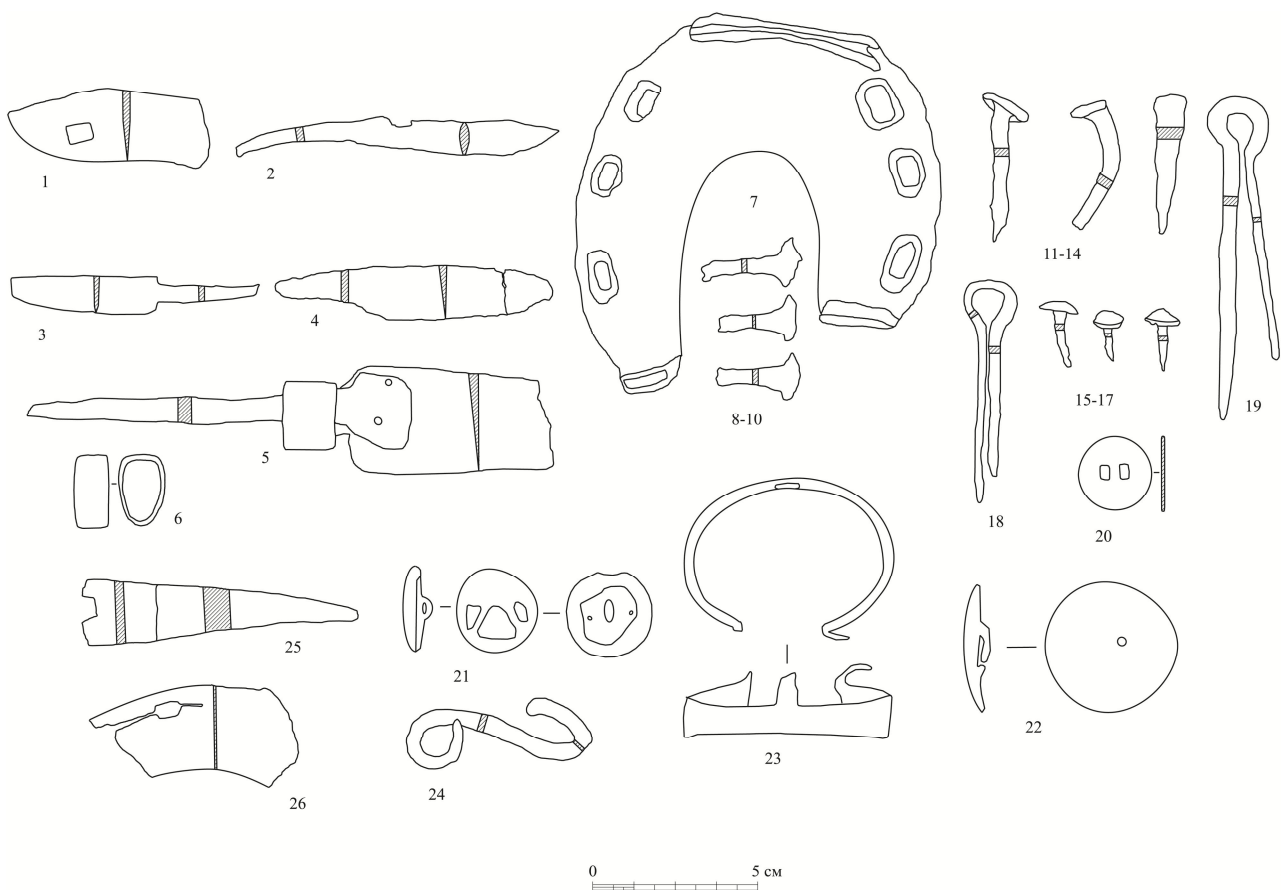

Рис. 4. Знахідки з багат шарового поселення Старий Кар'єр.
Розкопки О. Шапорди 2022-2024 рр. 1-19, 23-26 – залізо, 20-22 – сплав на основі міді.

²⁴ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. С. 169; Двуреченский О.В. Тушинский лагерь (Публикация коллекции В.А. Политковского из собрания ГИМ). М.: ИА РАН, 2018. С. 155.

Друга група це предмети кінської упряжі, спорядження возу та коня. До елементів упряжі можна віднести збрійний гудзик. Він округлої форми, по середині має два прямокутних отвори (рис. 4: 20). Призначався для прикрашання зброї та сідла за допомогою вузького ремня. Час побутування подібних прикрас від 18 до середини 20 ст.

Кінська підкова знайдена з трьома цвяхами-вухналями, які були у отворах. Вона викувана з єдиної залізної смуги. По краях підкови є по три отвори під цвяхи, цвяхова доріжка відсутня (рис. 7). Зачип на передній частині підкови майже стерся, як і шипи на краях. Ширина підкови та відсутність цвяхової доріжки дають підставу датувати її в межах 17-18 ст. Аналогічні підкови відомі зі зборів у Тушинському таборі початку 17 століття та з розкопок поля Берестейської битви²⁵.

До спорядження возу відносяться дві скоби-фіксатора на колесо. Вони виконані зі сталеві смужки прямокутної у перетині. Вона зігнута так, щоб зверху утворилася петля. Два стрижні мали різну ширину та товщину (рис. 4: 18-19). Тонкий стрижень мав бути загнутий і таким чином фіксував колесо не даючи йому зійти з вісі.

Досить репрезентативною є третя група знахідок. Це підбірка особистих речей, елементів одягу та взуття. До неї можна віднести кілька ножів та їх фрагментів, гудзики, підкову на чобіт та монету.

Переважає більшість ножів та їх фрагментів є черешковими, викуваними з одного шматка сталі. Лезо трикутне в перетині, черешок – прямокутний, спинка – пряма. Два ножі невеликі, черешкові. Загальна довжина леза близько 5 см (рис. 4: 3-4). Аналогічні ножі та їх фрагменти походять з котловану житла 18 ст. у підвалі Охтирського краєзнавчого музею²⁶.

Фрагмент леза ножа з черешком та залізною обоймою був зроблений за іншою технологією. Лезо було відковано окремо, а черешок кріпився до нього за допомогою двох заклепок. Ця частина ножа була додатково посилена залізною обоймою, яка надавала жорсткості місцю з'єднання та захищала руків'я від розколювання (рис. 4: 5). Елементом руків'я ножа є залізна обойма. Вона має овальну форму (рис. 4: 6).

Фрагмент леза ножа з прямокутним отвором є дещо нетиповим для аналогічних виробів козацької доби. Саме лезо має пряму спинку та клиноподібне у перетині. Прямокутний отвір розташований ближче до вістря (рис. 4: 1). Цей виріб є комбінованим і поєднував функції ножа з кусачками. Зважаючи на тонке та невелике лезо цей пристрій міг використовуватися для скушування литників зі свинцевих куль. Одна свинцева куля була знайдена неподалік. Її діаметр становить 22 мм, що є типовим калібром для козацьких рушниць 17-18 ст.

²⁵ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. С. 259, рис. 69; Двуреченский О.В. Тушинский лагерь (Публикация коллекции В.А. Политковского из собрания ГИМ). С. 128.

²⁶ Каравайко Д.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Дослідження в м. Охтирка – археологія війни. *Археологія*. Київ: Інститут археології НАН України, 2024. № 3. С. 74, рис. 5, с. 80, рис. 11.

Ще один предмет, схожий на побутовий ніж, поки що точно визначити важко. Він викуваний з однієї залізної пластини. Вістрі загострене, у перетині – лінзоподібний. Лезо поступове переходить у черешок, який відігнутий донизу. Між черешком та лезом є рештки овального отвору, який розташовувався ближче до спинки (рис. 4: 2). За своєю будовою цей предмет схожий час частину кусачок або ножиць, але овальний отвір не є типовим для подібних інструментів. Схожий інструмент походить з Тушинського табору початку 17 ст., але там більш складна конструкція та отвір округлий²⁷.

До елементів одягу відносяться два ґудзики, підкова на чобіт та поясний зачіп. Останній виготовлено з залізного дроту прямокутного в перетині. Виріб має вісімкоподібну форму, кільця незамкнені (рис. 4: 24). Міг використовуватися для привішування сумки або гаманця на пояс.

Залізна підкова на чобіт виготовлена з пласкої залізної пластини і має три штифти для кріплення на каблук (рис. 4: 23). Такі підкови широко відомі серед козацьких старожитностей 17-18 ст. Аналогічні вироби знайдені під час розкопок у Полтаві та Охтирці²⁸. ґудзики зроблені з латуні або бронзи і складаються з двох частин. Основа – тильна частина з вушком. Лицьова виконана з тонкої металевої пластинки, яка обгорнута навколо тильної. В одному випадку вушко має округлу форму, в іншому складається з двох штифтів, зведених між собою (рис. 4: 21-22). ґудзики, зроблені за такою технологією відносяться до 18 ст.

Два предмети, знайдені на поселенні Старий кар'єр мають відношення до ремесел. Перша знахідка – це фрагмент гвоздильні, яка використовувалася для формування шляпки цвяха або його вирівнювання. Вона викувана з масивного залізного прута. Робоча частина має пласку форму з прямокутним отвором. Саме на цю частину припадало основне навантаження, що й стало причиною зламу. Руків'я товсте, звужується до краю (рис. 4: 25).

Друга знахідка – це фрагмент пластини від сувальдного замка (рис. 4: 26). Принцип його роботи полягає у співпадинні набору пластин з вирізами та аналогічних вирізів ключа. Такий замок був запатентований у 1778 р. в Англії, а поширення в країнах Європи набув з кінця 18-19 ст.²⁹

Серед датуючих знахідок трапилася мідна монета «деньга» карбування 1734 р. Її дата співпадає з початком масового застосування буртового способу варіння селітри Опішнянською компанією на Більському городищі.

Аналіз знахідок свідчить про те, що на мисі в ур. Зіньківщина було місце, де подорожні зупинялися для перепочинку перед або після переправи. Всі вони були

²⁷ Двуреченский О.В. Тушинский лагерь (Публикация коллекции В.А. Политковского из собрания ГИМ)... С. 192.

²⁸ Пуголовко Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. Київ-Полтава, 2009. С. 75; Каравайко Д.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Дослідження в м. Охтирка – археологія війни. *Археологія*. С. 80, рис. 11.

²⁹ Morland B. Heritage Collection extract. History of Locks Museum. Fordingbridge Museum, Hampshire. 2021. P. 4-6.

втрачені під час перебування на ночівлі або тимчасово під час підготовки до переправи і відпочинку після неї. Загалом знайдені предмети мають датування від другої половини 17 до кінця 18 століть. Вони типові для українського населення та пов'язані з гужовим транспортом та мандрівками.

Висновки. Насамкінець зазначимо наступне. Більський перевіз є однією з регіональних переправ у середній течії річки Ворскла. Свою назву він отримав від села Більськ, яке розташоване в межах грандіозного городища скіфської доби. Перша згадка про цю переправу датується 1644 р., але без точного місця її розташування.

Перед авторами постало завдання за допомогою сучасних технологій дистанційного зондування та даних археологічних розкопок локалізувати місце переправи через річку Ворскла. Відправною точкою для пошуків було село Більськ від якого зараз тягнеться пряма вулиця до околиці населеного пункту та далі, до краю корінного берега. Ми отримали якісні аерофотознімки та результати лідарного сканування земної поверхні на північ від Східного укріплення Більського городища та мису в ур. Зіньківщина. Вони дали необхідну інформацію щодо штучного перетворення навколишнього ландшафту та дозволили виявити джерела води, які на сьогодні вже втрачені. Особливо цікавим є виявлення решток спуску у заплаву поблизу Східного укріплення і пандусу для полегшення в'їзду на поверхню мису лівого берега р. Ворскла.

Археологічні знахідки, виявлені на поселенні Старий Кар'єр, свідчать про те, де саме знаходилося місце перепочинку подорожуючих та купців. Переважна більшість знахідок, які походять з поселення Старий Кар'єр мають датування 17-18 ст., що в цілому не протирічить історичному контексту та підтверджується писемними джерелами. Занепад цієї переправи ймовірно пов'язаний з припиненням видобутку селітри на Більському городищі та появою нових мостів через Ворсклу поблизу Котельви та Куземина.

REFERENCES

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyey nauk. Razryadnyy prikaz. Moskovskiy stol. 1635-1659.* [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Razryadniy Prikaz. Moscow table. 1635-1659]. (1894). SPb: tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk. T. 2 [in Russian].
- Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkheograficheskoy komissiyey. 1638-1657.* [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographical Commission. 1638-1657]. (1861). SPb: v tipografii P.A. Kulisha. T. 3 [in Russian].
- Bagaley, D.I. (1906). *Arkheologicheskaya karta Khar'kovskoy gubernii s ob'yasnitel'nym tekstom* [Archaeological map of Kharkov province with explanatory text]. M.: tipografiya A.I. Mamontova. S. 1-92, karta. [in Russian].
- Voronin, P.O. & Korotya, O.V. (2021). *Praktychne zastosuvannya lidarnoho skanuvannya za dopomohoyu bezpilotnoho BPLA na prykladi Istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Bil's'k».* [Practical application of lidar scanning using an unmanned UAV on the example of the Bilsk

- Historical and Cultural Reserve]. *Arkheolohichni doslidzhennya Bil's'koho horodyshcha 2020*. Zbirnyk naukovykh prats'. Kyiv-Kotel'va, 154–161. [in Ukrainian].
- Hrechko, D.S. (2022). Sukhoputni komunikatsiyi Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhya skifs'koho chasu [Overland communications of the Dnipro Forest-Steppe Left Bank in Scythian times]. *Fenomen Bil's'koho horodyshcha 2022*. Kyiv-Kotel'va: vyd. IKZ Bil's'k, TSP NAN Ukrayiny i UTOPIK, 133–139 [in Ukrainian].
- Dvurechenskiy, O.V. (2018). *Tushinskiy lager' (Publikatsiya kolleksii V.A. Politkovskogo iz sobraniya GIM)* [Tushino Camp (Publication of the collection of V.A. Politkovsky from the collection of the State Historical Museum]. M.: ÍA RAN [in Russian].
- Zadnikov, S.A. (2012). Torgovyye svyazi Bel'skogo gorodishcha s antichnymi gorodami Severnogo Prichernomor'ya. [Trade relations of the Bel'skiy settlement with ancient cities of the Northern Black Sea region]. *Fenomen Bil's'koho horodyshcha: zberezheniya, doslidzhennya ta populyaryzatsiya naybil'shoyi v Yevropi pam'yatky doby rann'oho zaliznoho viku*. Kyiv: Tsentral'noyevropeyts'ke nauchno-doslidne tsentr NAN Ukrayiny i UTOPIK, 40–42. [in Russian].
- Karavayko, D.V., Osadchyy, Ye.M. & Berest, Yu.M. (2024). Doslidzhennya v m. Okhtyrka – arkheolohiya viyny. [Research in Okhtyrka – the archaeology of war]. *Arkheolohiya*, 3, 69–85 [in Ukrainian].
- Kulakovskyy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytovi (1618–1648)*. [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. K.: Tempora [in Ukrainian].
- Nikolaev, A.S. (1900). *Kratkiy istoricheskiy ocherk razvitiâ vodânyh i suhoputnyh soobshenij torgovykh portov v Rossii*. [A brief historical sketch of the development of water and land communications of commercial ports in Russia]. SPb: tip. M.P.S. t-va I.N. Kušnerev i K. S. [in Russian].
- Osadchyy, Ye.M. & Korotya, O.V. (2024). Bil's'ke horodyshche v konteksti sukhodol'nykh shlyakhiv spoluchennya Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhya za danymy XVII stolittya. [Bilsk hillfort in the Context of Land Transportation Routes of the Dnipro Forest-Steppe Left Bank According to the Seventeenth Century.]. *Materialy III Vseukrayins'koyi arkheolohichnoyi konferentsiyi «Putyvl's'ki chytannya». Do 80-ricchya viddilu rann'oho zaliznoho viku Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny*. Kyiv: IA NAN Ukrayiny, 49–54. [in Ukrainian].
- Puholovok, Yu.O. & Kalashnyk, Ye.S. (2009). *Doslidzhennya Poltav's'koyi fortetsi: Stare misto*. [Exploring the Poltava Fortress: The Old Town.]. Kyiv-Poltava: TSODPA [in Ukrainian].
- Puholovok, Yu.O., Luhovyy, R.S. & Kovalenko, O.V. (2021). Arkheolohichni doslidzhennya bahatosharovoho poselennya v ur. Ozero bilya s. Bil's'k Kotelevs'koho rayonu Poltav's'koyi oblasti. [Archaeological research of a multilayered settlement in the Ozero ur. near the village of Bilsk, Kotelevsky district, Poltava region]. *Arkheolohichni doslidzhennya Bil's'koho horodyshcha 2020*. *Zbirnyk naukovykh prats'*, 111–133 [in Ukrainian].
- Rusov, A.A. (1876). *Russkiye trakty v kontse XVII i nachale XVIII vekov i nekotoryye dannyye o Dnepre iz atlasa kontsa proshlogo stoletiya*. [Russian tracts in the late XVII and early XVIII centuries and some data on the Dnieper from an atlas of the end of the last century]. Kiyev: tip. M.P. Fritsa. S. 47– 52. [in Russian].
- Svyeshnikov, I.K. (1992). *Bytva pid Berestechkom*. [The Battle of Berestechko]. L'viv: Slovo [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O. & Shaporda, O.M. (2022). *Zvit pro roboty ekspeditsiyi Istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Bil's'k» u 2022 r. Tom I. Doslidzhennya poselennya Staryy kar'yer*. [Report on the work of the expedition of the Bilsk Historical and Cultural Reserve in 2022. Volume I.

- Research of the Staryi Karier settlement.]. Naukovyy arkhiv Instytutu arkeolohiyi NAN Ukrayiny. 2022/b-n. [in Ukrainian].
- Universaly Pavla Polubotka (1722-1723)*. [Universals by Pavlo Polubotok (1722-1723)]. Uporyadnyk V. Rynsevych. Kyiv: vyd. Instytut ukrayins'koyi arkeohrafiyi ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevs'koho; Chernihivs'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni T.H. Shevchenka; Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, 2008. [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Zadnikov, S.A., Buynov, Yu.V. & Semenenko, A.O. (2023). Poselennya Staryy Kar'yer – rozvidky, rozkopky ta perspektyvy podal'shykh doslidzhen'. [Staryi Karier settlement – exploration, excavations, and prospects for further research]. *Arkheolohichni doslidzhennya Bil's'koho horodyshcha 2021 – 2022. Zbirnyy naukovykh prats'*, 42-102. [in Ukrainian].
- Shramko, B.A. (1987). *Bel'skoye gorodishche skifskoye epokhi (gorod Gelon)*. [Belsk hillfort of the Scythian epoch (Gelon town).]. (1987). Kiiv: Naukova dumka [in Russian].
- Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijow-Braclaw*. [Poland of the sixteenth century under the geographical and statistical aspect. Tom 10: Russian Lands. Ukraine. Kyiv-Braclaw.]. Dzial 11-gl opisane przez A. Jablonovskiego. Zrodla dziejowe. (1894). Warszawa: Sklad glowny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa T. XXI. [in Polish].
- Morland, B. (2021). Heritage Collection extract. History of Locks Museum. Fordingbridge Museum, Hampshire.

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/054-078>

УДК (UDC) 902.03 (477.61) “2014–2021”

EXPLORATION AND MONITORING OF EARLY PALEOLITHIC SITES IN THE LUHANSK REGION (2014–2021)

Victor Vietrov*

Abstract

After 2014, the conditions for early Palaeolithic field research in Ukraine changed because of the Russian aggression. Firstly, these changes became noticeable in the studies of Crimea and the eastern regions. Such changes are associated with the danger of conducting fieldwork and the impossibility of planning expeditions and field practices. In 2014, we still conducted exploration and dug a test pit in the east of the Luhansk region. However, since 2015, in connection with the occupation of Luhansk, the work of the Eastern Division of the Lower Palaeolithic Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine was forced to stop.

The article aims to investigate there were no attempts to conduct archaeological reconnaissance in the east of the country in the Luhansk region. Our colleagues and patriots who found themselves in the occupied territory also carried out search operations and monitoring of Palaeolithic monuments damaged by the war whenever possible.

The scientific novelty of this research lies in its first-ever analysis and systematization of information about works 2014–2021 were carried out at known and newly discovered locations: Vyshnevyi Dil, Shturmanske, Lysychansk-Zhelatyn, and Osynove in the Luhansk region.

Conclusions. Part of the found artefacts were transported to the non-occupied territory of Ukraine and handed over to the Museum Fund of Ukraine. A crucial aspect of the study of the Early Palaeolithic was the processing and systematic transfer of the explored material of the Early Palaeolithic to the museum funds. In this direction, the museum fund of the State Historical and Cultural Reserve “Mezhybizh” became a hub containing scientific materials of the Early Palaeolithic from the east of Ukraine.

Keywords: Archaeological exploration, Early Palaeolithic, Osynove, Lysychansk-Zhelatyn

* Head of the Archeology Sector of the State Historical and Cultural Reserve “Mezhybizh”, Researcher of the State Research Center “Protective Archaeological Service of Ukraine” of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Mezhybizh, Khmelnytskyi region, Ukraine. E-mail: vetrov.porvad@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6948-7599>.

**РОЗВІДКИ ТА МОНІТОРИНГ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ В
ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (2014–2021 РР.)****Віктор Ветров*****Анотація**

Мета роботи – ввести до наукового обігу матеріали останніх розвідок та рекогносцировок місцезнаходжень раннього палеоліту в Луганській області за період 2014–2021 рр. Також наводиться інформація моніторингу стану деяких місцезнаходжень, що постраждали в ході бойових дій на сході України. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціальних методів дослідження пам'яток раннього палеоліту. Спираючись на принципи об'єктивності, критичної оцінки джерел, у дослідженні використані порівняльний та типологічний методи.

Наукова новизна. Введення до наукового обігу нових артефактів з місцезнаходжень раннього палеоліту Вишневий Діл і Штурманське, а також наведення попередній інформації про новиявлені місцезнаходження – Лисичанськ-Желатин та Осинове.

Висновки. З початком російської агресії, після 2014 р. суттєво змінились умови археологічних робіт в Україні. Одночасно не залишались спроби проведення рекогносцировок на межі бойових дій на Сході України – у Луганській області. Наші колеги та патріоти, що опинились на окупованій території, проводили пошукові роботи та моніторинг постраждалих від війни пам'яток палеоліту. Результати останніх розвідок в Луганській області поповнили колекції ранньопалеолітичних поверхневих місцезнаходжень Вишневий Діл і Штурманське. У цьому контексті можна розглядати і нововиявлене місцезнаходження Осинове-1. Поруч розташоване місцезнаходження Осинове-2, що є прикладом розповсюджених в середній течії Сіверського Дінця майстерень на місцях виходу кварцитів. Стратифіковане місцезнаходження Лисичанськ-Желатин має всі перспективи для подальшого багатопрофільного дослідження. Моніторинг постраждалих від війни археологічних пам'яток залишається важливим напрямком досліджень в сучасній повоєнній археології України.

Ключові слова: археологічна розвідка, моніторинг, ранній палеоліт, Луганськ, Штурманське, Вишневий Діл, Макарове, Осинове, Лисичанськ-Желатин

Цитування: Ветров, В. (2024). Розвідки та моніторинг місцезнаходжень раннього палеоліту в Луганській області (2014–2021 рр.). *Консенсус*, 4, 54–78.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/132>

* завідувач сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», науковий співробітник ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України», с. Меджибіж, Хмельницька область, Україна. E-mail: vetrov.poryad@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6948-7599>.

Постановка проблеми. У 2024 р. виконано десять років російської агресії на теренах України. Ці події змінили життя громадян і держави. Також ці процеси, що мали свої особливості та різний ступінь інтенсифікації агресії, вплинули на польові археологічні дослідження цілих напрямків української археології. У даному контексті дослідження найдавніших часів появи людини на теренах сучасної України не стали виключенням.

Аналіз останніх досліджень і джерел. З 2008 р. на українському Сході в басейні Сіверського Дінця щорічно проводились розвідки місцезнаходжень палеоліту. Роботи проводила Нижньопалеолітична експедиція Інституту археології НАН України (керівник В.М. Степанчук)¹. Першорядним регіоном досліджень була східна частина Луганської області. Підґрунтям досліджень були геологічні данні про наявність масивів кварцитів, що залягали в пісках полтавського та бучакського ярусів палеогену. Розгалужена балочна сіть долини Сіверського Дінця відкривала первісній людині доступ до кварцитової сировини. Найбільш перспективна геологія кварцитів була в долинах річок Вільхова, Лугань, Айдар. Крім кварцитів в балках регулярно фіксувалися крем'яні гальки, пов'язані з палеогеновими та неогеновими ярусами. Таким чином існувала перспектива пошуку палеолітичних місцезнаходжень в зонах виходів кварцитової та крем'яної галькової сировини. Зазначені роботи продовжувалися включно до 2014 р. Серед понад трьох десятків різночасових місцезнаходжень з обробки кварцитової сировини було зафіксовано декілька комплексів з архаїчними кварцитовими та гальковими артефактами.²

Мета дослідження. Після початку бойових дій у 2014 р., принципово змінилась не тільки ситуація з проведенням польових робіт. Значна частина археологічних фондів з досліджень раннього палеоліту українського сходу залишилась в музеях Луганська. Польовий матеріал шурфів 2014 р. з ділянки Піонерське (Станично-Луганський район Луганської області) був врятований та переданий на зберігання до Археологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка. В наступні вісім років, під час обмеження військових дій, в прифронтівій зоні та на тимчасово окупованих територіях, по можливості, проводились розвідки та моніторинг стану виявлених місцезнаходжень палеоліту. Частку польових матеріалів вдалося переправити на не окуповану територію та включити до складу Музейного фонду України. Тому вважаємо за необхідне ввести в науковий обіг ті місцезнаходження що були виявлені під час війни, а також археологічні матеріали що були знайдені та надійшли до Музейного фонду України. Також в публікації наводяться данні моніторингу стану

¹ Степанчук В.М., Рижов С.М., Левчук П.О., Ветров В.С. Ямада М., Суда Й. Роботи нижньопалеолітичної експедиції (НПЕ). В: Болтрик Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ: ІА НАНУ, 2014. С. 260–261.

² Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами Вишневый Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул в Среднем Подонзовье. В: Погорелец О. (ред.). *Научный вестник "Меджибож" 1'2014: Местонахождение "Меджибож" и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Сборник научных статей под ред. В.Н. Степанчука. Ч. 2. Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. С. 165–176.

місцезнаходжень раннього палеоліту, на відомих нам ділянках що постраждали від бойових дій.

Виклад основного матеріалу. В Луганській області пошук стратифікованих місцезнаходжень раннього палеоліту проводився на ділянках з відкритими природними розрізами четвертинних лесово-ґрунтових відкладень в ярах, балках, на ділянках ерозії річкових терас. Також були обстежені антропогенні розрізи (кар'єри, котловани, системи іригації). Підґрунтям для планування розвідок були данні картографування четвертинних відкладів Східного Донбасу³. На виявлених місцезнаходженнях закладались шурфи та тестові розкопи⁴. Проводилось пошукове буріння⁵. Під час розвідок на палеоліт з кварцитовою сировиною в районі с. Піонерське (Станично-Луганський район, Луганська обл.) була спроба проведення розвідувального буріння на верхніх терасах та вододілах Сіверського Дінця. В умовах важких суглинків буріння проводилось ручним буром із набором штанг на вісім метрів, металевим стаканом та коронкою що мала подвійний зубчастий ряд. Буріння проводилось з постійним навантаженням в 40 кг баласту на воріт бура. Швидкість буріння склала, приблизно 1 метр за годину, що було безумовно швидше ніж шурфування, однак все одно займало багато часу. Буріння проводилось з метою уточнення складу палеоґрунтів⁶.

Пошук поверхневих місцезнаходжень проходив на ділянках річкових долин та на вододілах. Для дослідження таких об'єктів були застосовані польові методики, що включають розмітку площі місцезнаходження, повний або вибірковий збір підйомного матеріалу, обрахунок статистичних даних⁷. Датування артефактів проводилось переважно на підставі техніко-типологічного аналізу із порівнянням з матеріалами стратифікованих місцезнаходжень. Оскільки серед знайдених артефактів на кварцитовій та гальковій сировині фіксувалися вибірки знахідок що були визначені як ранньопалеолітичні на них була зосереджена окрема увага.

Хронологічні межі нижнього палеоліту в Україні маркуються

³ Веклич М.Ф., Матвейшина Ж.Н. Этапы развития природы и детальное стратиграфическое расчленение плейстоцена и палеоцена территории города Ворошиловграда. Киев: Институт геофизики им. С.И. Субботова АН УССР, 1984; Веклич М.Ф., Бланк М.Я., Возгрин Б.Д., Грущенко З.А. Объяснительная записка. В: *Геолого-экологическая карта. Карта четвертинных отложений М-37-XXVII-XXVIII м-б 1:200000*. Киев: ГлавКГУ «Укргеология» Мингео СССР, 1991. С. 57-60, 85.

⁴ Vetrov V. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine. *The Sheffield Graduate Journal of Archaeology [online]*. 2015. № 14. P. 1-11. URL: <https://assemblagejournal.files.wordpress.com/2015/12/vetrov-2015.pdf>

⁵ Ветров В.С. Досвід розвідок археологічних місцезнаходжень методом буріння (за матеріалами палеоліту). *Археологія та давня історія України*. 2023. № 1 (46). С. 214-221.

⁶ Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Маничев В.И. Предварительное комплексное георхеологическое исследование Луганского палеолитического микрорегиона. В: *Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры*. 2013. Вып. 2. С. 51-59.

⁷ Foley R.A., Lahr M.M. Lithic landscapes: Early human impact from stone tool production on the central Saharan environment. *PLoS one*. 2015. № 10 (3). P. 0116482. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0116482>; Ветров В.С. Технология расщепления кварцита нижнепалеолитического местонахождения Макарово-1. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2014. № 3 (3). С. 65-76.

стратифікованими місцезнаходженнями. Найбільш розгорнута і досліджена стратиграфія, що була підтверджена палеомагнітним датуванням, спостерігається на закарпатському місцезнаходженні Королево I⁸. За останніми даними матеріали VII горизонту, за допомогою космогенних нуклідів, датуються віком $1,42 \pm 0,28$ млн. років⁹. Закарпатське місцезнаходження Великий Шолес за попередніми даними датується береговським горизонтом (MIS 64)¹⁰.

За стратиграфічними даними отримані датування на місцезнаходженнях в верхів'ях Південного Бугу. Артефакти Меджибожа А зафіксовані в декількох стратиграфічних горизонтах. Культуровмісні шари I, II асоційовані з завадівським горизонтом (MIS 11), шар III з лубенським горизонтом (MIS 15-13), шар IV з мартоносським горизонтом (MIS 19-17), шари V, VI з широкинським горизонтом (MIS 35-21)¹¹. Також було проведено датування шарів I та II Меджибожа А методом спінового резонансу. По емалі зубів ссавців (оленів) була отримана дата 379 ± 27 тис. р., яка відповідає часу стратиграфічного датування.¹² Шари місцезнаходження Меджибож 1 датуються завадівським горизонтом (MIS 11) та лубенським горизонтом (MIS 15-13)¹³. Всі матеріали місцезнаходження Головчинці-1 відносяться до широкинського горизонту (MIS 35-21)¹⁴. На сході України стратифіковане

⁸ Koulakovska L., Usik V., Haesaerts P. Early Paleolithic of Korolevo site (Transcarpathia, Ukraine). *Quaternary International*. 2010. № 223-224. P. 116-130.

⁹ Garba R., Usyk V., Ylä-Mella L., Kameník J., Stübner K., Lachner J., Rugel G., Veselovský F., Gerasimenko N., Herries A.I.R. and Kučera J. East-to-west human dispersal into Europe 1.4 million years ago. *Nature*. 2024. № 627. P. 805-810. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07151-3>

¹⁰ Ryzhov S., Karmazinenk S., Bondar K., Matviishyna Z., Veklych Y., Tymofeiev Z. Preliminary results of geoarchaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. In: *11th International Scientific Conference on Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment*. Kyiv, Ukraine, 11-14 October 2017. European Association of Geoscientists and Engineers (EAGE). P. 168-173.

¹¹ Stepanchuk V. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukraine. *L'Antropologie*. 2022. № 126 (1). P. 102977. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>

¹² Чэй Д.К., Блэквелл Б.А.Б., Сингх И.К., Степанчук В.Н., Бликстейн Д.А.Б., Флорентин Д.А., Скиннер Э.Р. Предварительные результаты датирования нижнепалеолитических стоянок Украины (Меджибож 1 и Меджибож А, Хмельницькая область) методом электронного спинового резонанса. *Геофизический журнал*. 2018. № 40 (4). С. 155-177.

¹³ Stefaniak K., Kovalchuk O., Marciszak A., Stepanchuk V., Rekovets L., Van der Made J., Yanenko V., Tsvelykh A., Ratajczak-Skrzatek U., Kotowski A. and Gornig W. Middle Pleistocene fauna and palaeoenvironment in the south of Eastern Europe: a case study of the Medzhybizh 1 locality (MIS 11, Ukraine). *Quaternary International*. 2022. № 633, P. 103-117.

¹⁴ Главацкий Д.В., Степанчук В.Н., Кузина Д.М., Поляченко Е.Б., Шпыра В.В., Скарбовийчук Т.В., Якухно В.И., Бахмутов В.Г. Петромагнитные и палеомагнитные исследования лессово-почвенных разрезов – стоянок нижнего палеолита в долине Южного Буга (Меджибож, Головчинцы). *Геофизический журнал*. 2021. № 43 (1). С. 3-37; Ветров В. Місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-1 (Хмельницька обл., Україна) В: Niezabitowska-Wiśniewska Barbara, Stasiak-Cyran Marta (red). *Badania archeologiczne w Polsce środkowo-wschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie*. XXXVII lubelska konferencja. Lublin, Poland, 7-8 listopada 2022 roku. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; Muzeum narodowe w Lublinie, p. 7.

місцезнаходження Константинівка, яке датується лубенським горизонтом (MIS 13)¹⁵. Таким чином, за стратиграфічними даними, хронологічні межі нижнього палеоліту в Україні на цей час маркуються періодом від 1,4 до 0,37 млн. років.

Для опису матеріалів поверхневих (не стратифікованих) місцезнаходжень використовується техніко-типологічний аналіз та порівняння із матеріалами стратифікованих місцезнаходжень. Техніко-типологічні характеристики базуються на системі моделей обробки каменю, запропонованої Г. Кларком¹⁶. Така система класифікації технологічних особливостей обробки каменю є лінійна і не прив'язана до жорстких географічних або хронологічних реперів. Згідно класифікації найдавніші матеріальні свідчення обробки каменю пов'язані з технологією Mode I і характеризується наявністю галькових знарядь, відщепів, відбійників. В контексті опису ранніх технологій обробки каменю термін «Олдован» став фактично синонімом Mode I¹⁷. Артефакти з такими техніко-типологічними ознаками знайдені на Близькому Сході у Південній Азії та Європі¹⁸. На сході України матеріали Mode I присутні на поверхневих місцезнаходженнях¹⁹, в тому числі і в середній течії Сіверського Дінця (Макарово, Вишневий Діл, Штурманське)²⁰.

Під час останніх польових робіт на сході у 2014 р. було проведено шурфування на місцезнаходженні Піонерське-2²¹. Після загострення війни епізодичні розвідки раннього палеоліту в Луганській області фактично стали завершенням програми дослідження місцезнаходжень палеоліту з кварцитовою та гальковою сировиною. У цей час В.А. Скоріковим був проведений моніторинг поверхневих місцезнаходжень Вишневий Діл і Штурманське біля Луганську. Рекогносцировка з обстеженням стратифікованого місцезнаходження в кар'єрі біля Лисичанську та виявленням поверхневих місцезнаходжень біля Новопскову була проведена В.С. Ветровим.

Вишневий Діл. Місцезнаходження розташоване в 3 км на захід від с. Вишневий

¹⁵ Коваль Ю., Филиппов А., Герасименко Н. Местонахождение Константиновна /«Строминкон» – новые предварительные данные о древности палеолита юго-востока Украины. *Eminak*. 2020. № 1 (29). С. 63-73. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).379](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).379)

¹⁶ Clark G. *World Prehistory: a New Synthesis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1069. P. 30-31.

¹⁷ Leakey M.D. *Olduvai Gorge: Excavations in Bed I and II, 1960-1963*, vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

¹⁸ Lumley H. de, Nioradzé M., Barsky D., Cauche D., Celiberti V., Notter O., Zvania D., Lordkipanidzé D. Les industries lithiques pré-oldeowayennes du début du Pléistocène inférieur du site de Dmanissi en Géorgie. *L'Anthropologie*. 2025. № 109. P. 1-182; Shea J.J. Lithic modes A-I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory*/ 2013. № 20. P. 151-186.

¹⁹ Stepanchuk V. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukraine. *L'Anthropologie*. 2022. № 126 (1). P. 102977. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>

²⁰ Степанчук В.М., Ветров В.С., Скоріков В.А. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. В: Залізник Л.Л. (ред.). *Кам'яна доба України: Збірник наукових статей*, 17-18. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. С. 48-65; Скоріков В.А. Ранньопалеолітичне місцезнаходження Суходол у Середньому Подонцов'ї. *Археологія*. 2015. № 3. С. 44-58.

²¹ Ветров В.С. Звіт про розвідки на території Станично-Луганського району Луганської області у 2014 р. Київ: ІА НАНУ, 2015. 49 с.

Діл Краснодонського (у 2016 р. перейменовано у Сорокинський) району Луганської обл. (рис. 1) Відкрито В.А. Скориковим у 2006 р., обстежувалося В.С. Ветровим у 2008–2011 рр., оглянуто В.М. Степанчуком і С.М. Ришовим у 2013 р.²². Координати $N48^{\circ}32'43,10''$, $E39^{\circ}26'51,10''$.

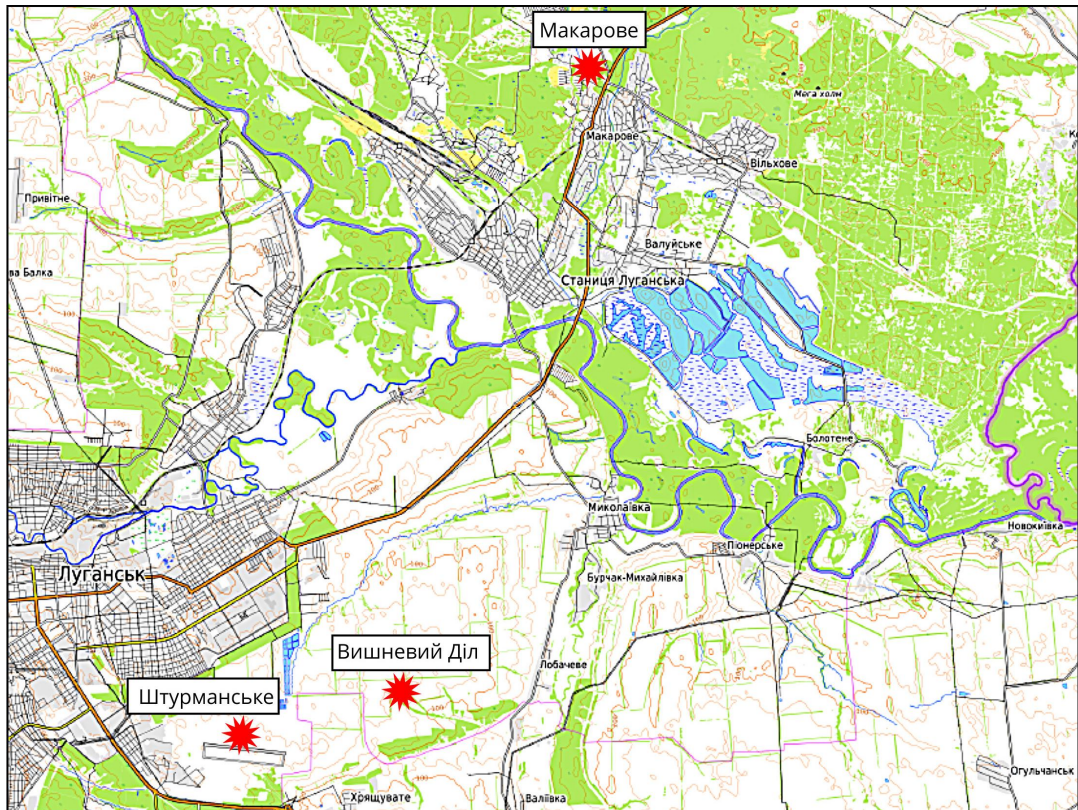

Рис. 1. Карта місцезнаходжень раннього палеоліту Луганської області, що обстежувалися у 2014–2020 рр.

Геоморфологія місцезнаходження пов'язана з високим вододільним плато межиріччя річок Лугані і її правої притоки Луганчика. Їх долини, врізані на 100–160 м, асиметричні, з крутими лівими і більш пологими терасують правими схилами. Тераси і вододільні ділянки прорізані глибокими ярами і балками. У долинах розвинені тераси – сім плейстоценових, одна перехідна від пліоцену до плейстоцену і

²² Ветров В.С., Скориков В.А. Местонахождение каменного века Вишневый Дол. В: Василенко А.И. (ред.). *Проблеми охрани и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, 2010. С. 265–271; Степанчук В.М., Ришов С.М., Левчук П.О., Ветров В.С., Ямада М., Суда Й. *Роботи нижньопалеолітичної експедиції (НПЕ)*. В: Болтрик Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ: ІА НАНУ, 2014. С. 260–261.

чотири пліоценових від IX по XIII²³. Місцезнаходження знаходиться на XIII терасі Лугані. Підйомний матеріал зафіксований на площі 100×150 м.

Сировина: коричневий середньо- і дрібнозернистий кварцит у вигляді великих блоків; коричневий і червоний крупнозернистий пісковик у вигляді гальок; сірий дрібнозернистий плитчастий пісковик; гальки кременю і силіцитів. Петрографічний аналіз сіліціту вказує що це кремениста порода з великою кількістю халцедону, та домішкою опалу²⁴.

Техніка обробки плитчастої кварцитової сировини найчастіше була в манері рекурентної оббивки одного з країв. У колекції є приклади навмисного розсічення (фрагментування) великих сколів. Артефакти на крем'яних гальках представлені невеликими фрагментами з нерегулярною оббивкою і, можливо, є архаїчними нуклеусами. Вироби з вторинною обробкою представлені чопперми на масивних відщеплах, уламках та окремосятах сировини, скреблами. Останнє обстеження місцезнаходження проведено у 2015 р. В.А. Скоріковим. Під час огляду була зібрана серія сколів пісковіку (рис. 2). Техніка обробки плитчастого пісковіку уключала позмінне зняття відщепів з обох сторін плитки, що давало можливість отримати відносно стандартизований відщеп у якого ширина була більша за довжину. Артефакти передані на зберігання до фондів ДКЗ «Межибіж».

Штурманське. Місцезнаходження Штурманське (рис. 1; 3) розташоване на східній околиці м. Луганська, в декількох сотнях метрів на північ від злітної смуги Луганського вищого військового авіаційного училища штурманів. Координати N48,54083, E39,38140. Місцезнаходження виявлено В.А. Скоріковим у 2012 р.²⁵, оглянуто В.С. Ветровим у 2013–2014 рр. Штурманське розташовано в п'яти кілометрах на захід від Вишневого Доду і має близькі топографічні і геоморфологічні умови знаходження. Місцезнаходження пов'язане з високими терасами річки Лугань та вододільним плато межиріччя Лугані і її правої притоки Луганчика. Місцезнаходження знаходиться на XII терасі Лугані, яка переходить у вододільну ділянку. Під час комплексного геоморфологічного дослідження долини р. Лугань у межах м. Луганська під загальним керівництвом М.Ф. Веклича²⁶ була закладена серія свердловин, по яким побудована схема терас. Свердловиною № 34 на привододільній

²³ Веклич М.Ф., Матвейшина Ж.Н. Этапы развития природы и детальное стратиграфическое расчленение плиоцена и плейстоцена территории города Ворошиловграда. Киев: Институт геофизики им. С.И. Субботова АН УССР, 1984.

²⁴ Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Маничев В.И. Предварительное комплексное георхеологическое исследование Луганского палеолитического микрорегиона. В: *Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры*. Вып. 2. Иркутск: Издательство ИГУ, 2013. С. 51–59.

²⁵ Скориков В.А. Галечные орудия в раннепалеолитических местонахождениях Среднего Подонья. В: Погорелец О. (ред.). *Научный вестник "Межибож" 1'2014: Местонахождение "Межибож" и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Сборник научных статей под ред. В.Н. Степанчука. Ч. 2. Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. С. 177–189.

²⁶ Веклич М.Ф., Матвейшина Ж.Н. Этапы развития природы и детальное стратиграфическое расчленение плиоцена и плейстоцена территории города Ворошиловграда. Киев: Институт геофизики им. С.И. Субботова АН УССР, 1984. С. 33–41.

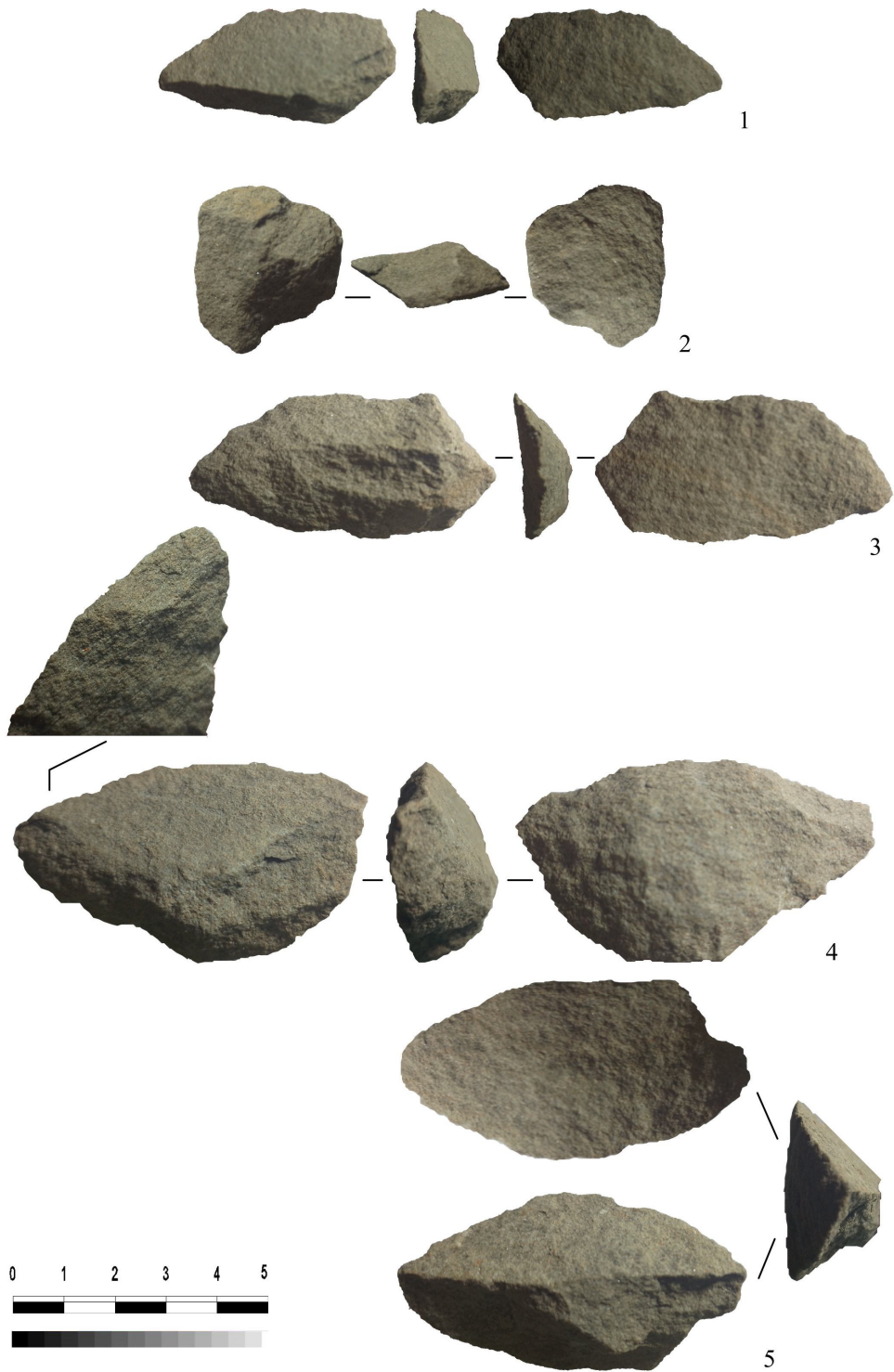

Рис. 2. Місцезнаходження Вишневий Діл (Луганська обл.). Артефакти 2015 р.

Рис. 3. Місцезнаходження Штурманське (Луганська обл.) 2017 р.

ділянці зафіксовані мартоносський, приазовський, широкинський, ільчєвський, крижановський, береговський, богдановський, кізлярський, ярковський стратиграфічні горизонти. Ширина ярковсько-кізлярської долини Лугані до 6,5 км. Стратиграфія свердловини вказує на відсутність верхньоплейстоценових горизонтів. Таким чином тут припустимо знаходження ранньопалеолітичних матеріалів. Інвентар Штурманського представлений чоперами, знаряддями з зигзагоподібними крайками, фрагментами галькової сировини. Майже всі вироби мають обкатану поверхню. На багатьох артефактах, як і у Вишневому Долі, збереглися частинки червоноколірного ґрунту.

У 2014–2015 рр. територія Луганського вищого військового авіаційного училища штурманів біля злітної смуги була перерита окопами російських окупантів. Після того як з укріплень зняли охорону, у 2017 р. ділянка перекопів була оглянута В.А. Скоріковим. Ним зібрана серія артефактів, яка з часом була переправлена на неокуповану ворогом територію України (рис. 4, 6). Вибірка включає одинадцять артефактів. Сировина – гальки твердої, в'язкої, крем'янистої породи жовтого, світло-коричневого кольору. Не патиновані, мають забарвлення поверхні пігментом червоного кольору. Типологічно більшість артефактів представлена пренуклеусами (рис. 4: 1, 5: 1; 4: 2), чоперами (рис. 4: 3; 4: 6; 5: 4). Колекцію передано на зберігання до фондів ДКЗ «Межибіж».

Макарово. Місцезнаходження розташовано на східній околиці с. Макарове Станично-Луганського району Луганської області (рис. 1). Виявлено В.С. Ветровим, досліджувалося в 2010–2013 р.²⁷ На даний момент на цій ділянці виявлено три пункти

²⁷ Ветров В.С. Роботи Луганського загону нижньопалеолітичної експедиції. В: Болтрик Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ: ІА НАНУ, 2014. С. 163–164.

на відстані близько 100 м один від одного. Колекція підйомного матеріалу Макарове-1 на 2014 р. складала близько 2 500 артефактів. У комплексах переважають масивні рублячи знаряддя: чоппери, чоппінги і скребла, які сформовані грубою оббивкою. Присутні різноманітні форми зубчастих знарядь. Геоморфологічні умови макаровських місцезнаходжень і особливості знайденої на них кварцитової сировини досліджувалися геологами С.П. Кармазиненко, В.Г. Пазиничем, В.Й. Манічевим²⁸.

Моніторинг стану пам'ятки свідчить про суттєву руйнацію місцезнаходження. У другій половині 2014 р. на площі місцезнаходжень був розташований блокпост ЗСУ і велися активні бойові дії, що завдало значної шкоди пам'ятці (рис. 6).

Лисичанськ-Желатин. Місцезнаходження розташоване на південній околиці м. Лисичанськ (Севєродонецький район Луганської області) в 1,5 км від ТДВ «Лисичанський желатиновий завод» (рис. 7). Координати N48,847712, E39,494145.

Топографія місцезнаходження представлена високим привододільним плато правого берега Сіверського Дінця. Місцевість характеризується горбкуватою терасованою поверхнею, що є типовим ландшафтом вузьких міжділянок правих приток Сіверського Дінця. На цих привододільних ділянках лесова формація змита в умовах підвищеної неотектонічної активності. Це рівень IX–XI терас, що були сформовані в умовах активних неотектонічних підняттях Геоморфологія ділянки характеризується наявністю сіверського, береговського, березанського, крижанівського та ільчевського горизонтів. Береговський і крижанівський горизонти характеризуються коричневими, темно-коричневими, червоно-бурими важко суглинистими та глинистими ґрунтами. Сіверський, березанський та ільчевський горизонти представлені сірокольоровими лесоподібними породами²⁹. У 2018 р. на цій ділянці верхніх терас Сіверського Дінця, які на підвищенні переходять в вододіл, був закладений несанкціонований кар'єр з видобутку вугілля. Завдяки місцевим депутатам розробки були припинені, техніка та накопане вугілля заарештоване. За результатами розвідок 1990-х років було відомо про наявність у цьому регіоні розрізаних палеолітичних артефактів на ділянці між селами Біла Гора та Золотарівка³⁰. Таким чином кар'єр біля ТДВ «Лисичанський желатиновий завод» був перспективною ділянкою дослідження.

²⁸ Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами Вишневый Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул в Среднем Подонзовье. В: Погорелец О. (ред.). *Научный вестник "Меджибож" 1/2014: Местонахождение "Меджибож" и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Сборник научных статей под ред. В.Н. Степанчука. Ч. 2. Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. С. 165–176.

²⁹ Веклич М.Ф., Бланк М.Я., Возгрин Б.Д., Грущенко З.А. Объяснительная записка. В: *Геолого-экологическая карта. Карта четвертичных отложений М-37-XXVII-XXVIII м-б 1:200000*. Киев: ГлавГИУ «Укргеология» Мингео СССР, 1991. С. 57–60, 85.

³⁰ Ветров В.С. Стоянка мезо-неолитического времени у поселка Золотаревка Луганской области. В: Литвиненко В.Ф. и др. (ред.); Кафедра історії і українознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції*. Луганськ, Україна, 8–9 лютого 2001 р. Луганськ: СНУ, 2001. С. 301–303.

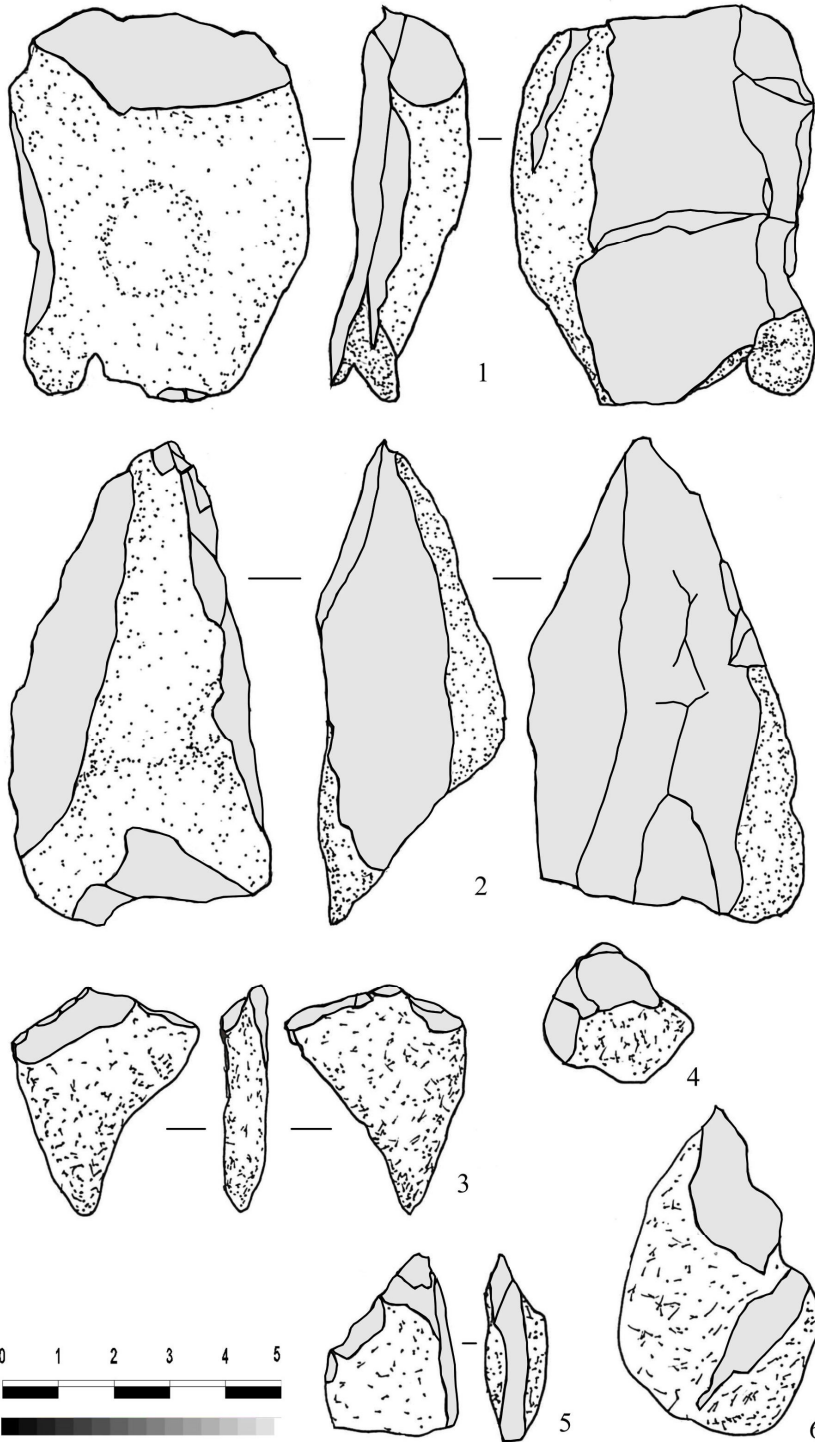

Рис. 4. Місцезнаходження Штурманське (Луганська обл.) 2017 р. Артефакти.

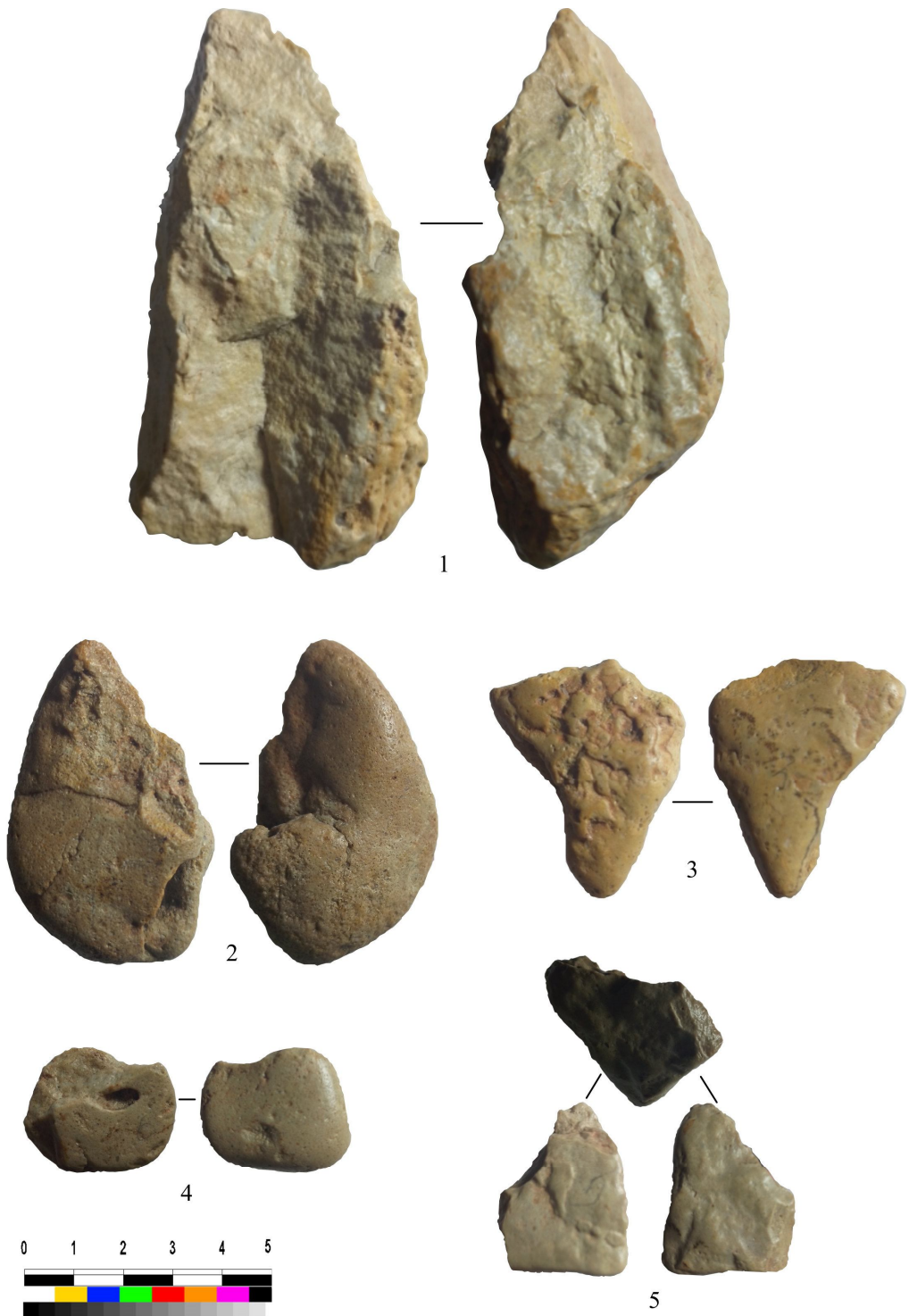

Рис. 5. Місцезнаходження Штурманське (Луганська обл.) 2017 р. Артефакти.

Рис. 6. Місцезнаходження Макарово (Луганська обл.). Листопад 2014 р.

У серпні 2019 р. В.С. Ветровим, з дозволу місцевої поліції, проведено огляд кар'єру. На час обстеження глибина кар'єру (рис. 8) складала близько 20 м. Верхня частина розкриття прорізала суглинки сіро-жовті, жовті, жовто-коричневі, потужність яких складала 10–12 м. У нижній частині кар'єру спостерігаються породи кам'яновугільного ярусу (пісковики, піскуваті та глинисті сіро-жовті сланці, вапняки, вугілля). У західному борту, приблизно за сто метрів від в'їзду до кар'єру, на рівні 5–7 м від сучасної денної поверхні залягав шар суглинку жовтого з охристим червонувато-коричневим прошарком. Можливо ці горизонти відносяться до береговського або крижанівський етапу. Для того щоб стверджувати це впевнено потрібні висновки геологів. У цьому суглинку зафіксовано наступний археологічний матеріал: чорні окремість кремнеподібної породи, чорні крем'яні гальки (цілі та фрагментовані), поодинокі невеликі кварцові гальки. Розмір твердої фракції в зазначеному глиняному прошарку – від 1 до 30 см. Серед знахідок були крем'яні гальки та кремені з ознаками модифікації (рис. 9). Збереженість знахідок відносно гарна. Край артефактів гострі, патина відсутня. Серед знахідок присутня крем'яна галька зі слідами ударів при спробі розколювання (рис. 9: 3), крем'яна галька з відсіченим закінченням (рис. 9: 2), крем'яна галька з оббивкою крайових зон (пренуклеус) (рис. 9: 4) та первинний крем'яний скол поперечно розколотий з однією оббивкою краю (рис. 9: 1). У борту кар'єру такі артефакти спостерігаються на ділянці протяжністю 15 м. В підйомному матеріалі вони в незначній кількості присутні в осипу борту, та у відвалах. У сусідніх кар'єрах артефакти відсутні. Колекція передана на зберігання до фондів ДІКЗ «Межибіж».

Осинове. Розвідка проводилась в 1–2 км на захід від с. Осинове (Старобільський район Луганської області). Були обстежені високі тераси та привододільні площі верхньої течії річки Айдар (ліва притока Сіверського Дінця) (рис. 10). Рельєф даної території сформований крейдовими покладами, котрі утворили високі гряди великої довжини. Поверхня їх на значній площині перекрита палеогеновими пісками, в яких

залягають різнотипні кварцити у вигляді блоків та безперервних пластів. Різноманітність якісної та легкодоступної сировини (нерідко кварцити перекриті малопотужним шаром покладів, або не перекриті зовсім) не призвела до значної експлуатації сировинних ресурсів. На обстеженій ділянці артефакти виявлено лише вздовж краю крейдового схилу, на окремих ділянках якого є залишки терас піщаних Айдару. Вище, на вододільному плато, ще багатішому на кварцитову сировину, артефакти не зафіксовані зовсім.

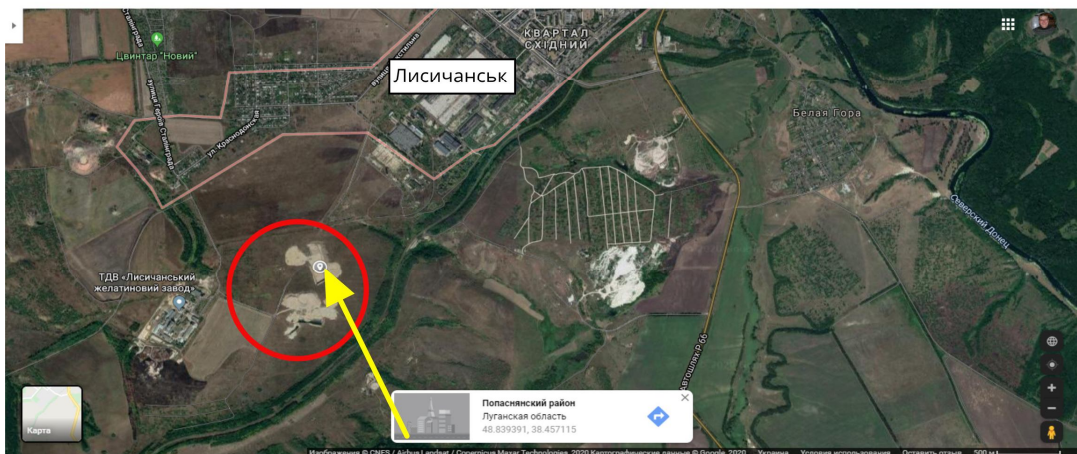
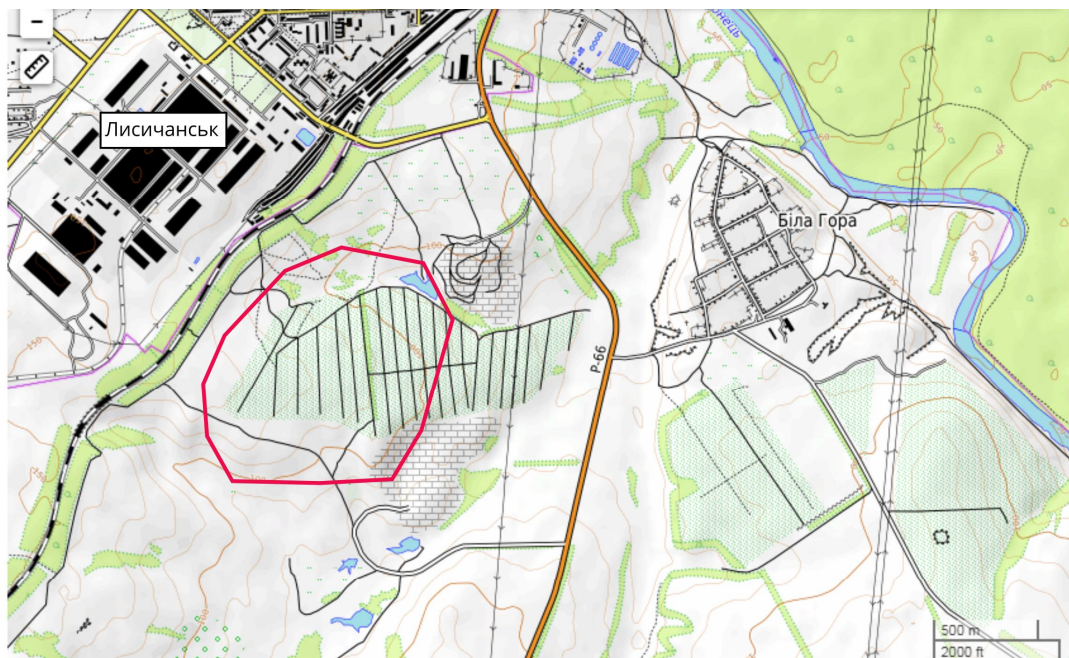

Рис. 7. Місцезнаходження Лисичанськ-Желатин (Луганська обл.) 2019 р.

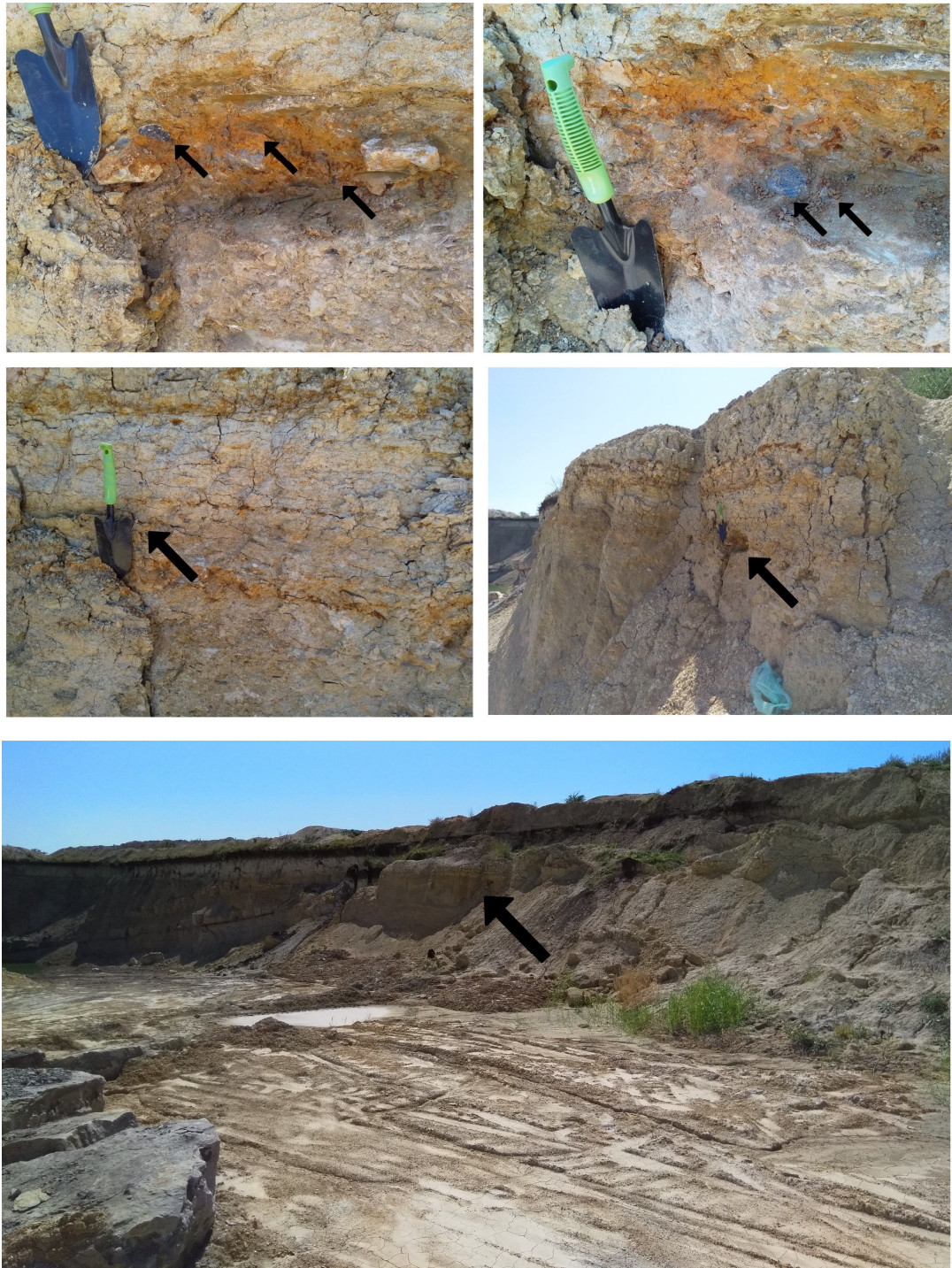

Рис. 8. Місцезнаходження Лисичанськ-Желатин (Луганська обл.) 2019 р.
 Фото кар'єру та умов знаходження артефактів.

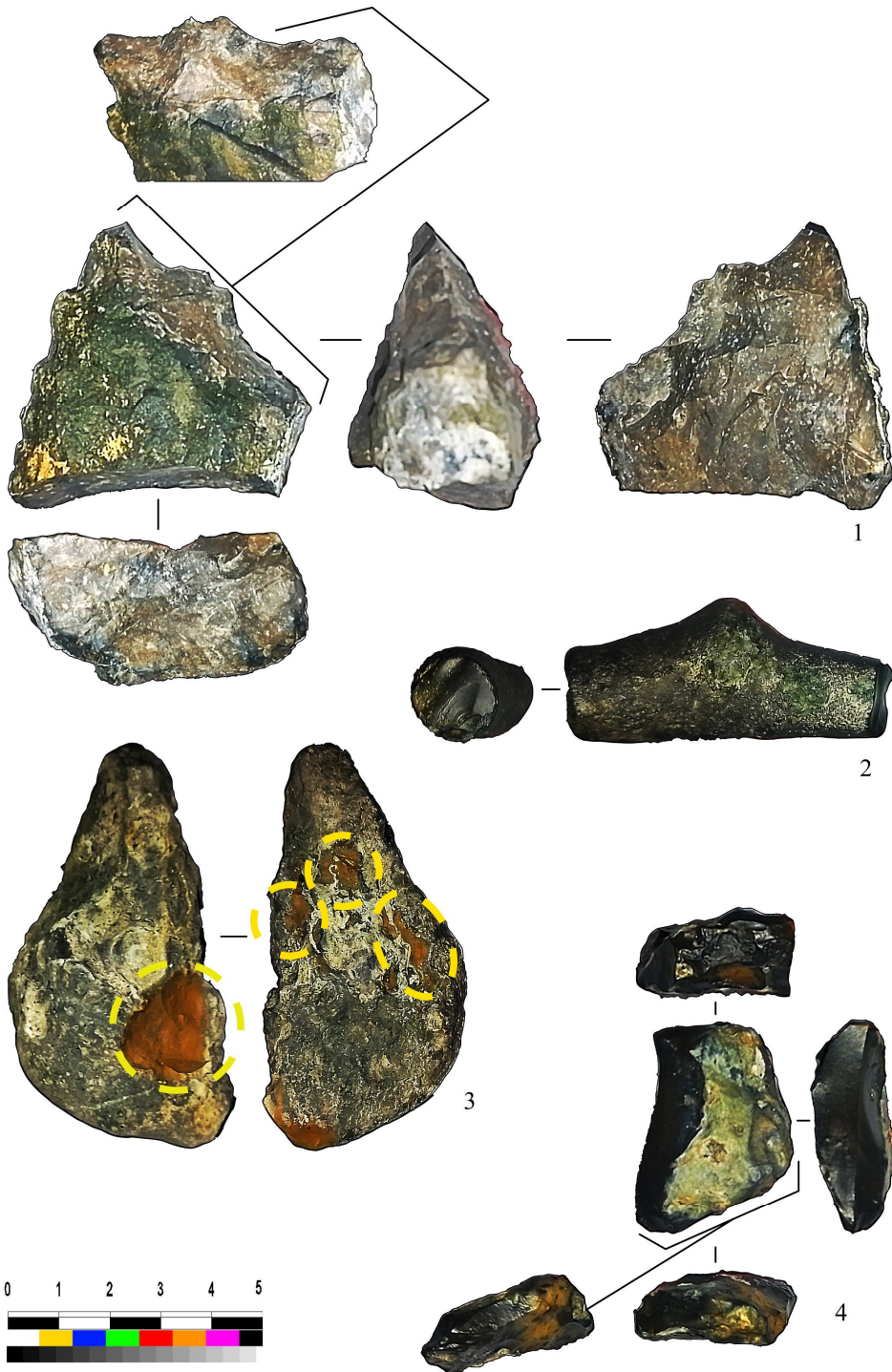

Рис. 9. Місцезнаходження Лисичанськ-Желатин (Луганська обл.) 2019 р. Артефакти.

Рис. 10. Осинове (Луганська обл.) 2014 р.

Підйомний матеріал за ознаками збереженості артефактів та техніки може бути поділений на ранній та пізній комплекс. До раннього віднесені артефакти виготовлені з крем'яних гальок та окремостей кварциту. Вони фіксуються на ділянці Осинове-1. Більш пізній матеріал, представлений виключно артефактами з кварциту, концентрується на ділянці Осинове-2.

Місцезнаходження Осинове-1 розташоване в підшві верхньої піщано-глинистої тераси, значна частина якої зруйнована кар'єром. Координати N48,560022, E39,06138. Підйомний матеріал знайдено на площі приблизно 50×100 метрів. Серед знахідок масивний чопер округлої форми на плитчастій окремостві кварциту (рис. 11: 9). Виріб оформлений крупними сколами позмінної оббивки краю. Поверхня сколів кородована, крайки згладжені. Ще один масивний виріб представлений січкою на підтрикутній плитчастій окремостві детритового вапняку (рис. 11: 8). Інші артефакти місцезнаходження представлені розколотими крем'яними гальками (рис. 11: 7).

Місцезнаходження Осинове-2. Координати N48,55503, E39,06699 (рис. 10; 12). На поверхні крейдяних покладів у палеогенових пісках залягають пласти кварциту та окремі великі (до 2 м) сферичні конкреції. Крім кварцитів на майданчику та схилах виявлено халцедони, окварцована деревина. На ділянці місцезнаходження відсутні кар'єри та інші антропогенні зміни природного ландшафту. Частина кварцитового

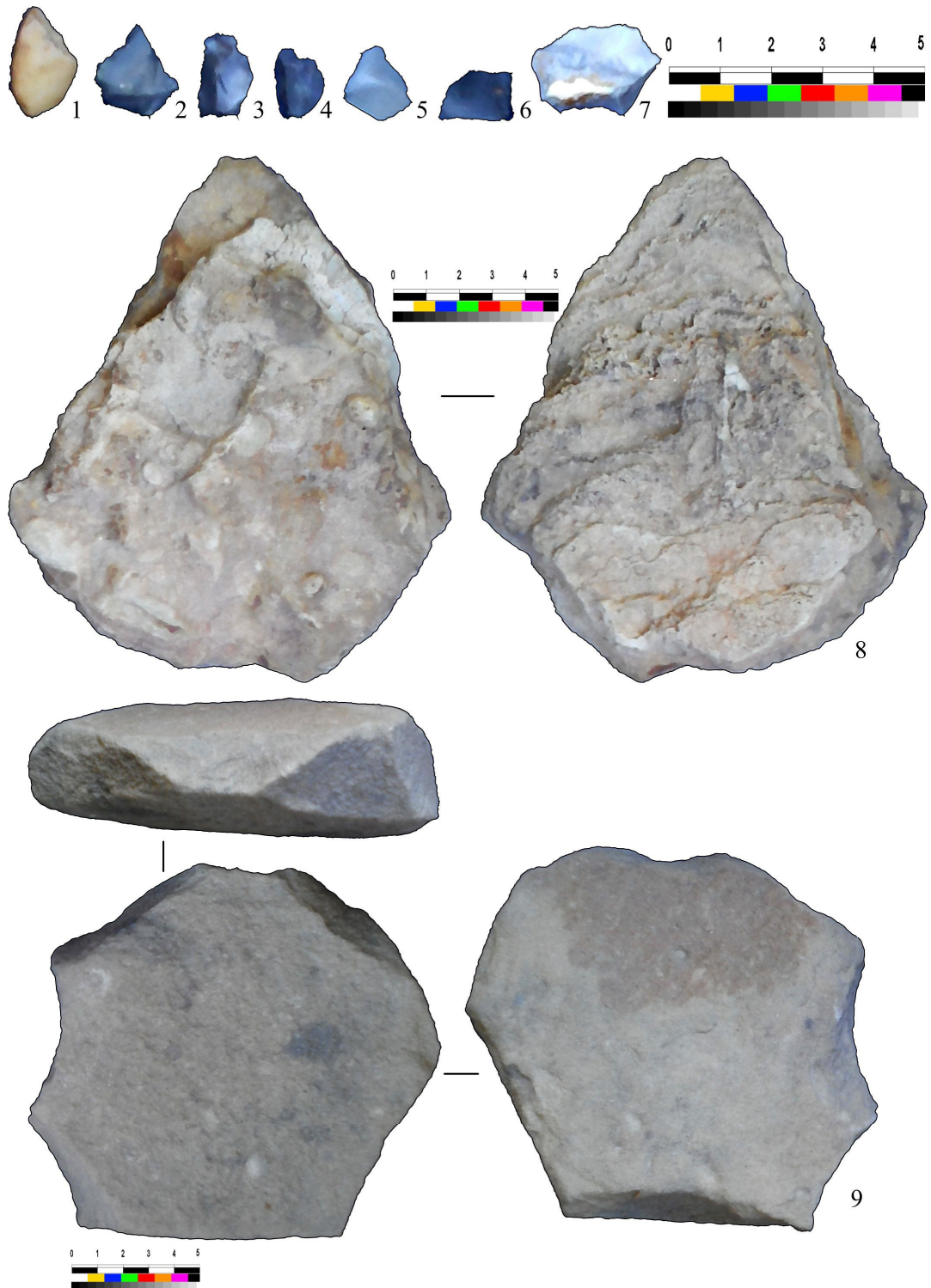

Рис. 11. Осинове-1 (Луганська обл.) 2014 р. Артефакти раннього комплексу.

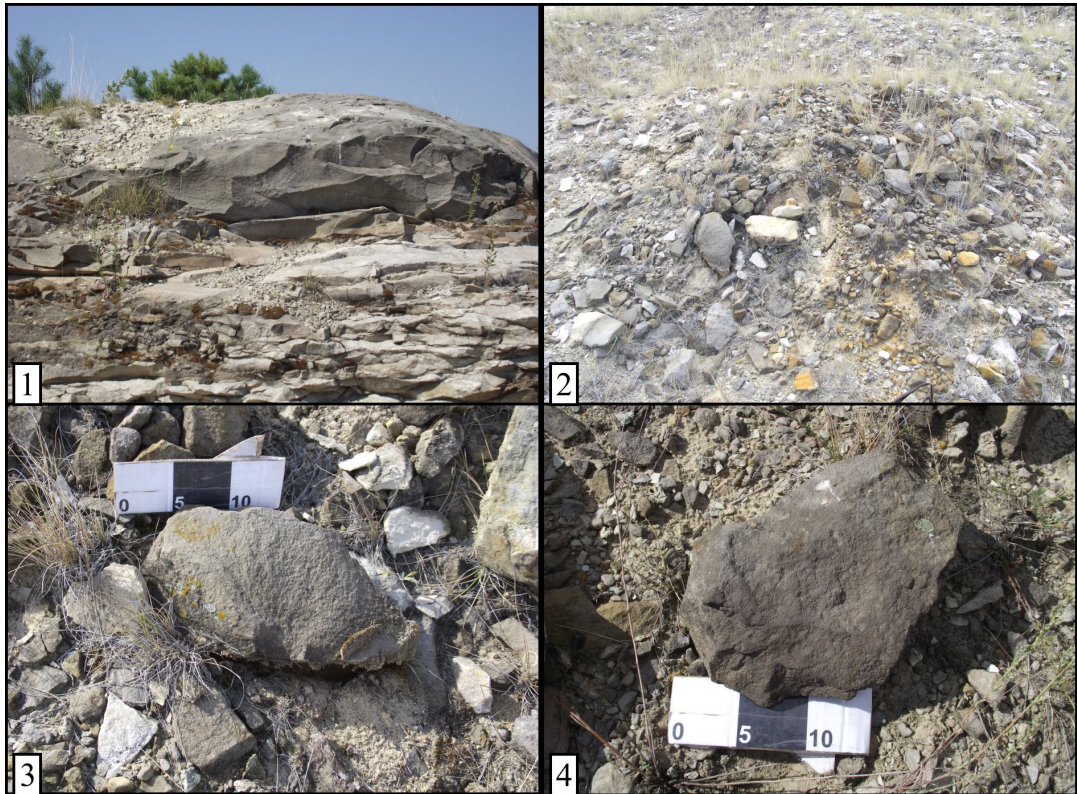

Рис. 12. Осинове-2 (Луганська обл.) 2014 р. Ділянка пізнього комплексу.

пласту, що виходить на поверхню, має чисельні кародовані негативи сколів розміром 20–30 см і фактично перетворена на величезний нуклеус (рис. 12: 1). Схил біля нього вкритий уламками кварцитової сировини та різнотипними сколами (рис. 12: 2). Стан збереженості артефактів різний. Найбільш масивні та, вірогідно, найбільш давні сколи мають вивітрену пемзоподібну поверхню темно-коричневого або майже чорного кольору (рис. 12: 3; 12: 4). Більш пізні сколи вкрити сірою, світло-сірою патиною (рис. 13). За станом збереженості та технікою пізній матеріал Осинове-2 може мати дуже широкі хронологічні рамки від палеоліту до епохи бронзи.

Висновки. Результати останніх розвідок в Луганській області поповнили колекції раннепалеолітичних поверхневих місцезнаходжень Вишневий Діл та Штурманське. При відсутності стратиграфічних даних питання хронології цих пам'яток завжди будуть дискусійними. Хоча техніко-морфологічні параметри матеріалів дуже специфічні, вони різко вирізняються від відомих в регіоні середньопалеолітичних індустрій, в тому числі й кварцитових³¹. У цьому контексті

³¹ Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. Донецк: Лебедь, 2003; Матюхин А.Е. О характере связи сырья, типологии и технологии домустьерских и мустьерских памятников Русской равнины. *Stratum plus*. 2010. № 1. С. 201–225.

ми можемо розглядати і місцезнаходження Осинове-1. Поруч розташоване місцезнаходження Осинове-2 є прикладом розповсюджених в середній течії Сіверського Дінця майстерень на місцях виходу кварцитів³². Стратифіковане місцезнаходження Лисичанськ-Желатин має всі перспективи для подальшого дослідження. Не визначений до кінця стратиграфічний та геоморфологічний контекст місцезнаходження свідчить про необхідність проведення якісного геологічного обстеження цього перспективного об'єкту.

Рис. 13. Осинове-2 (Луганська обл.) 2014 р. Артефакти пізнього комплексу.

³² Vetrov V. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine. *The Sheffield Graduate Journal of Archaeology* [online]. 2015. № 14. P. 1-11. URL: <https://assemblagejournal.files.wordpress.com/2015/12/vetrov-2015.pdf>

Десять років війни показали, що польові дослідження нижнього палеоліту в Україні продовжуються. Є позитивні приклади регіонального перенесення польового досвіду. Так методика пошукового буріння, яка починала розроблятися на сході країни, була повноцінно реалізована вже в розвідках на Поділлі³³. В ці роки основна частина досліджень проводилась Українською нижньопалеолітичною експедицією Інституту археології НАН України, під керівництвом В.М. Степанчука за участю колективу археологів, геологів, палеозоологів³⁴. Стаціонарні дослідження стратифікованих місцезнаходжень нижнього палеоліту на Поділлі дали можливість нового погляду на дану тематику³⁵. Стан збереженості багат шарових об'єктів Меджибож 1 та Меджибож А, наявність на них фауністичних решток, розкрили перспективи подальших досліджень³⁶. Головчинці-1 та Головчинці-2 виявились інформативним стратифікованим місцезнаходженням з меджибзького осередку пам'яток нижнього палеоліту³⁷. Обстеження поверхневих місцезнаходжень на сході України (Вишневий Діл, Макарово, Суходол/Піонерське) поставило питання про цілеспрямоване комплексне дослідження пам'яток за напрямками геоморфології, умов накопичення культурного шару, експлуатації ресурсів сировини. Виходячи з зазначених дат міграційні процеси й питання першого заселення України залишаються відкритими для подальшого дослідження³⁸. Тому продовження пошукових польових робіт за напрямком нижнього палеоліту по всій території України є важливим напрямком досліджень першої хвилі людства на теренах України та Східної Європи.

Подяки. Автор щиро вдячний археологу В'ячеславу Скорікову за багаторічне дослідження палеоліту Луганщини, надану інформацію про сучасний стан місцезнаходжень та передачу артефактів до фондів ДКЗ «Межибіж», археологам Сергію Рижову та Любові Самойленко за організацію передачі артефактів Піонерське-2 до фондів Археологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка, депутату міськради Лисичанська Віталію Шведову за надану оперативну інформацію о несанкціонованих кар'єрах, директору ДКЗ «Межибіж» Олегу Погорільцу та

³³ Ветров В.С., Науменко О.О., Мейсарош В.І., Окатенко В.М. Науковий звіт про археологічні розвідки на території Хмельницької області у 2023 році. Київ: ІА НАНУ, 2023. 181 с.; Ветров В.С. Досвід розвідок археологічних місцезнаходжень методом буріння (за матеріалами палеоліту). *Археологія та давня історія України*. 2023. № 1 (46). С. 214–221.

³⁴ Степанчук В.М. Перші етапи освоєння території сучасної України давньою людиною В: Гершкович Я.П. (ред.). *Археологія України за роки незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. С. 27–33.

³⁵ Stepanchuk V. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukraine. *L'Antropologie*. 2022. № 126 (1). P. 102977. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>

³⁶ Stepanchuk V., Naumenko O. Investigating the Post-Discard alteration of flint artefacts at Medzhizbozh 1 Lower Palaeolithic Site, Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2024. № 53. p. 104374. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104374>

³⁷ Ветров В.С., Науменко О.О. Результати досліджень нижнепалеолітичного місцезнаходження Головчинці-2 у 2021 році. *Кам'яна доба України*. 2023. № 22. С. 63–73.

³⁸ Степанчук В.М. Перші етапи освоєння території сучасної України давньою людиною В: Гершкович Я.П. (ред.). *Археологія України за роки незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. С. 27–33.

завідуючій фондами ДКЗ «Межибіж» Вероніки Візнок за організацію передачі матеріалів раннього палеоліту до фондів заповідника.

REFERENCES

- Boguckiy, A.B., Lanczont, M., Lacka, B., Madeyska, T., Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian palaeolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Science*, 36, 1376–1389. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027> [in English].
- Chéy, D.K., Blékvell, B.A.B., Synkh, Y.K., Stepanchuk, V.N., Blyksteyn, D.A.B., Florentyn, D.A., Skynner, É.R. (2018). Predvaritel'nye rezul'taty datirovaniya nyzhnepaleoleticheskikh stoyanok Ukrainy (Medzhybozh 1 y Medzhybozh A, Khmel'nitskaya oblast') metodom élektronnogo spynovogo rezonansa [Preliminary results of dating of Lower Paleolithic sites of Ukraine (Medzhybizh 1 and Medzhybizh A, Khmelnytsky region) by the method of electron spin resonance]. *Heofyzycheskiy zhurnal*, 40 (4), 155–177 [in Russian].
- Clark, G. (1969). *World Prehistory: a New Synthesis*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Foley, R.A. & Lahr, M.M. (2015). Lithic landscapes: Early human impact from stone tool production on the central Saharan environment. *PLoS one*, 10 (3), p.e0116482. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0116482> [in English].
- Garba, R., Usyk, V., Ylä-Mella, L., Kameník, J., Stübner, K., Lachner, J., Rugel, G., Veselovský, F., Gerasimenko, N., Herries, A.I.R. & Kučera, J. (2024). East-to-west human dispersal into Europe 1.4 million years ago. *Nature*, 627, 805–810. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07151-3> [in English].
- Glavatskiy, D.V., Stepanchuk, V.N., Kuzina, D.M., Polyachenko, Ye.B., Shpyra, V.V., Skarbovychuk, T.V., Yakukhno, V.I., Bakhmutov, V.G. (2021). Petromagnitnyye i paleomagnitnyye issledovaniya lessovo-pochvennykh razrezov – stoyanok nizhnego paleolita v doline Yuzhnogo Buga (Medzhybozh, Golovchintsy) [Petromagnetic and paleomagnetic studies of loess-soil sections – Lower Paleolithic sites in the Southern Bug valley (Medzhybizh, Golovchintsy)]. *Geofizicheskiy zhurnal*, 43 (1), 3–37 [in English].
- Herasyenko, N.P. (2004). Rozvytok zonalnykh landshaftiv chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy [Development of zonal landscapes of the Quaternary period on the territory of Ukraine]: Avtoreferat dysertatsii doktora heohrafichnykh nauk. Instytut heohrafiy NAN Ukrainy, Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnik, A.V. (2003). Sredniy paleolit Donbassa [Middle Paleolithic of Donbass]. Donetsk: Lebed' [in Russian].
- Koulakovska, L., Usik, V. & Haesaerts, P. (2010). Early Paleolithic of Korolevo site (Transcarpathia, Ukraine). *Quaternary International*, 223–224, 116–130 [in English].
- Koval', Ju., Filippov, A. & Gerasimenko, N. (2020). Mestonahozhdenie Konstantinovna /«Strominkon» – novye predvaritel'nye dannye o drevnosti paleolita jugo-vostoka Ukrainy [The Konstantinovna/Strominkon site – new preliminary data on the antiquity of the Paleolithic in southeastern Ukraine]. *Eminak*, 1 (29), 63–73. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).379](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).379) [in Russian].
- Leakey, M.D. (1971). Olduvai Gorge: Excavations in Bed I and II, 1960–1963, vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Lumley, H. de, Nioradzé, M., Barsky, D., Cauche, D., Celiberti, V., Notter, O., Zvania, D. & Lordkipanidzé, D. (2005). Les industries lithiques pré-Oldowayennes du début du Pléistocène inférieur du site de Dmanissi en Géorgie [Early Early Pleistocene Pre-Oldowan Lithic Industries from the Dmanisi Site in Georgia]. *L'Anthropologie*, 109, 1–182 [in French].
- Matyukhin, A.Ye. (2010). O kharaktere svyazi syr'ya, tipologii i tekhnologii domust'yerskikh i must'yerskikh pamyatnikov Russkoy ravniny [On the nature of the relationship between raw materials, typology and technology of pre-Mousterian and Mousterian monuments of the Russian Plain]. *Stratum plus*, 1, 201–225 [in Russian].
- Ryzhov, S. & Karmazinenko, S. (2015). Velikij Sholes: novoe mestonahozhdenie nizhnego paleolita v Zakarpat'e (Ukraina) (predvaritel'nye rezul'taty) [Velykyi Sholes: New Lower Paleolithic Site in Transcarpathia (Ukraine) (Preliminary Results)]. V: Jamada, M. i Ryzhov, S. (red.). Arheologija i geologija Ukrainy v regional'nom kontekste. Tokio: Mejdzhi universitet [in Russian].
- Ryzhov, S., Karmazinenko, S., Bondar, K., Matviishyna, Z., Veklych, Y. & Tymofeieva, Z. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. In: 11th International Scientific Conference on Monitoring of Geological Processes and

- Ecological Condition of the Environment. Kyiv, Ukraine, 11-14 October 2017. *European Association of Geoscientists and Engineers (EAGE)*, 168-173 [in English].
- Shea, J.J. (2013). Lithic modes A-I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20, 151-186 [in English].
- Sirenko, O.A., Matviishyna, Zh.M. & Doroshkevych, S.P. (2019). Rozvytok roslynnosti ta gruntiv tsentralnoi chastyny Prydniprovskoi vysochyny protiahom shyrokynskoho i martonoskoho etapiv eopleistotsenu – rannoho neopleistotsenu [Development of vegetation and soil of the central part of the Prydniprovsk Upland during the Shyrokyn and Marton stages of the Eopleistocene – Early Neopleistocene]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu heolohichnykh nauk NAN Ukrainy*, 12, 59-67 [in Ukrainian].
- Skorikov, V.A. (2015). Rann’opaleolitychne mistseznakhodzhennya Sukhodol u Seredn’omu Podontsov’yi [Early Paleolithic site discovery of Sukhodol in the Middle Podontsov region]. *Arkhelohiya*, 3, 44-58 [in Ukrainian].
- Skorykov, V.A. (2014). Halechnye orudyia v rannepaleolitycheskykh mestonakhodzheniakh Sredneho Podontsovia [Chalky tools in the early Paleolithic sites of the Middle Podontsovye]. V: Pohorelets, O. (red.). Nauchnyi vestnyk “Medzhybozh” 1’2014: Mestonakhodzhenye “Medzhybozh” y problemy yzucheniya nyzhnego paleolyta Vostochnoevropeiskoi ravnyny. Sbornyk nauchnykh statei pod red. V.N. Stepanchuka. Ch. 2. Ternopol: OOO «Terno-hraf» [in Russian].
- Stefaniak, K., Kovalchuk, O., Marciszak, A., Stepanchuk, V., Rekovets, L., Van der Made, J., Yanenko, V., Tsvelykh, A., Ratajczak-Skrzatek, U., Kotowski, A. & Gornig, W. (2022). Middle Pleistocene fauna and palaeoenvironment in the south of Eastern Europe: a case study of the Medzhybizh 1 locality (MIS 11, Ukraine). *Quaternary International*, 633, 103-117 [in English].
- Stepanchuk, V. (2022). Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukrain. *L’Antropologie*, 126 (1), 102977. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977> [in English].
- Stepanchuk, V.M. (2022). Pershi etapy osvoiennia terytorii suchasnoi Ukrainy davnoiu liudynoiu [The first stages of the development of the territory of modern Ukraine by ancient people]. V: Hershkovych, Ya.P. (red.). *Arkhelohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.M., Ryzhov, S.M., Levchuk, P.O., Vietrov, V.S. Yamada, M. & Suda, Y. (2014). Roboty nyzhnopaleolitychnoi ekspedytсии (NPE) [Lower Paleolithic Expedition (NPE)]. V: Boltryk, Yu.V. (red.). *Arkhelohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.M., Vietrov, V.S. & Skorikov, V.A. (2017). Doslidzhennia nyzhnoho paleolitu rivynnoi Ukrainy: ohliad potochnykh danykh [Studies of the Lower Paleolithic of the Rivne Ukraine: a review of current data]. V: Zalizniak, L.L. (red.). *Kam’iana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*, 17-18. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V. & Naumenko, O. (2024). Investigating the Post-Discard alteration of flint artefacts at Medzhibozh 1 Lower Palaeolithic Site, Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 53, 104374. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104374> [in English].
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Z. & Karmazynenko, S. (2021). The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale Şi Cercetări Arheologice (Serie Nouă)*, 1 (1), 37-69. DOI: <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202> [in English].
- Stepanchuk, V., Veklych, Yu., Palyenko, S. & Nezdolyi, A. (2020). O rezultatakh pilotnykh heo-arkheolohicheskyykh rekonostsyrovochnyykh rabot v Kharkovskoy oblasti [On the results of pilot neo-archaeological reconstruction work in the Kharkiv region]. *Eminak*, 1(29), 45-62. DOI: [https://doi.org/10.33782/emina2020.1\(29\)](https://doi.org/10.33782/emina2020.1(29)) [in Russian].
- Veklich, M.F. & Matveishina, Zh.N. (1984). Etapy razvitiya prirody i detal’noye stratigraficheskoye raschleneniye pliotse na i pleystotsena territorii goroda Voroshylovgrada [Stages of natural development and detailed stratigraphic division of the Pliocene and Pleistocene of the territory of the city of Voroshilovgrad]. Kiev: Institut geofiziki im. S.I. Subbotova AN USSR [in Russian].
- Veklich, M.F., Blank, M.Ya., Vozgrin, B.D. & Grushchenko, Z.A. (1991). Ob’yasnitel’naya zapiska [Explanatory note]. V: *Geologo-ekologicheskaya karta. Karta chetvertichnykh otlozheniy M-37-XXVII-XXVIII m-b 1:200000*. Kiev: GlavKGU «Ukrgeologiya» Mingeo SSSR [in Russian].

- Vetrov, V. (2015). Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine. *The Sheffield Graduate Journal of Archaeology [online]*, 14, 1-11. Retrieved from <https://assemblagejournal.files.wordpress.com/2015/12/vetrov-2015.pdf> [in English].
- Vetrov, V.S. (2001). Stoianka mezo-neolytycheskoho vremeny u poselka Zolotarevka Luhanskoi oblasti [Meso-Neolithic site near the village of Zolotarevka, Luhansk region]. V: *Lytvynenko, V.F. i dr. (red.); Kafedra istorii i ukrainoznavstva. Aktualni problemy vitchyzniano i vsesvitnoi istorii. Materialy I Vseukrainskoi naukovoii konferentsii*. Luhansk, Ukraina, 8-9 liutoho 2001 r. Luhansk: SNU [in Ukrainian].
- Vetrov, V. S. (2014). Tekhnologiya rasshchepeniya kvartsita nizhnepaleoliticheskogo mestonakhodzheniya Makarovo-1 [Technology of splitting quartzite from the Lower Paleolithic site Makarovo-1]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskiye nauki»*, 3(3), 65-76 [in Russian].
- Vetrov, V.S. (2014a). Rannepaleoliticheskie mestonakhodzheniia s kvartsitami Vishnevy Dol, Makarovo, Pionerskoe, Krasnyi Derkul v Srednem Podontsove [Early Paleolithic quartzite sites Vishnev Dol, Makarovo, Pionerskoye, Krasny Derkul in Srednee Podontsovo]. V: Pogorelets, O. (red.). *Nauchnyi vestnik "Medzhibozh" 1'2014: Mestonakhodzhenie "Medzhibozh" i problemy izucheniia nizhnego paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny. Sbornik nauchnykh statei pod red. V.N. Stepanchuka*. Ch. 2. Ternopol: OOO «Terno-graf» [in Russian].
- Vetrov, V.S., Karmazinenko, S.P. & Manichev, V.I. (2013). Predvaritel'noye kompleksnoye geoarkheologicheskoye issledovaniye Luganskogo paleoliticheskogo mikroregiona [Preliminary comprehensive geoarchaeological study of the Lugansk Paleolithic microregion]. *Yevraziya v kaynozoye. Stratigrafiya, paleoekologiya, kul'tury*, 2, 51-59 [in Russian].
- Vetrov, V.S. & Skorikov, V.A. (2010). Mestonakhodzhenie kamennogo veka Vishnevy Dol. [The location of the Stone Age Vishnev Dol]. V: Vasilenko, A.I. (red.). *Problemy okhrany i izucheniia pamiatnikov arkheologii stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Globus [in Russian].
- Vetrov, V.S. & Naumenko, O.O. (2023). Rezultaty doslidzhen nizhnepaleolitychnoho mistseznakhodzhennia Holovchyntsi-2 u 2021 rotsi [Results of research on the Lower Paleolithic site of Holovchyntsi-2 in 2021]. *Kam'iana doba Ukrainy*, 22, 63-73 [in Ukrainian].
- Vetrov, V. (2022). Mistseznakhodzhennia nyzhnogo paleolitu Holovchyntsi-1 (Khmelnyska obl., Ukraina) [Lower Paleolithic site of Holovchyntsi-1 (Khmelnyskyi region, Ukraine)]. In: Niezabitowska-Wisniewska Barbara, Stasiak-Cyran Marta (red). *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie. XXXVII lubelska konferencja*. Lublin, Poland, 7-8 listopada 2022 roku. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej w Lublinie; Muzeum narodowe w Lublinie, p. 7 [in Ukrainian].
- Vetrov, V.S. (2014b). Roboty Luhanskoho zahonu nyzhnopaleolitychnoi ekspeditsii [The works of the Luhansk Lower Paleolithic Expedition]. V: Boltryk, Yu.V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*. Kyev: IA NANU [in Ukrainian].
- Vetrov, V.S. (2015). *Zvit pro rozvidky na terytorii Stanychno-Luhanskoho raionu Luhanskoi oblasti u 2014 r.* [Zvit for reconnaissance on the territory of Stanychno-Luhansky district of Luhansk region in 2014]. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Vetrov, V.S. (2023). Dosvid rozvidok arkheolohichnykh mistseznakhodzhen metodom burinnia (za materialamy paleolitu) [Experience in the exploration of archaeological sites using the excavation method (using Paleolithic materials)]. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), 214-221 [in Ukrainian].
- Vetrov, V.S., Naumenko, O.O., Meisarosh, V.I. & Okatenko, V.M. (2023). Naukovyi zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Khmelnytskoi oblasti u 2023 rotsi [Scientific development for archaeological exploration in the territory of Khmelnytskyi region by 2023]. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/079-094>

УДК (UDC) 94 (477.4).081 «18»

LEISURE ACTIVITIES OF THE NOBLE YOUTH RESIDING ON THE RIGHT BANK OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Yurii Zemskyi*

Abstract

The loss of their own national statehood triggered certain decadence among the Polish gentry. Undoubtedly, this was felt most acutely by representatives of younger generations, especially those from low- and middle-income families. Moreover, these feelings of self-dissatisfaction were intensified by comprehending their inability to change the current situation, as well as the realization that some of their compatriots, especially those with significant material wealth, openly collaborated with the ruling circles of the invading empires. Thus, the noble youth suffered from moral discomfort due to the lack of integrity between traditional class beliefs about their dignity, inherited from their chivalrous previous generations and bearers of famous coats of arms, and their contemporaries who silently obeyed the new orders of the invaders.

The reaction of resistance to such a reality was a special subculture of everyday behavior of young nobles in the form of the 'Balahul' (or 'jesting') movement. Moreover, in terms of its content, this movement was fully in line with the common European ideological philosophy of national building, through the destruction of barriers between various strata within societies.

The purpose of the study is to highlight the socio-political causes for the cultivation of the fashion for leisure in the form of jesting among the noble youth of the Right Bank Ukraine. Methodologically the study relies on the principles and methods of systemic-and-structural approach, comprehensiveness and integrity, comparative analysis and synthesis. The scientific novelty is based on the conclusions inferred from a combination of materials from historical and documentary sources. On the other hand some of them are explanations of the realities of the regional phenomenon through the context of pan-European political events and processes.

Thus, leisure activities of the noble youth, showcased in the form of jesting, despite their shockingness, theatricality, and comedy, were democratic aspirations by their nature. Overall this was a form of searching for ways to bring together and understand the peasant and bourgeois strata, which then became the driving power for national consolidation of Ukrainian society.

Keywords: everyday life, leisure, Polish gentry, entertainment, horse racing, jesting, education, the November Uprising

* D. Sc. in History, Professor, Professor of Department of International Communication and Political Science Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine. E-mail: yury_zemsky@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

**ДОЗВІЛЛЯ ТА РОЗВАГИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 19 СТ.****Юрій Земський*****Анотація**

Втрата власної національної держави породила в середовищі польської шляхетської верстви настрої певного декадентства. Звісно, найбільш гостро це відчували представники молодих поколінь, а особливо вихідці з мало- та середньозаможних родин. Тим більше, ці почуття самоневдоволення посилювалися розумінням нездатності змінити такий стан реалій, а також усвідомленням того, що частина співвітчизників, а найбільше, з істотними матеріальними статками відверто колабораціювали з владними колами загарбницьких імперій. Таким чином, шляхетська молодь відчувала моральний дискомфорт через непокєднуваність традиційних станових переконань власної гідності, успадкованої від військово-лицарської звитяги своїх родичів попередніх поколінь, носіїв уславлених гербів та реалій своєї сучасності, в якій їм доводилося мовчки коритися впровадженим новим порядком чужинців-загарбників.

Реакцією спротиву такій дійсності стала особлива субкультура поведінки повсякдення юних шляхтичів у формі балагульського руху. Тим більше, що за змістовним наповненням цей рух перебував цілковито в річищі тогочасної загальноєвропейської ідейної філософії націотворення, шляхом руйнації перепон поміж окремими верствами всередині соціумів.

Метою роботи є висвітлення суспільно-політичних причин та підстав культивування серед шляхетської молоді Українського Правобережжя моди на дозвілля та розваги у формі балагульства. Методологічне підґрунтя дослідження сформоване застосуванням принципів та методів системно-структурного підходу, всебічності та цілісності, компаративізму, аналізу та синтезу. Наукова новизна зумовлюється опертям висновків та узагальнень на поєднанні матеріалів історіографічних та документальних джерел інформації; а також поясненням реалій регіонального явища через контекст загальноєвропейських політичних подій і процесів.

Таким чином, дозвілля та розваги шляхетської молоді, реалізовані у формі балагульства, попри зовнішню епатажність і театральність і комізм, мали демократичний характер, й були формою пошуку шляхів зближення і порозуміння з селянськими та міщанськими верствами, що відтак набувало змісту націотворчої консолідації українського соціуму.

Ключові слова: повсякдення, дозвілля, польська шляхта, розваги, кінні перегони, балагульство, виховання, Листопадове повстання

Цитування: Земський, Ю. (2024). Дозвілля та розваги шляхетської молоді Українського Правобережжя першої половини 19 ст. *Консенсус*, 4, 79–94.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/133>

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна. E-mail: yury_zemsky@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Постановка проблеми. Поділи Речі Посполитої стали психологічним ударом по еґо-усвідомленню польської шляхти. Власне, нагадаймо, що сам статус шляхетства був безпосередньо пов'язаний зі служінням державі; шляхетство, як колективний суверен «політичного тіла» Польщі. Отож, зі втратою держави сама потреба в шляхті відпадала, або ж потрібно було щиро присягати й вірно служити державам завойовників. Це, звісно, було ганьбою для людей з гідністю та самоповагою. Й особливо гостро такі переживання, природно, захопили людей молодого віку. А отже, бажання позбутися ганьби спонукало шляхту до повстань та прояву незгоди й опору порядкам нових господарів політичного життя. Причому, такий опір набував різного характеру, включно з формуванням субкультурних форм поведінки повсякдення. Ламання стереотипних традицій старосвітського шляхетства в проведенні вільного часу також вочевидь виглядає формою спротиву молоді тим реаліям життя, що склалися в умовах плекання середньовічної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика шляхетського побуту, дозвілля, відпочинку, розваг залишається ще малодослідженою в нашій історіографії, проте ця проблематика все ж постає також із кола досліджень, які не є цьому спеціально присвяченими. Зокрема, важливі деталі з життя польської шляхти 19 ст. досліджувалися впродовж останніх десятиліть в працях чисельних науковців як польської¹, так, звичайно, і української² історіографії.

Мета дослідження. Розкрити сутність причин, що спонукали шляхетську молодь Українського Правобережжя до формування нових, нетрадиційних способів проведення дозвілля та розваг, зокрема руйнуючи звичні станові бар'єри у

¹ Kulecka A. Powstanie styczniowe (1863–1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei. Warszawa, 2023. 268 s.; Legieć J., Latawiec K. Depolonizacja Ziemi Zabranich (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868). Kielce, 2018. 309 s.; Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja; [pod redakcją Wiesława Cabana, Wiktorii Śliwowskiej]. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. 334 s.; Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2003. 313 s.; Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku. Red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziólek. Lublin, 2001. 685 s.; Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem; [wyboru dokonali Jerzy Juchnowski, Wojciech Kalicki i Janusz Tomaszewski]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. 263 s.

² Гудь Б. 3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків, 2017. 490 с.; Від інсуреkcії Костоюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. моногр. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 216 с.; Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.; Шандра В. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106–119; Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань, 2014. 184 с.; Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ 2012. 432 с.; Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.; Чернецький Є.А. Браницькі. Біла Церква, 2011. 736 с.; Лісевич І. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993. 87 с.

відносинах з селянством і міщанством; водночас, враховуючи загальноєвропейський контекст суспільно-політичних реалій життя першої половини 19 ст.

Виклад основного матеріалу. Польська шляхта ввійшла у 19 ст. щойно втративши свою державність. Пам'ять про героїчну й саможертвувну боротьбу під проводом Т. Костюшка, звичайно, підносила дух національного самозамилування, проте, водночас, трагедія втрати своєї держави, а також тисяч життів палких борців за неї – засмучувала й гнітила. Тим більше, обтяжуючі враження справляло розуміння безпосередньої провини значного числа польських магнатів, що своєю поведінкою сприяли перманентному послабленню Речі Посполитої впродовж усього 18 ст., а в час її поділів окремі з них навіть пішли на відверту колаборацію з ворожими імперіями³.

Певні обнадійливі сподівання на можливість повернення державності, з милості ліберальних настроїв Олександра I (зокрема, на початку правління через вкрай довірливі відносини його із Адамом Єжи Чарторийським, що тоді ж обумовило створення чисельних польських освітніх закладів в межах Віленської шкільної округи); а згодом, такі ж сподівання на милості з боку Наполеона Бонапарта (й створення навіть польських легіонів у складі його армії, а також Варшавського герцогства, з певними правами автономії) – усе це за 10–15 років розвіялося, й на хвилі розчарувань з'явилися настрої, що поступально привели шляхту до вибуху Листопадовим повстанням 1830–1831 рр.⁴ Але зрештою, і це повстання лише поглибило в середовищі польської шляхти розчарування й відчуття гіркоти національної ганьби.

У такій суспільно-політичній атмосфері шляхетські кола (власне, освічена частина польського соціуму) захопилася романтизмом. Письменники, поети, історики, музиканти, художники вдавалися у своїх творах до осмислення минулого, й зокрема чи не найбільше уваги приділяли козацькому чиннику на так званих східних кресах Польщі. Важливо, що оцінюючи козацтво негативно, як бунтівників у одних творах; та позитивно, як борців за свободу в інших творах – однаково усі визнавали, що невміння польської аристократії налагодити відносини з козаками привели до руйнації Речі Посполитої. Й водночас із тим, саме Україна, її хижацько-кочовий степ і загарбницька сусідня московія – трактувалися як поле гарту лицарської волі й патріотичної звитяги польської шляхти минулих століть; саме там в боях зростали справжні герої, сильні особистості польських воїнів та державників.

Таким чином формувався літературний міф про Україну, як складову частину величної історії Польщі. В цьому літературно-романтичному міфі творилося переконання, що саме в Україні найкраще та найтриваліше збереглися старосвітські

³ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. С. 120–122.

⁴ Земський Ю. Півстоліття боротьби польської еліти за шляхетську республіку. *Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. моногр.* За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 7–11.

польські традиції й порядки; лише там боротьба із наїзниками з кочового сходу дозволяла абсолютизувати зв'язок людей із землею, й ставати тим людям – героями найвищої лицарської гідності. А відтак, саме там і формувалася правдива шляхетність, а отже Україна значно вивищується над Польщею, що є зіпсованою іноземними впливами, прагматизмом, розважливістю, жадобою статків тощо. Дух військової звитяги, повсякчасна готовність до саможертвної боротьби із кочівниками дикого степу – це є та неповторна стихія з якої тільки й можуть зростати сильні характери, тобто народжуватися справжні шляхтичі⁵. Таке романтизування козацького минулого України втілювалося в так званій «українській школі» польської літератури, а також у козакофільстві та багагульстві, як культурно-побутових стилях поведінки, що охопила шляхту (щонайбільше, з числа малозаможних і середньозаможних шляхетських родин) Українського Правобережжя 30-х – 50-х років 19 ст.

Нагадаємо, що особливістю структури шляхетського стану в Українському Правобережжі було те, що окрім не надто чисельних магнатів та середнього рівня заможності землевласників, також тут було значне число малоземельних і просто величезна кількість безземельних шляхетських родин. За підрахунками Данієля Бовуа близько 200 польських родин володіли більше як по тисячі душ кріпаків (а отже, їх можна віднести до числа магнатів), ще близько 3 тисяч родин мали у своїй власності по понад 100 кріпаків, а ще близько 6,5 тисяч родин мали менше як по 100 кріпаків (причому, більшість з них володіли до десяти душ кріпаків); 60 тис. зовсім їх не мали і обробляли землю власними руками. Водночас 370 тисяч шляхтичів взагалі не мали землі і саме їх російська влада впродовж першої половини ХІХ ст. декласувала, позбавивши шляхетства і перевівши у податні верстви⁶. Таке значне число людей шляхетського статусу звісно було успадковане із 17-18 ст. й обумовлювалося тогочасними особливостями загроз в яких перебував цей край.

З часів середньовіччя, коли в умовах постійної татарської небезпеки зі степу потрібне було велике число озброєних людей – сформувалася доволі чисельна верства лицарського стану, власне шляхта службова. Крім того, польські магнати, вибудовуючи в Україні свої приватні «міні-королівства», надзвичайно потребували у власних маєтках та і поза ними суттєвої підтримки і захисту з боку людей, які були би запорукою забезпечення порядку, порозуміння та гармонії у відносинах з місцевим українським селянством та козацтвом. Адже польські землевласники постійно відчували, що перебувають в оточенні людей іншої віри та культури, які досить часто виявляли ще й дух непокори. Отже, ці службові шляхтичі – переважно також українці за своїм походженням (що перебуваючи на польській службі поступально спольщувалися) – жили цілковито з ласки багатіїв, під їхньою опікою, орендуючи і часто власноруч обробляючи клопоть землі, мешкаючи в хатині, що

⁵ Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 150–155.

⁶ Бовуа Данієль. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). З фанц. перекл. Зоя Борисюк. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 205, 207, 253, 333, 342, 346–351, 383–387.

навіть не завжди їм належала, та виконуючи в угоду своєму «патрону» різні дрібні функції, які, проте, дозволяли їм зберігати почуття власної гідності, оскільки, попри свою незначну заможність, вони все ж належали до вільних людей. Це підносило їхню гідність, яка часто могла бути чи не єдиним скарбом цих людей.

Польські землевласники, особливо магнати, ставилися з погордою до службової шляхти, але водночас мали й потребу в них як агентах-посередниках у стосунках з підневільним людом – українським селянством, тим більше, що ці посередники розуміли та цінували світ спільних шляхетських цінностей та ідеалів. Відтак, заможні пани за часів Речі Посполитої прагнули притягнути до себе якомога більше число такої безземельної та малоземельної шляхти. Існував навіть певний перелік найменування цієї шляхти: зокрема, тих, що брали в оренду панську землю називали «державцями»; хто надавав пану гроші в борг, а за це користувався його землею – називали «заставниками»; ті, що виконували різні службові обов'язки в панському помісті – «офіціалісти»; а ще були «печеняржі» – що з ласки пана жили на його дворі й вважалися компаньйонами; а також «дворжани» – юні паничі, що за домовленістю батьків із магнатом та з ласки останнього жили при дворі, аби набратися «польору», тобто для засвоєння манер аристократичного, панського світу⁷. Назагал таку шляхту називали «чиншовою» (через сплачуваний нею чинш, тобто податок за безстрокове, спадкове користування землею), або ж називали зверхньо й зневажливо – «ходачковою шляхтою» (бо ці злиденні шляхтичі-«пани» мусили ходити своїми ногами, за відсутності власних коней).

Потреба великого землевласника в значній чисельності такої службової (власне, як розуміємо цілком залежної від свого «патрона») шляхти в часи Речі Посполитої пояснюється ще й тим, що усі ці люди виступали як партія підтримки цього ж пана на сеймиках та сеймах, куди він їх доставляв й тим самим забезпечував успішне голосування там у своїх інтересах. Однак після зникнення татарської загрози зі степу та із послабленням вже наприкінці 18 ст. українських гайдамацьких рухів (що відбулося внаслідок суттєвого зростання російської військової присутності в Українському Правобережжі) – польські магнати втратили потребу в чисельній присутності «дрібної» шляхти, й більше того, вони почали дивитися на службову (чиншову) шляхту як на небезпечний «пролетаріат».

Зрештою, політика російської влади також провокувала поглиблення внутрішньо-ворожих відносин в середовищі польського шляхетського стану. Адже росіяни загалом толерантно ставилися лише до заможних землевласників, за умови їхньої політичної лояльності, проте, російська влада абсолютно не сприймала чиншовиків, які претендували на шляхетську гідність, але змушені були при тому заробляти на життя власною працею. На думку росіян саме ці люди були найбільш небезпечними, оскільки найактивніше виступали за повернення польської

⁷ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования.* Собранные д. чл. П.П. Чубинским. СПб, 1872. Т. 7. С. 232.

державності, й саме вони були вибуховою силою, оскільки не маючи по суті майна їм нічого було втрачати.

Жорсткий контроль з боку влади та постійна присутність значного числа російських військ в Українському Правобережжі обумовлювали процес поступальної деградації національно-політичної свідомості серед кіл польської заможної шляхти. Власне, обережність через небажання втрапити у «немилість», що могла загрожувати втратою маєтностей оберталася утвердженням серед такого панства найгірших рис обивательського життя – повна байдужість до всього, що відбувалося поза межами «світу власної маєтності», або ж, більше того – відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зблизитися із російською адміністрацією, увійти в довіру чиновників, старання досягти виборних посад тощо. Цих підлабузників і пристосуванців, шляхтичів, які шанували своє походження й прагнули зберегти власну гідність називали «суспільними слимаками, які підлилися перед владою, що безоглядно всіх топтала...»⁸.

Стихійним спротивом зі засудженням такого обивательського способу життя шляхти, а водночас демонстративною опозицією до політики російської влади можна назвати появу в Українському Правобережжі 30-х років XIX ст. руху балагулів. Більшість дослідників XIX – початку XX ст., які розглядали це явище досить скептично і навіть, зазвичай, іронічно оцінювали балагульство. Павло Чубинський, Кость Михальчук, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Гнатюк, покликаючись, в тому числі, на польських мемуаристів, істориків, літераторів, називали балагульство виявом панської розпусти, неробства та інтелектуальної простоти⁹. Однак, навіть вони визнавали, що це був також своєрідний спротив аристократизму та французоманії (які перед тим, за часів Наполеона Бонапарта, з його «визвольною» місією утвердилися серед польської шляхти), а ще важливіше – балагульщина стала виявом того загального романтичного духу, що охопив у першій половині 19 ст. всю Європу і був спрямований на возвеличення минулого та піднесення значення простонародної культури, вивчення «душі народу» через його усну творчість. У приєднанні до балагульщини, таким чином, вбачався прояв патріотичних почуттів¹⁰.

Тривалість побутування «моди» на балагульщину визначають по-різному. На думку В. Гнатюка, приміром, її появу слід пов'язувати із розгромом повстання 1830-

⁸ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 210.

⁹ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края... С. 215-291; Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Политические сочинения*. Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 217-267; Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич і його українські вірші. *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1892. Т. 35. С. 113-149; Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського*. Київ, 1928. Т. II. С. 272-289.

¹⁰ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 118, 131.

1831 рр., а занепад цього явища відбувся вже на початку 1840-х років¹¹. Хоча, документальні джерела засвідчують про увагу з боку імперської влади до балагулів ще й наприкінці 1840-х рр.¹² Поширення охопило досить значну територію Правобережжя, а своєрідними центрами балагульського руху вважалися Бердичів, Житомир, Сквиря, Махнівка, Липовець, Літин, Любар, Троща, Остропіль¹³. Іван Франко, покликаючись на публікацію польського ксьондза Валеріана Калінки у Паризькому часописі «Wiadomości Polskie» від 1859 р. писав, що у таких невеличких містечках як Пиків, Уланів, Калинівка, які майже невідомі географам, буває по 4-5 ярмарків на рік, й вони обов'язково наповнюються балагульським бешкетуванням. А коли випадає великий ярмарок в Меджибожі на Водохреща, в Балті на Зелені свята, або в Бердичеві на Онуфрія – тоді вже збирається на них величезна сила балагульської молоді з цілого краю Поділля, Київщини та Волині¹⁴. Саме велелюдні ярмарки були головним місцем прояву балагульської культури. Галасливе гуляння, кінські перегони на бричках, пиятика, «братання» з селянами та «панібратські» з ними відносини – такими були головні їхні прикмети, а ще – підкреслена нехоть до розкошів, простота в поведінці, навіть з певними елементами цинізму у зовнішності та в побуті, а також зневага та переслідування тих, хто вів «класично обивательське» життя.

Володимир Гнатюк змалював типовий портрет балагула: пристаючи до руху, потрібно було мати коней та хортів, оскільки перегони та полювання вважалися за головну їхню справу. Бричкою, що звалася у балагулів натичанкою керував неодмінно сам пан. Одягався він у сукняну свиту, викроєну по-козацьки, в шаровари, або рейтузи, підшиті у місцях найбільшого зношування шкірою, в шкіряному кашкету; а взимку – в короткому кошушку і в баранячій шапці, подібно як у місцевих селян, підперезаний черкеським поясом, оздобленим сріблом (або з імітацією срібла), в руках плетена нагайка, а в зубах коротка люлька. Коней впрягали в бричку (ігноруючи звичну панську традицію дотримання краси й елегантності) обов'язково різної масті, і чим дивнішими були ті комбінації (наприклад, впрягали коня карої масті, з плямистим, або з білим тощо) тим вважалося за краще. Особлива любов до шкіряних речей в одязі дала балагулам ще одну назву – «шкоркові», «шкуркові», або «скуржани»¹⁵.

Значно детальніший опис маємо від сучасника тих подій, згаданого вище Валеріана Калінки, котрого відверто дратували такі розваги польської молоді, а отже він описував їх з іронією, або навіть з неприхованим осудом: «В усій Польщі шляхетська молодь має нестримну любов до ярмарок. Гуляти і галасувати, увесь світ малого містечка займати, наповнювати, дивувати, затуляти своєю особою; бути

¹¹ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 276.

¹² Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДАК). Ф. 442. Оп. 796. Спр. 34.

¹³ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 276.

¹⁴ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 124.

¹⁵ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 274-275.

оточеним цілими роями єврейських ділків, які всі твої накази і бажання, всі потреби і капризи, із відповідною повагою і, водночас, швидко, наввипередки між собою, виконують або навіть вгадують; день і ніч, під дахом і просто неба, у себе і в приятеля мати можливість замишляти і робити все, чого душа забажає, не підкорятися жодному примусу, не визнавати жодного гальма; відчувати навколо себе, в містечку і в помешканні, той кочовий розгардіяш, безлад, який для нас все ще такий привабливий; коли можеш щохвилі напитися, брататися-цілуватися або сваритися-битися, причому без якихось обважнюючих наслідків, бо маєш друзів розумних, які вміють тому запобігти; можеш програтися до останнього гроша або обдерти знайомого; тобто розкошувати цілими тижнями, чередуючи келих, батіг, карти, розваги з дівчатами... Бувало й так, що серед ясного дня і зібрання людського, через Махнівку або Липовець, їхали верхи балагули вже навіть без сорочок, в одних тільки шкіряних штанах, кожний з бичем в руці – «емблемою своєї моці», а за цією безсоромною кавалькадою на возі, бо в сідлі втриматися вже не міг, їхав зовсім голий «Бахус» тобто балагульський кухар з усіма знаками своєї професійної гідності: каструлями, вертелом, пательнею і ливами. Часто відбувалися огидні сцени, про які розповісти, а, тим більше, написати важко. Групи і кавалькади такого роду збиралися, як правило, в селі у якогось багатого панича, подоляка або українця (тут, за польською традицією 19 ст. так поіменовано шляхтичів з Київщини – *Авт.*), де забава, розпочата зі змагань вершників і полювання, переходила в картярство і пиятику. Після цього вже йшло явне безстидство і розпуста вкрай галаслива, бо коли паничі бавилися, то доми шляхетські гриміли і вдень, і вночі п'яними вигуками... Перейшло наше панство на якесь циганство»¹⁶.

Назагал, балагульство, насправді, викликало осуд серед польської заможної шляхти, а особливо серед її аристократичних (власне, магнатських) кіл. Однак і тут були винятки. Так, навесні 1846 р. чиновник з особливих доручень анонімно доповідав генерал-губернатору, що від немирівських євреїв довідався про зібрання у цьому містечку на католицькій масляній великої кількості балагульської молоді, і всією цією... (тут автор брутально обізвав балагулів) ніби керував граф Костянтин Потоцький, котрий нібито перебуває на службі в російських гусарах, але постійно проживає вдома, тобто в Ситківцях Липовецького повіту, або в містечку Печорі Брацлавського повіту. Молодий граф щедро поїв балагулів шампанським і всі вони проводили час в азартних іграх¹⁷.

З цієї ж слідчої справи довідуємося, що згодом поручику гусарського полку графу К. Потоцькому довелося письмово виправдовуватися перед своїм командиром князем І. Васильчиковим (його лист датований 14 квітня 1846 р.). Юнак визнавав, що брав участь в танцювальних вечорах у містечку Немирові аж тричі, але на тих зустрічах окрім осіб, що «за способом думки та характером, заслуговують поваги, інших не знав». Водночас, він наполягав, що до жодного товариства, не лише

¹⁶ Listy o Rusi. II. Balagulstwo. *Roczniki polskie z lat 1857 – 1861*. Pariz.1865. T. I. Rok 1857. S. 284-285

¹⁷ ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 15-153в.

балагулів, а й будь-яких інших, за обов'язком гідності, присяги та власних переконань – ніколи не належав, а якщо хто і звів на нього наклеп, то він особисто був би щасливим, аби щодо цього звинувачення було проведено самий суворий і справедливий розшук¹⁸.

Іван Франко, котрий був одним із найперших українців-дослідників балагульства, висловив припущення, що ймовірно першою літературною реакцією поляків на цей рух була книга Генріка Ржевуського, що вийшла друком вже у 1841 р., де автор жорстко його критикував, назвавши «сумішшю кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості та єврейського шахрайства»¹⁹. Закономірною та природною реакцією на гноблення і погроми, які запанували в Правобережжі після повстання 1830–1831 рр., назвав балагульщину польський письменник та краєзнавець з Волині Юзеф Дунін-Карвіцький, однак, і він вважав вплив, що справляв цей рух на шляхетську молодь, надзвичайно шкідливим²⁰.

Були серед польських оцінок також і поодинокі схвальні характеристики балагульства і, навіть, романтично гіперболізовані. Зокрема, Адам Єжи Чарторійський називав звичаї балагулів своєю школою виховання «спартанських» якостей, які потрібні будуть у майбутніх випробуваннях в боротьбі за відновлення держави²¹. Подібним чином Стефан Бущинський бачив у цьому русі своєрідну форму напрацювання конспірації поляків у підготовці до серйозної майбутньої боротьби із російською владою. На його думку, балагульщина мала за мету наблизити селян до шляхетських кіл, підготувати їх до звільнення з кріпацтва та піднести серед них освіту. Завдячуючи цьому рухові, шляхта позбулася апатії та здолала егоїзм, які проникали в її ряди після розгрому Листопадового 1830–1831 рр. повстання. Адже тоді потрібно було знайти таку форму роботи, яка б не викликала підозр, але водночас дозволила б безперешкодно спілкуватися в своєму середовищі, перевозити емісарів, доставляти таємні папери тощо. Відповідно людей, що взялися за усі ці справи – було жартома прозвано «балагулами». Тим часом вони самозречено позбулися розкошів, коштовного вбрання, карет, добрих страв, навіть вина, прагнучи якнайтіснішого зближення з народом та морально впливаючи на всіх, хто зверхньо ставився до селян²². Така патріотична-епічна легенда С. Бущинського, каже І. Франко, не більше як легенда, особливо зважаючи, що він намагався пов'язати цей нібито «законспірований» рух зі справою Шимона Конарського (тобто, спробою партизанськими методами підняти антиросійське повстання на Волині у 1835–1838 рр.) – буцімто балагульщина й була «вигадана» задля реалізації цієї справи²³.

¹⁸ Там само. Арк. 34, 53–53зв.

¹⁹ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 123.

²⁰ Там само. С. 124.

²¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае... С. 238.

²² Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 127–128.

²³ Там само.

Насправді, рух Ш. Конарського був за своїм ідейним змістом надзвичайно близьким до «балагульської моди», адже прибувши на Волинь, він пропагував ідею незалежності Польщі на основі союзного спротиву шляхти із селянством проти імперської влади. Однак, саме тому його мало розуміли, і самі ж шляхтичі сприймали навіть з острахом. Демократична орієнтація Ш. Конарського, власне проголошене ним гасло: «немає демократів, немає аристократів – усі ми поляки!», а тим більше, його заклики зі заохоченням до союзу з селянством – лякали Правобережне панство обивателів²⁴.

Викриття «змови Ш. Конарського» у 1838 р. було вправно використано Дмитром Бібіковим, котрий щойно тоді (з 1837 р.) розгортав свою бурхливу діяльність на посаді київського генерал-губернатора. Він прагнув «викрити» якомога найбільше число учасників «конарщини», адже показуючи своєму начальству роздуто величезну мережу «змовників» у Правобережжі, Д. Бібіков тим самим розв'язував собі руки задля встановлення тут бажаного одноосібного режиму правління. Арешти «підозрілих осіб» та конфіскації їхніх маєтків не лише «піднесли авторитет» цього управителя краю, але й дозволили йому досить збагатитися²⁵. Пошук «змовників», викриття «бунтівників», упередження «зловмисників», а сукупно – постійне підтримування страху серед населення краю – стали способом правління цього генерал-губернатора. Відповідно і рух балагулів, здавалося би зовнішньо безневинний, навіть значною мірою комічний, «оперетковий» – також опинився в полі особливої уваги головного представника царської влади в Українському Правобережжі.

Демонструючи свою запобіжну обачність, Д. Бібіков доповідав військовому міністру генерал-ад'ютанту Олександру Бенкендорфу у серпні 1838 р. наступне: «Наприкінці червня до мене дійшла інформація, що в околицях Бердичева із кількох поміщиків склалося товариство під назвою скуржани-балагули... носять шкіряні панталони, через що і називаються скуржани, мають особливі кільця, гудзики, в розмові послуговуються дивними виразами, наприклад, дружину називають трубкою, дітей грішми, і назагал вирізняються різними непристойними, особливо в присутності жінок, жартами. Хоча не виявлено, щоб товариство це, якщо так можна назвати кількох нероб-зухвальців, з'єднаних разом бажаннями чинити різні глупства, являло собою щось особливе, і немає прямих підстав вживати жорстких заходів. Тим більше, що більшість із місцевих дворян, що користуються великим впливом – з презирством і насмішкою віддукуються про цих скуржан, але оскільки такий рух не можна терпіти, і у зв'язку з очікуванням чергового ярмарку, на яких вони, зазвичай, збираються, я викликав їх у губернські міста, згідно з місцем проживання, і передав їх суворому нагляду поліції. А крім того, доручив розвідати, чи

²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 324–326.

²⁵ Франко І. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... С. 205–206; Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 328–330.

не має це товариство зв'язків з тими таємними товариствами, які створював Конарський, і чи не втаємничує в собі якихось політичних першопочатківців...»²⁶.

Факт «презирливого та насмішкуватого» ставлення до скуржан з боку, як він пише «впливового місцевого дворянства» звичайно заспокоював до певної міри Д. Бібікова щодо ймовірної їх небезпечності. Проте, в іншому документі зі слідчої справи – чиновники характеризували балагулів як «людей, які займаються кіньми, полованнями, перебуваннями на ярмарках і хорошим ставленням до простої шляхти та селян»²⁷, і саме останнє в такій характеристиці, звісно, викликало занепокоєння. Отож генерал-губернатор розпорядився, аби цивільні губернатори (Київський, Подільський та Волинський) «вжили жорстких заходів для викриття справжніх цілей та намірів балагулів, а також розкриття спрямування, якого вони надають народу і неродовитій шляхті»²⁸.

Як наслідок, до таємного вивчення балагульського руху було залучено чимало чиновників з особливих доручень, а також різного рівня чинів поліції, й звісно, усі вони в дусі запровадженої бібіковської політики, часто навіть не називаючи конкретних фактів – висловлювали щодо балагульства лише підозрілість. Так, один із розслідувачів, дійшов висновку, що створення цього товариства «ініційоване з-за кордону, а саме з Галичини, метою ж їхньої діяльності є підготовка дворян і згуртування простого народу так, щоб з часом, створивши формальну єдність можна було використати їх у відповідності до своїх намірів», але далі він же заспокоював: «Думкою всього дворянства, яке дивиться на їхні [балагулів, тобто – *Авт.*] вчинки, є ніщо інше, як те, що вони, сіючи невдоволення та хвилювання, бажають довести всіх дворян до остаточного нещастя і замість допомоги, нехтують ними, не приймаючи в жодне благородне зібрання»²⁹. В іншому випадку, таємний агент доповідав, що «вони [тобто, балагули – *Авт.*] прагнуть показати в очах старших своїх патріотів і патріоток любов до всього польського та ненависть до всього русского, але не тому, що вони насправді істинні патріоти Польщі, а лише аби тільки сподобатися їм». А далі, як резюме: «До честі поляків, треба сказати, що серед них є ще люди, які усвідомлюють, що для блага їхніх дітей необхідно, щоби уряд суворіше за ними [тобто балагулами – *Авт.*] наглядав»³⁰.

Зрештою, найбільш відомі учасники вказаних балагульських зібрань, яких було викрито у ході слідства (їхній список склав 42 особи³¹) змушені були давати письмові пояснення, у яких досить подібно (ніби «під копірку») стверджували, що до балагулів не належать, і взагалі, хто це такі не знають, а шкіряні штани носять, бо «так зручно», або «так модно», або «так зручно в спілкуванні з жінками» (?) і т.п.³² В

²⁶ ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 48-49.

²⁷ Там само. Оп. 789А. Спр. 177. Арк. 39.

²⁸ Там само. Арк. 40.

²⁹ Там само. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 83-83зв.

³⁰ Там само. Арк. 101зв.-102.

³¹ Там само. Арк. 119-119зв.

³² Там само. Арк. 104-118.

процесі цього слідства була розроблена навіть своєрідна анкета («пункти запити»), яку змушені були заповнювати затримані. Анкета вимагала дати відповіді: чи належав до товариства?, чи знає як воно створилося?, хто створив?, від чого походить назва?, за якими ознаками впізнають членів товариства?, у чому суть мети?, чи дотримуються учасники якихось правил?, коли ви були востаннє в Бердичеві?, чи не було там зібрання балагулів?.. і т.п. А останнє речення вказаної анкети можна трактувати по-суті як підказку для відповіді на всі її запитання: «Після цього, зобов'язані Ви розписатися і завірити чесним Вашим словом як рускій дворянин і вірнопідданий Вашого Августійшого імператора, що Ви не належали до цього або до іншого якого-небудь таємного товариства»³³.

Таким чином, як бачимо, генерал-губернатор Д. Бібіков, зробив спочатку все, аби надати балагульському рухові ознак політичної небезпеки (власне, намагаючись розглядати його у одному контексті з прихильниками підпілля Шимона Конарського), але, зрештою, перевів справу балагулів у розряд безглузвих витівок розпусної молоді. А отже, в очах стурбованих родичів тієї балагульської молоді, звісно, набув ореолу «милоствого господаря краю», який усіх «тримає в своїх руках», і не допустить ніяких проявів справжньої непокори владі, тим часом оцінюючи балагульство проявом молодіжної легковажності.

Більше того, Д. Бібіков, насправді, толерував будь-які бздури юних паничів, аби лише вони насправді не заходили в сферу політичної діяльності, чи бодай навіть певних політичних пропольських настроїв-симпатій. Зокрема, польський сучасник тих подій Тадеуш Бобровський оповідав, що до всіх гультяйських справ генерал-губернатор Д. Бібіков дійсно мав щиру поблажливість, й наводив на підтвердження того наступну витівку київських студентів. Яюсь кілька паничів поверталися по мосту через Дніпро після гулянки в Броварах. Їх зупинив поліцейський, аби лише з'ясувати, хто вони такі. Ця формальність нічим не загрожувала, але п'яні студенти вкинули його в річку. Останній врятувався, а винуваті відбулися лише кількома годинами карцеру. Однак, якби у когось з них знайдено було найневинніший віршик А. Міцкевича, – пише Т. Бобровський, – карою були б каземати, або навіть Кавказ³⁴.

Один із сучасних дослідників балагульського руху Володимир Окаринський, слідуючи за польським мемуаристом Т. Бобровським, слушно акцентує увагу на тому, що серед балагулів не було людей відверто сумнівної гідності. Своєю ексцентричністю, вони демонстрували насправді протест щодо прогнилої тогочасної польської верхівки, протест проти старшого покоління пристосуванців, котрі співпрацювали з окупаційною російською владою, а також проти «збабілих і таких, що хорували на велике панство»³⁵.

³³ Там само. Арк. 162-165.

³⁴ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... С. 225-227.

³⁵ Окаринський В. Балагульщина (барагольство) у суспільному житті Правобережної України (1830 – 1850-ті рр.). *Пам'ять століть*. 2011. № 5-6. С. 60-61.

Висновки. Отож, попри всю зовнішню епатажність балагульського руху, він хоч і був, значною мірою, умовним, вдаваним, театральньо-комічним, однак все ж демократичним, спрямованим на зближення шляхти з селянами, на руйнацію нездоланих раніше бар'єрів поміж цими верствами. Дратуючи шляхту, балагули в панських салонах спрямовано вживали «масних» українських слів, відвертих виразів та влучно-викривальних народних приповідок. Це була реакція проти польської великопанської церемоніальності, єзуїтського лицемірства, вдовоної чемності. Послуговуючись українською мовою, вони ж тримали у себе також бандуристів, торбаністів та лірників, співали українських народних пісень й самі укладали вірші та пісні українською. Усе це, поза сумнівом, сприяло подальшому глибшому зацікавленню цієї пропольськи вихованої еліти українським народним життям та його вивченням.

Таким чином, дозвілля та розваги шляхетської молоді, що узагальнено сформувалися як рух балагульства 30-х – 40-х рр. 19 ст., дійсно є підстави розглядати своєрідною формою збереження власної культурної самобутності, й не бажання переймати не тільки культуру загарбницької імперії, але й навіть погоджуватися із мовчазною толерацією й покорою своїх співвітчизників по відношенню до стану справ, що склалися. Зрештою, культурний рух хлопоманства у 1850-х рр. – став логічним продовженням «балагульського протесту» й подальшого формування культурного середовища української модерної національної еліти.

REFERENCES

- Kulecka Alicja. (2023). Powstanie styczniowe (1863-1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei. Warszawa [in Poland].
- Legieć, J. & Latawiec, K. (2018). Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868). Kielce [in Poland].
- Cabana Wiesława, Śliwowskiej Wiktorii (Ed.). (2005). Powstanie Styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej [in Poland].
- Listy o Rusi. II. Balagulstwo. (1865). *Roczniki polskie z lat 1857-1861*. T. I. Rok 1857. Pariz [in Poland].
- Lepkowski, T. (2003). Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk [in Poland].
- Barańska, A., Matwiejczyk, W. & Ziółek, J. (Ed.). (2001). Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku. Lublin [in Poland].
- Juchnowski, J., Kalicki, W. & Tomaszewski, J. (Ed.). (1999). Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Poland].
- Bovua, Daniel. (1996). Shlyakhtych, kripak i revizor. Pol's'ka shlyakhta mizh tsaryzmozom i ukrayins'kymy masamy (1831-1863). [Nobleman, serf and auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]. Z frants. perekl. Zoya Borysyuk. Kyiv: INTEL [in Ukrainian].

- Hnatyuk, V. (1928). Yarmarkove ukrayinofilstvo v zhytti ta literaturi (balahulshchyna) [Fair Ukrainian Philanthropy in Life and Literature (Balagulshchyna)]. *Yuvileynyy zbirnyk na poshanu akademika Mykhayla Serhiyovycha Hrushevs'koho*. Kyiv, II, 272–289 [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1997). Do istoriyi ukrayinskoj literatury: Doslidzhennya, ese, polemika [To the History of Ukrainian Literature: Research, Essays, and Polemics]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hud', B. (2017). Z istoriyi etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsi y polyaky na Naddnipyrianshchyni, Volyni y u Skhidniy Halychyni v XIX – pershiy polovyni XX st. [From the history of ethno-social conflicts. Ukrainians and Poles in the Dnieper region, Volhynia and Eastern Galicia in the 19th – first half of the 20th century]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dragomanov, M. (1908). Yevrei i polyaki v Yugo-Zapadnom kraie [Jews and Poles in the South-West Territory]. *Politycheskiye sochineniya*. T. 1: Tsentri i okrainy, 216–267 [in Russian].
- Zemskyi, Yu. (2011). Polska, rosiyska ta ukrayinska elity v zmahannyakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyni XIX st. [Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right-Bank Ukraine in the mid-19th century]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Zemskyi, Yu. (2017). Pivstolittya borot'by pol's'koyi elity za shlyakhet-s'ku respubliku [Half a century of the struggle of the Polish elite for the noble republic]. *Vid insurektsiyi Kostyushka do 1830 r. Polyaky na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv : kol. monohr.* Kyiv: KNT, 6–13 [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2017). Vid insurektsiyi Kostyushka do 1830 r. Polyaky na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [From the Kosciuszko Uprising to 1830. Poles in Right-Bank Ukraine: from myths to facts]: kol. monohr. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2017). Polske natsionalne povstannya 1830–1831 rr. na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [The Polish National Uprising of 1830–1831 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts]: kol. monohr. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2014). Polske natsionalne povstannya 1863–1864 rr. na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [The Polish National Uprising of 1863–1864 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts]: kol. monohr. Uman' [in Ukrainian].
- Lisevych, I. (1993). U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnipyrianskiy Ukraini v druhiy polovyni XIX st. – na pochatku XX st.) [In the shadow of the double-headed eagle (Polish national minority in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Mikhalchuk, K. (1872). Polyaki Yugo-Zapadnogo kraia [Poles of the Southwestern Territory]. *Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy imperatorskim russkim geograficheskim obshchestvom. Yugo-Zapadnyy otdel. Materialy issledovaniya*. SPb, 7, 215–291 [in Russian].
- Okarynskyi, V. (2011). Balagulshchyna (baragolstvo) u suspilnomu zhytti Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1830–1850-ti rr.) [Balagulshchyna (Baragolstvo) in the social life of Right-Bank Ukraine (1830s – 1850s)]. *Pamyat' stolit'*, 5–6, 53–66 [in Ukrainian].
- Polishchuk, Yu. (2012). Natsionalni menshyny Pravoberezhzhya Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiyskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.) [National minorities of the Right-Bank Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Franko, I. (1982). «Korol' balahuliv» Antin Shashkevych i yoho ukrayinski virshi [The King of Jesters' Antin Shashkevych and his Ukrainian poems]. *Zibrannya tvoriv*. V 50 t. Kyiv, 35, 113–149 [in Ukrainian].

- Franko, I. (1986). Novi prychnyky do istoriyi polskoyi suspilnosti na Ukraini v XIX st. [New reasons for the history of Polish society in Ukraine in the 19th century]. *Zibrannya tvoriv*. V 50 t. Kyiv, 47, 191-240 [in Ukrainian].
- Chernetskyi, Ye.A. (2011). Branytski [Branicki]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Shandra, V. (2014). Sotsialni ta politychni naslidky dlya Ukrainy polskoho Sichnevoho povstannya 1863 r. [Social and political consequences for Ukraine of the Polish January Uprising of 1863]. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 106-119 [in Ukrainian].

THE FORMATION AND ACTIVITY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALIC ORTHODOX CHURCH (1941-1944)

Viacheslav Olitskyi*

Serhii Riabukha**

Abstract

The purpose of the research is a comprehensive study of the process of formation, organisational development and activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) in the period 1941–1944, in particular, an analysis of the conditions of its restoration, its role in the spiritual life of the Ukrainian people, and its interaction with other religious and political structures. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special-historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc.

The scientific novelty lies in the generalisation of the studied aspects of the activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church under the conditions of Nazi occupation.

Conclusions. Thus, the attitude of the German occupation administration to the UAOC was constantly changing. At the beginning of the occupation, the Germans were quite loyal to the UAOC, allowing it to open churches, conduct church services in the Ukrainian language, and ordain new monks, and in fact, did not interfere with the activities of the church hierarchy. Later, this attitude changed dramatically; the Germans actually began to openly support the AOC, giving it churches that belonged to the UAOC in order to incite interfaith hostility. Many church figures were subjected to repressions because of their active public position, in particular, bishops Mstyslav (Skrypnyk) and Polycarp (Sikorsky). Many parishes belonging to the UAOC were closed or destroyed due to accusations of the occupation administration in supporting the OUN and UPA movements. Numerous instructions from the German occupation administration destroyed traditionally established church structures, limited religious life in Ukraine and put pressure on the clergy. Despite all the repressions and difficulties, the UPAC still continued its activities, actively helping the Ukrainian population by conducting church services, distributing humanitarian aid and providing shelter and necessary assistance to those in need. The UAOC in the period 1942–1943. actually became the centre of support and preservation of the national ideas of the Ukrainian people. The second formation of the UAOC not only demonstrated the desire of Ukrainians for church and political independence but also allowed the preservation of Ukrainian autocephaly in emigration, which in turn influenced the revival of the UAOC in Ukraine in the late 1980s.

Keywords: Church, Orthodoxy, clergy, bishop, autocephaly, Ukraine

* Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine in Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** Master's student at the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: mistersergey1945@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5194-055X>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1941–1944 РР.)

В'ячеслав Оліцький*
Сергій Рябуха**

Анотація

Метою статті є всебічне вивчення процесу становлення, організаційного розвитку та діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у період 1941–1944 років, зокрема аналіз умов її відновлення, ролі в духовному житті українського народу, взаємодії з іншими релігійними та політичними структурами. **Методологічну основу дослідження становить** застосування загальнонаукових та спеціальних історичних методів, зокрема проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного та діахронного аналізу. **Наукова новизна** полягає в узагальненні досвіду функціонування УАПЦ в умовах нацистської окупації.

Висновки. Політика німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ була мінливою. На початкових етапах окупації УАПЦ користувалася відносною лояльністю: дозволялося відкривати храми, проводити богослужіння українською мовою, висвячувати нових священників та єпископів, а церковна ієрархія мала змогу функціонувати без значних обмежень. Проте згодом німецька адміністрація перейшла до активної підтримки Автономної православної церкви, що супроводжувалося передачею храмів УАПЦ до юрисдикції АПЦ з метою провокування міжконфесійного протистояння.

Діячі УАПЦ, серед яких архієреї Мстислав (Скрипник) і Полікарп (Сікорський), зазнавали репресій через свою активну громадянську позицію. Численні парафії УАПЦ було закрито або знищено, оскільки окупаційна влада звинувачувала їх у співпраці з ОУН та УПА. Інструкції нацистської адміністрації руйнували традиційну церковну організацію, обмежували релігійну діяльність і чинили тиск на духовенство.

Попри репресії та численні труднощі, УАПЦ продовжувала свою діяльність, підтримуючи українське населення через богослужіння, гуманітарну допомогу, надання прихистку та допомоги нужденним. У 1942–1943 роках Церква фактично стала осередком збереження й утвердження національних ідей українського народу. Друга формація УАПЦ не лише підтвердила прагнення українців до церковної та політичної незалежності, але й сприяла збереженню автокефалії в еміграції, що мало вирішальне значення для її відродження в Україні наприкінці 1980-х років.

Ключові слова: Церква, православ'я, духовенство, архієрей, автокефалія, Україна

Цитування: Оліцький, В. & Рябуха, С. (2024). Становлення та діяльність Української автокефальної православної церкви (1941–1944 рр.). *Консенсус*, 4, 95–107.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/134>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: mistersergey1945@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5194-055X>

Постановка проблеми. Тема релігійного життя в Україні в роки Другої світової війни залишається актуальною для сучасного історіографічного дискурсу. Незважаючи на значне висвітлення багатьох аспектів історії Другої світової війни, релігійна проблематика досі привертає увагу дослідників. За умов окупаційного режиму релігійні організації та їхні представники відігравали важливу роль у суспільному житті, слугуючи джерелом духовної підтримки для населення в умовах війни та окупації.

Зокрема, період 1941–1944 років відзначається активною діяльністю Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка стала вагомим моральною та духовною опорою українського народу. Під час німецької окупації УАПЦ відновила свою діяльність, демонструючи не лише прагнення до церковної автономії, але й прагнення українців до національного самовизначення та державності.

Незважаючи на масові репресії 1930-х років, відродження УАПЦ засвідчило стійкість віри, тяглість традиції української автокефалії та непохитність прагнень до національної незалежності. Цей період став важливим етапом у боротьбі за збереження релігійної ідентичності та відновлення національної духовної спадщини.

Аналіз актуальних досліджень. Релігійне життя України в роки німецької окупації (1941–1944) є складною і багатоаспектною темою, яка привертає увагу істориків, богословів, релігієзнавців та культурологів. У контексті історії релігії, її вивчення охоплює аналіз церковних структур, духовенства, повсякденного релігійного життя населення, а також політики окупаційної влади щодо релігії та церковних інституцій. Значний внесок у дослідження релігійного життя в Україні та діяльності УАПЦ за часів німецької окупації зробили українські історики Ю. Волошин¹, М. Хомич², А. Смирнов³. Вони детально дослідили діяльність УАПЦ в даний період, висвітлили ряд важливих моментів, зокрема проаналізували політику не тільки німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ а й радянської. М. Главацький, М. Дробот⁴, М. Коваленко⁵, І. Поїздник⁶ детально висвітлили політику та ставлення німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ, проаналізували її діяльність протягом всього окупаційного періоду.

¹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.

² Хомич М. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області). *Історія релігій в Україні*. 2013. Кн. 1. С. 684–692.

³ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 213–218.

⁴ Главацький М., Дробот М. Окупаційна влада та церква в генеральній області «Київ» (1941–1944 рр.): співпраця та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. № 13. С. 181–185.

⁵ Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. *Літопис Української повстанської армії*. Торонто, 1989. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. С. 87.

⁶ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 87–99.

Метою статті є всебічне вивчення процесу становлення, організаційного розвитку та діяльності Української автокефальної православної церкви у період 1941–1944 років, зокрема аналіз умов її відновлення, ролі в духовному житті українського народу, взаємодії з іншими релігійними та політичними структурами.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення та розвитку Української автокефальної православної церкви у 1941–1944 роках слід аналізувати в контексті змін, що відбувалися в релігійному житті у міжвоєнний період. Після завершення українських визвольних змагань 1917–1921 рр., західні українські землі увійшли до складу Польщі. На цих територіях мешкало близько 4 мільйонів православних, переважна частина з яких (понад 2 мільйони) були українцями. До цього часу ці віряни належали до Російської православної церкви.

У 1922 р. польська влада ухвалила новий закон про організацію Православної церкви на підконтрольних територіях. Церкву очолив митрополит Варшавський Георгій, призначений екзархом Православної церкви в Польщі за згодою польського уряду та благословенням московського патріарха Тихона. Водночас Московський патріархат надав Польській православній церкві автономний статус, що підтверджувало її канонічну спадковість від РПЦ.

За підтримки польської влади, 14 червня 1922 р. митрополит Георгій скликав Собор єпископів за участі архієпископа Діонісія (Валединського) та єпископа Олександра (Іноземцева). На цьому Соборі було ухвалено рішення про відмову від підпорядкування Московському патріархату. Цей крок став основою для подальшого розвитку автокефалії православної церкви в Польщі.

13 листопада 1924 р. Вселенський Патріарх Григорій VII підписав «Патріарший і Синодально-канонічний томос Вселенської Константинопольської Патріархії», який офіційно визнав автокефалію Православної церкви в Польщі. Цей історичний крок не лише закріпив незалежність церкви, але й став важливим етапом у боротьбі за церковну автономію православних в Україні⁷.

Після вторгнення німецьких військ до Польщі 1 вересня 1939 р., а згодом до Радянського Союзу, ставлення до церковного життя, зокрема до діяльності УАПЦ, зазнало суттєвих змін. На території України розпочалося масове відновлення роботи церков, які були закриті радянською владою у 1920–1930-х роках.

Політика німецької окупаційної адміністрації щодо релігійного життя мала низку специфічних особливостей і була спрямована на реалізацію кількох основних завдань: підтримка розвитку релігійного руху як засобу боротьби проти більшовизму; дроблення релігійного руху на окремі течії для послаблення впливу Церкви; установлення контролю над діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; заборона створення єдиних церковних структур, що могли б об'єднати релігійні громади; руйнування традиційних церковних структур як зовні, так і внутрішньо, щоб запобігти консолідації церковних лідерів у протистоянні Німеччині;

⁷ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 96.

використання релігійних організацій для забезпечення підтримки окупаційної адміністрації; спроба зміни релігійних переконань населення через примусову трансформацію їхнього духовного життя, зокрема поступове витіснення християнських цінностей. Ця політика відображала прагнення німецької влади до максимального використання релігії як інструмента контролю, водночас намагаючись перешкодити відновленню єдності та впливу церков на суспільне життя⁸.

На початковому етапі німецької окупації становище УАПЦ значно покращилося. 18 серпня 1941 р. в Почаївській лаврі відбувся Собор єпископів, на якому планувалося офіційно проголосити автокефалію Української православної церкви. Однак це рішення не було ухвалене. Архієпископ Олексій (Громадський) відмовився визнати автокефалію, мотивуючи це тим, що ні окремі єпископи, ні навіть Собор єпископів не мають повноважень ухвалювати такі рішення.

Його позиція базувалася на підписаному раніше ієрархами західноукраїнських областей зобов'язанні визнавати юрисдикцію Московського патріархату. З огляду на це було вирішено, що до розгляду питання автокефалії на помісному Соборі Церква повинна залишатися під юрисдикцією Московської патріархії, але з правами автономії, які раніше були надані Російською православною церквою. Таким чином, офіційне проголошення автокефалії було відкладено, і натомість утворено Автономну українську православну церкву. Це рішення викликало незадоволення серед значної частини українського духовенства і вірян, які зверталися до німецької адміністрації з вимогою офіційного визнання Української автокефальної православної церкви.

У грудні 1941 р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію щодо поводження з українським населенням, частина якої стосувалася церковного життя. У документі зазначалося, що діяльність автокефальної та інших церков не заборонятиметься, доки вони не займуться політичною діяльністю. Ця політика завдала значної шкоди УАПЦ, оскільки німецька адміністрація підозрювала її у підтримці українського націоналізму.

Згідно з одним із повідомлень айнзацгрупи «С», УАПЦ розглядалася як інструмент реалізації національної політики. Схожого погляду дотримувалася і радянська влада, яка після повернення контролю над цими територіями вбачала в УАПЦ загрозу через її зв'язок із національним рухом. Таким чином, підозри та обмеження з боку окупаційної адміністрації суттєво ускладнили діяльність УАПЦ у цей період⁹.

⁸ Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. Літопис Української повстанської армії. Торонто, 1989. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. С. 87.

⁹ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941-1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 54.

Організаційне оформлення УАПЦ було ініційоване декретом митрополита Варшавського Діонісія, який призначив єпископа Полікарпа (Сікорського) тимчасовим адміністратором УАПЦ з титулом архієпископа. Митрополит Діонісій вважав відновлення автокефалії Української православної церкви пріоритетним завданням і висловлював бажання особисто взяти участь у висвяченні архієпископа Полікарпа.

Однією з ключових проблем, з якими зіткнулася УАПЦ, була гостра нестача архієреїв. На початок діяльності автокефалістів єдиним представником ієрархії був архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп. Через це виникли труднощі з формуванням церковної структури, оскільки ієрархи з генерал-губернаторства не могли отримати дозвіл на в'їзд до України. З метою вирішення цієї проблеми в лютому 1942 р. в Пінську відбувся Собор, головним завданням якого було формування ієрархії УАПЦ. 9 лютого 1942 р. відбулася перша архієрейська хіротонія. Під керівництвом архієпископа Полікарпа архієреями були висвячені Никанор (Абрамович), Ігор (Губа) та Юрій (Кореністов). Висвячення цих ієрархів дозволило утворити Собор українських єпископів, що стало важливим кроком у становленні церковної автономії.

На цьому Соборі також було офіційно проголошено створення Автокефальної православної церкви. Однак планам митрополита Діонісія особисто прибути до Почаївської лаври для участі в церковних заходах завадила категорична заборона з боку німецького окупаційного керівництва. Незважаючи на це, його внесок у підтримку автокефального руху залишається значним, оскільки він не лише сприяв створенню УАПЦ, а й підтримував її діяльність у умовах окупації¹⁰.

12 березня 1942 р. до Києва прибули нововисвячені єпископи УАПЦ Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа). Напередодні вони отримали від Полікарпа (Сікорського) для керівництва інструкцію з 20 пунктів. Згідно даного документа вони мали дбати та слідкувати за відкриттям парафій і призначенням священників та членів причту, крім цього їм доручалося ретельно перевіряти документи кандидатів на священство і кліриків, рукоположених іншими архієреями. 15 березня 1942 р. владыки Ігор та Никанор відправили урочисту літургію українською мовою в Андріївському соборі. Під час цього богослужіння відбулося досвячення київського духовенства згідно з чином приєднання¹¹.

Звістка про прибуття до Києва нововисвячених єпископів швидко поширилася територією України. У листі від 6 серпня 1956 р. Никанор (Абрамович) згадував: «Після прибуття єпископів до Києва двері архієрейського дому не зачинялися через постійний наплив делегацій парафій. Вони наполегливо чекали на появу українських єпископів, які могли б висвятити священників для їхніх громад. Люди вимагали

¹⁰ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. С. 87.

¹¹ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 375.

священників негайно і не хотіли повертатися додому без них». З цього листа можна зробити висновок, що повернення УАПЦ до Києва викликало неабияке задоволення серед населення, яке тривалий час очікувало на цю подію. Представники делегацій зверталися до єпископів із такими словами: «Діти наші не хрещені, подружжя невінчані, батьки непоховані, у святій сповіді 20 літ не бували. Пасха наближається – невже народ знову їстиме неосвячену?». Єпископи, у свою чергу, прагнули якнайшвидше висвятити якомога більше священників, щоб забезпечити функціонування Православної церкви в усіх регіонах України¹².

У лютому 1942 р. німецька окупаційна адміністрація ліквідувала Київську церковну раду, що значно ускладнило становище УАПЦ. У Києві залишилися лише три храми та вісім священнослужителів УАПЦ, тоді як інші парафії та монастирі перейшли під омофор єпископа Пантелеймона, який активно співпрацював із окупаційною владою.

Про складні умови діяльності в цей період писав владика Никанор у листі до архієпископа Полікарпа: «Приїхали ми в Київ запізно, бо в нашому розпорядженні залишилися лише три церкви: Андріївський собор, храм на Солом'янці та на Деміївці. Застали ми в Києві всього вісім осіб нашого духовенства». Никанор (Абрамович) неодноразово звертався до німецької окупаційної влади з проханнями розширити Київську єпархію УАПЦ, зокрема повернути Софійський собор, який на той час належав АПЦ. Проте ці звернення залишалися без відповіді. Варто зазначити, що ігнорування церковних прохань з боку німецької адміністрації було доволі поширеною практикою¹³.

У період німецької окупації в Україні окупаційна влада активно намагалася загострити протиріччя між Автономною та Автокефальною православною церквою, використовуючи міжконфесійні конфлікти як інструмент контролю. Яскравим прикладом є ситуація в Полтаві, де діяла потужна громада УАПЦ. Німецькі окупанти підтримали АПЦ у вимозі передачі їй Спаської церкви, яка мала значне символічне значення, оскільки в ній молився Петро I після перемоги у Полтавській битві. Попри опір з боку УАПЦ, окупаційна адміністрація задовольнила вимогу автономістів, передавши святиню під їхню юрисдикцію.

У Харкові початкове ставлення німецької адміністрації до УАПЦ було позитивним, і вони підтримували автокефальну громаду. Однак навесні 1942 р. ця підтримка змінилася на користь АПЦ. Причиною такого розвороту стали підозри окупаційної влади у зв'язках автокефалістів із українськими націоналістичними рухами. Це призвело до того, що більшість церков у регіоні було переведено під юрисдикцію АПЦ. Дії окупантів, спрямовані на розкол і ослаблення єдності православного духовенства, відображали їхню політику роздроблення церковного

¹² Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. К., 1999. С. 232.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: в 4-х т. К., 1998. Т. 4. 416 с.

середовища для запобігання можливій консолідації українських церков у національно-визвольній боротьбі¹⁴.

Другий Собор єпископів УАПЦ, який відбувся у травні 1942 р. в Києві, затвердив висвячення ще шести ієрархів, серед яких був владика Мстислав (Скрипник), призначений єпископом Переяславським. Як вікарій владика Никанора, єпископ Мстислав вирушив на Лівобережну Україну для вивчення стану церковного життя та організації його діяльності. У липні 1942 р. він прибув до Харкова, де парафії Харківської, Полтавської, Сумської та Курської областей визнали своїм архієреєм Феофіла (Булдовського) та увійшли до складу єпархії УАПЦ. Після звільнення східних територій України від німецьких загарбників у 1943 р. митрополит Феофіл (Булдовський) залишився одним із небагатьох архієреїв УАПЦ, які не виїхали за кордон. У листопаді 1943 р. владика був заарештований НКВС і 20 січня 1944 р. помер в ув'язненні¹⁵.

Після поїздки владика Мстислава на Схід України сформувалися два православні центри: автономний і автокефальний. Це спричинило конфлікт між митрополитом Полікарпом (Сікорським) і митрополитом Олексієм (Громадським). Основною причиною суперечки було питання церковної юрисдикції для православної церкви в умовах німецької окупації. Митрополит Полікарп наполягав на легітимності свого титулу Адміністратора УАПЦ та підтримував підпорядкування Православної церкви в Україні Варшавському митрополиту Діонісію. Натомість митрополит Олексій виступав за підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату¹⁶.

З літа 1942 р. кількість парафій УАПЦ почала стрімко зростати. Цьому процесу не змогли завадити ні втручання прихильників автономії, ні утиски з боку німецької окупаційної адміністрації, оскільки більшість українського населення підтримували ідею церковної автокефалії. Станом на вересень 1942 р. УАПЦ нараховувала 513 парафій, з яких 298 було розташовано в Київській області¹⁷. Німецька адміністрація всіляко намагалася обмежити розширення діяльності православних церков, тому у вересні 1942 р. влада заборонила подальші єпископські хіротонії, що негативно вплинуло на діяльність УАПЦ.

З метою обговорення церковних справ та подальшої координації діяльності УАПЦ восени 1942 р. в Луцьку планувалося провести церковний Собор, але через втручання німецької адміністрації він не відбувся, тому єпископи змушені були обговорювати актуальні справи не офіційно. Після цих подій було вирішено

¹⁴ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 88.

¹⁵ Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни у студіях Івана Власовського. *Волинський благовісник*. 2018. № 6. С. 107.

¹⁶ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 215.

¹⁷ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 377.

відправити єпископа Мстислава (Скрипника) та архієпископа Никонора (Абрамовича) до митрополита Олексія (Громадського). Метою цієї поїздки було вирішення питання щодо проблеми церковного розколу та об'єднання Православної церкви. 8 жовтня між владиками Мстиславом, Никанором та Олексієм був підписаний Акт про поєднання Автономної та Автокефальної церков. Цей документ фактично затвердив, що Українська православна церква існувала і мала єднання з усіма православними церквами через блаженнішого митрополита Діонісія. Однак, через втручання німецької окупаційної влади та єпископів-автономістів на чолі з Пантелеймоном угоду було скасовано¹⁸.

2 лютого 1942 р. один із керівників СС України Томас видав спеціальну директиву, яка стосувалася УАПЦ. У ній наказувалося всіма силами завадити створенню загальноукраїнської православної церкви під керівництвом митрополита. Причиною цієї директиви було побоювання німецької окупаційної адміністрації щодо зростання впливу УАПЦ. Німці остерігалися, що посилення позицій УАПЦ може зменшити їхній контроль над населенням і сприяти відродженню національних ідей, які загрожували їхній окупаційній політиці¹⁹.

Німецька окупаційна адміністрація не забороняла релігійну діяльність, але всіляко намагалася її контролювати. Для контролю за діяльністю церков та інших релігійних організацій німці створили в системі управління імперської безпеки СД спеціальний відділ. Його завданням було вивчення настроїв духовенства та віруючих всіх конфесій та контроль над діяльністю церковних організацій. Крім цього, даний відділ вербував агентів серед церковнослужителів. Саме завдяки своїм агентам німці дізнавалися про більшість важливих церковних рішень і мали можливість їм завадити²⁰.

Гітлерівська адміністрація докладала значних зусиль для боротьби з керівництвом автокефальної церкви. Особливих утисків зазнав владика Никанор (Абрамович). Німецька окупаційна влада через своїх агентів отримала інформацію, що, ймовірно, Никанор (Абрамович) разом із Мстиславом (Скрипником) організували в Києві так званий «підпільний клуб українських шовіністів». 28 липня 1942 р. владика Никанора разом із Вищим Церковним правлінням виселили з митрополичої палати. Однак такі заходи не задовольнили нацистське керівництво, яке вимагало від митрополита Полікарпа (Сікорського) відкликати Никанора (Абрамовича) з Києва. Ця вимога залишилася невиконаною. 7 вересня 1942 р. комісар Київського округу Рейнгарт видав наказ, яким зобов'язав єпископа Никанора

¹⁸ Главацький М., Дробот М. Окупаційна влада та церква в генеральній області «Київ» (1941–1944 рр.): співпраця та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. № 13. С. 184.

¹⁹ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 379.

²⁰ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 90.

скласти з себе повноваження адміністратора Східноукраїнських земель та обмежити свою діяльність виключно територією генеральної округи²¹.

Владику Мстислава (Скрипника) спіткала ще важча доля. Вже на початку німецької окупації він викликав недовіру з боку окупаційної адміністрації через свої патріотичні промови, які серйозно турбували нацистів. Додатково їх непокоїла його висока посада Голови Української Ради довір'я Волині, що давала владі можливість звертатися безпосередньо до рейхскомісара України та забезпечувала значний авторитет серед вірян. В одному з повідомлень того часу окупанти писали: «На зухвалу, самовпевнену мову Скрипника в його листі до рейхскомісара та прагнення до послаблення німецького впливу слід звернути увагу». Після таких висловлювань єпископ потрапив під пильний контроль німецьких спецслужб, які почали стежити за всіма аспектами його діяльності²².

Після підозри про створення «підпільного клубу українських шовіністів» німецька адміністрація вирішила позбутися єпископа Мстислава. 22 вересня заступник генерального комісара міста Києва Брюну повідомив владу Мстислава, про те що він має негайно залишити Київ і ніколи не з'являтися на правому березі Дніпра та в Київській генеральній окрузі, але навіть попри такий тиск окупантів єпископ не виїхав і продовжив свою діяльність. 3 жовтня 1942 р. владика знову отримав таке повідомлення і вже змушений був виїхати до Рівного де і продовжив свою церковну діяльність. 14 жовтня до Рівного прийшла депеша від рейхскомісара, яка вимагала від єпископа негайно з'явитися, в цей же день він був заарештований²³.

Погром церковних структур німці розпочали вже на початку 1943 р. На початку січні Адміністратор УАПЦ Полікарп (Сікорський) відвідав генерал-комісаріат Волинь-Поділля, де ознайомився з новою директивою окупантів щодо православної релігії в Україні. За новими правилами, які були затверджені рейхскомісаром Е. Кохом діяльність єпископів обмежувалися лише територією генерал-комісаріатів. Крім цього, вони виводилися з підпорядкування владики Полікарпа і віддавалися під владу генерал-комісарів. Полікарп (Сікорський) не визнавався головою УАПЦ, а призначався лише старшим єпископом і мав підпорядковуватися німецькій адміністрації. Також було відразу ліквідовано собор УАПЦ, уся повнота церковної влади, фактично належала генерал-комісарам. Така доля спіткала і АПЦ²⁴.

І. Власовський доволі влучно описав ситуацію що склалася на початку 1943 р.: «Так, замість поєднання в Україні в одну Українську Автокефальну Церкву з двох в ній Церков – Автокефальної і Автономної, гітлерівська німецька влада утворила по числу генерал-комісарів – Волинь-Подільський, Житомирський, Київський,

²¹ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 99.

²² Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. С. 102.

²³ Там само. С. 104.

²⁴ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 56.

Дніпропетровський і Миколаївський – п'ять «автокефальних» і п'ять «автономних» генерал-комісаріатських церков, на чолі яких в адмініструванні були німецькі генерал-комісари, порядок, нечуваний навіть з цезаропапізму, Петром I від німців-протестантів прийнятому, в Російській православній церкві, де губернатори, не чужовірці, як генерал-комісари, не стояли над єпархіальними архієреями і не відали висвятою єпископів та призначенням священників»²⁵.

Наприкінці 1943 р. становище УАПЦ на Лівобережній Україні значно погіршилося. Після звільнення цього регіону від німецько-нацистських окупантів радянська влада розпочала репресивну політику проти священнослужителів УАПЦ. Священників звинувачували у співпраці з окупантами, а органи НКВС активно виявляли й заарештовували духовенство, що значно ускладнювало діяльність Церкви в умовах післявоєнного відновлення радянського контролю.

На Правобережній Україні для УАПЦ ситуація складалася також не найкращим чином. Через поразку німецьких військ на всіх фронтах та розгортання широкомасштабного руху опору, окупанти збільшили кількість репресивних заходів щодо церковної діяльності. Спочатку німці намагалися використовувати УАПЦ, як засіб «боротьби» з партизанським рухом. Німці змушували єпископів УАПЦ виголошувати промови які закликали не чинити опір німецькій владі. Але ці промови не завжди відігравали якоесь враження на український народ, який вже побачив суть німецького окупаційного режиму²⁶.

Також, починаючи з 1943 р., значно посилювалися репресії німецької окупаційної влади щодо духовенства УАПЦ. Багатьох священників було звинувачено у допомозі ОУН та УПА через що вони піддавалися переслідуванням, їх саджали в тюрми, вивозили до Німеччини на примусові роботи, розстрілювали. Лише за перше півріччя в Луцько-Ковельській єпархії від рук німецьких окупантів загинуло 18 священнослужителів. Траплялися випадки коли окупанти спалювали священників в церквах разом зі своєю паствою, зокрема відомо про випадок у селі Малин Дубинської округи та в селі Грубкові та Велики Костопільської округи²⁷.

З кінця 1943 р. – початку 1944 р. значна частина духовенства УАПЦ вимушена була емігрувати на Захід, адже розуміла що потрапить під репресії більшовицького режиму. Залишаючи Україну єпископи УАПЦ зверталися до українського народу із Соборним архіпастирським посланням, в якому закликали захищати УАПЦ та згуртуватися навколо неї і не вірити «безбожницько-більшовицькій пропаганді». Але залишивши Україну духовенство УАПЦ продовжувало своє служіння²⁸.

²⁵ Хомич М. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області). *Історія релігій в Україні*. 2013. Кн. 1. С. 687.

²⁶ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 98.

²⁷ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 217.

²⁸ Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни у студиях Івана Власовського. *Волинський благовісник*. 2018. № 6. С. 105–117.

Уже на початку 1944 р. адміністратор УАПЦ Полікарп (Сікорський) разом з іншими архієреями прибув до Варшави, де розмістився в покоях митрополита Діонісія, а інша церковна ієрархія отримала притулок в кімнатах колишнього державного інтернату для студентів-богословів. Вони продовжували проводити службу у верхньому храмі митрополичої церкви Св. Марії Магдалини у Варшаві. На кінець липня 1944 р. єпископат УАПЦ залишив Варшаву²⁹. У післявоєнні роки в Західній Європі оформиться митрополія УАПЦ. Митрополит Полікарп (Сікорський) разом з іншими архієреями УАПЦ продовжить свою діяльність. 16 липня 1945 р. в німецькому місті Бад Кіссінгені відбудеться церковний Собор, який ухвалить діяти надалі як ієрархічний орган Української автокефальної православної церкви в еміграції³⁰.

Висновки. Політика німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ була мінливою. На початкових етапах окупації УАПЦ користувалася відносною лояльністю: дозволялося відкривати храми, проводити богослужіння українською мовою, висвячувати нових священників та єпископів, а церковна ієрархія мала змогу функціонувати без значних обмежень. Проте згодом німецька адміністрація перейшла до активної підтримки Автономної православної церкви, що супроводжувалося передачею храмів УАПЦ до юрисдикції АПЦ з метою провокування міжконфесійного протистояння.

Діячі УАПЦ, серед яких архієреї Мстислав (Скрипник) і Полікарп (Сікорський), зазнавали репресій через свою активну громадянську позицію. Численні парафії УАПЦ було закрито або знищено, оскільки окупаційна влада звинувачувала їх у співпраці з ОУН та УПА. Інструкції нацистської адміністрації руйнували традиційну церковну організацію, обмежували релігійну діяльність і чинили тиск на духовенство.

Попри репресії та численні труднощі, УАПЦ продовжувала свою діяльність, підтримуючи українське населення через богослужіння, гуманітарну допомогу, надання прихистку та допомоги нужденним. У 1942–1943 роках Церква фактично стала осередком збереження й утвердження національних ідей українського народу. Друга формація УАПЦ не лише підтвердила прагнення українців до церковної та політичної незалежності, але й сприяла збереженню автокефалії в еміграції, що мало вирішальне значення для її відродження в Україні наприкінці 1980-х років.

REFERENCES

Buniak, O. (2017). Stanovlennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy v roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy NMIU ta TsDAVO Ukrainy) [The formation of the Ukrainian

²⁹ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 57.

³⁰ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 382.

- Autocephalous Orthodox Church during the Second World War (based on materials from the NMIU and the TsDAVO of Ukraine)]. *Istoriia relihii v Ukraini*, 27, 373–383. [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. (1998). *Narys istorii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy: v 4-kh t.* [An Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 vols.]. T. 4. K. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (1997). *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsyystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [The Ukrainian Orthodox Church during the Nazi occupation (1941–1944)]. Poltava. [in Ukrainian].
- Hlavatskyi, M. & Drobot, M. (2015). Okupatsiina vlada ta tserkva v heneralnii oblasti «Kyiv» (1941–1944 rr.): spivpratsia ta protystoiannia [The occupation authorities and the church in the general region «Kyiv» (1941–1944): cooperation and confrontation]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, 13, 181–185. [in Ukrainian].
- Hordiienko, V. (2015). Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period natsyystskoi okupatsii 1941–1944 rr. [The restoration of the activities of the Orthodox Church in Ukraine during the Nazi occupation of 1941–1944]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 92, 52–57. [in Ukrainian].
- Kovalenko, M. (1989). Tsili i metody nimetskoj imperialistychnoi polityky na okupovanykh terenakh [Goals and methods of German imperialist policy in the occupied territories]. *Litopys Ukrainiskoi povstanskoj armii*. Toronto, T. 1: Volyn i Polissia. Nimetska okupatsiia. Kn. 1: Pochatky UPA: Dokumenty i materialy. [in Ukrainian].
- Levchenko, Yu. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno–terytorialnykh odynyttsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* [Peculiarities of the implementation of the policy of the occupation authorities in the administrative–territorial units of Ukraine in 1941–1944]. K.: Vydavnytstvo NPU im. MP Drahomanova. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1999). *Relihiina sytuatsiia na Ukraini v 1941–1946 rr.* [The religious situation in Ukraine in 1941–1946]. Dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01. K. [in Ukrainian].
- Poizdnyk, I. (2010). Problemy funktsionuvannia «velykykh» tserkov Ukrainy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichniy ohliad [Problems of the functioning of the "big" churches of Ukraine at the initial stage of World War II: a historiographical review]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 13, 87–99. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. (2021). Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny [Between the cross, the swastika, and the red star: Ukrainian Orthodoxy during World War II]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 213–218. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. (2018). Ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny u studiiakh Ivana Vlasovskoho [Ukrainian Orthodoxy during World War II in the studies of Ivan Vlasovsky]. *Volynskyi blahovisnyk*, 6, 105–118. [in Ukrainian].
- Khomych, M. (2013). Vidrozhennia Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u 1941–1943 rr. (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Rivnenskoj oblasti) [The revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1941–1943 (based on materials from the State Archives of Rivne Region)]. *Istoriia relihii v Ukraini*, 1, 684–692. [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.3110/consensus/2024-04/108-120>

УДК (UDC) 94 (470) : 349.3 : [364-322+364-4] «1861/1914»

LEGAL REGULATION OF CHARITY IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE POST-REFORM PERIOD

Dmytro Kudinov*

Anna Skusynets**

Abstract

The purpose of this study is to identify and analyze the characteristics of legal regulation concerning charitable activities in the Russian Empire during the post-reform period.

Methodology: The research is grounded in the principles of objectivity, historicism, and systematicity, employing both general scientific methods – such as analysis, concretization, and comparison – and specialized approaches, including historical-legal, formal-legal, historical-genetic, historical-systemic methods, and diachronic analysis.

The **scientific novelty** of this study lies in its systematic examination of the process that shaped Russian law in the area of charity, marking a first in domestic historiography.

Conclusions: The research confirms that the state sphere of charity emerged as a systemic phenomenon during the era of Catherine II; however, substantial legal regulation of charitable matters was established only during the reign of Alexander II. Throughout the post-reform era, the Statute of Public Welfare of 1857 served as the primary legislative act governing charity. The findings indicate that the procedure for establishing charitable institutions in the latter half of the 19th century was significantly streamlined, as it no longer necessitated mandatory approval from the monarch. Charitable matters fell under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs, which actively sought and achieved the delegation of certain powers regarding charity to local self-government bodies primarily tasked with developing institutions to assist the elderly, sick, and homeless. It is noteworthy that legislation did not set forth norms regulating the forms and limits of charitable assistance, leaving these factors entirely contingent upon the resources and willingness of individuals or legal entities providing support. In contrast, legal provisions did address the establishment of societies focused on caring for the impoverished, as well as the intricacies of executing wills for charitable bequests, initiating named scholarships, and managing

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** Master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Teacher of the Sumy Vocational College of Construction and Architecture, Sumy, Ukraine. E-mail: anya.skusynets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3983-9529>

kitchen collections. The activities of the 'Grot commission' are highlighted as a significant milestone in charity lawmaking, as it initiated the development of a draft law rooted in domestic charitable traditions, aimed at systematically enhancing social welfare.

Keywords: charity, Statute of Public Welfare, Ministry of Internal Affairs, will, fundraising, commission, Konstantin Grot

ПРАВОВЕ РЕГУЛОВАННЯ ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД

Дмитро Кудінов*
Анна Скусинець**

Анотація

Мета роботи – визначити та проаналізувати особливості правового регулювання добродійної діяльності в Російській імперії у пореформений період.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукового (аналізу, конкретизації, порівняння) та частково-наукових методів (історико-правовий, формально-юридичний, історико-генетичний, історико-системний методи, метод діахронного аналізу).

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що вперше у вітчизняній історіографії системно розкрито процес формування російського права в сфері добродійності.

Висновки. Підтверджено, що державна сфера благодійності, як системне явище, зародилося в епоху Катерини II. Утім, належне юридичне регулювання різних питань благодійності запроваджується вже в часи царювання Олександра II. Упродовж усієї пореформеної епохи основним актом регламентування добродійності залишався Статут громадського піклування 1857 р. З'ясовано, що процедура формування благодійних установ у другій половині 19 ст. суттєво полегшилася, оскільки не потребувала обов'язкової санкції з боку монарха. Загальні справи благодійності перебували у відомстві Міністерства внутрішніх справ, котре прагнуло (і добивалося) передачі частини повноважень у сфері добродійності органам місцевого самоврядування. Останні, здебільшого, зобов'язувалися створювати установи допомоги літнім, хворим і безпритульним. Виявлено, що законодавство не встановлювало норм, які мали б регламентувати форми і межі надання благодійної допомоги. Її обсяг цілком залежав від можливостей і волі фізичної чи юридичної особи, яка надавала допомогу. Натомість регламентувалися питання створення товариств опіки над збіднілим населенням, нюанси виконання тестаментів у частині заповідання коштів на благодійні цілі, право на запровадження іменних стипендій, унормування кухольних зборів. Обґрунтовано, що найвищим етапом правотворчості в сфері добродійності слід визнати

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** магістрантка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, викладачка Сумського фахового коледжу будівництва та архітектури, м. Суми, Україна. E-mail: anya.skusinets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3983-9529>

діяльність т. зв. «комісії Грота», що приступила до розробки законопроекту, який мав би ґрунтуватися на засадах вітчизняних традицій добродієвості й поставити соціальну опіку на системній рейки.

Ключові слова: благодійність, Статут громадського піклування, Міністерство внутрішніх справ, заповіт, кухольний збір, комісія, Костянтин Грот

Цитування: Кудінов, Д. & Скусинець, А. (2024). Правове регулювання добродієвості в Російській імперії у пореформений період. *Консенсус*, 4, 108–120.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/135>

Постановка проблеми. Питання розвитку добродієвості у дожовтневий період – вельми популярний напрям історичний досліджень. Утім, попри те що історики звертаються до матеріалів правового характеру (циркулярів, статутів, розпоряджень, указів тощо), досі сама проблема регламентації добродієвості з боку держави осібно не проаналізована. Натомість, поглиблення її вивчення має зробити більш осмисленими підходи й до вивчення різних форм благодійності, змісту добродієвості та її меж. Крім того, дослідження правотворчості в указаній царині дозволить простежити еволюцію сфери соціальної опіки крізь призму права та розвитку громадянського суспільства – від несистемних дій ранньомодерної держави до сучасності.

В сучасній українській історичній науці тематика волонтерського руху пореформеного періоду знаходить своє відображення у працях українського дослідника О. Доніка, який схарактеризував окремі аспекти статутів благодійних організацій Наддніпрянщини. Правовий аспект громадського піклування у Російській імперії знаходить чільне місце у статтях російських істориків, В. Горнова, Н. Семіонкіної. Українська історикиня Т. Омельченко досліджувала проблематику благодійності в Російській імперії та ролі друкованих ЗМІ у висвітленні проблем законодавства. Утім, указані публікації лише фрагментарно відображають ситуацію правового регулювання сфери благодійності. Названі дослідники зверталися не стільки до аналізу відповідних актів, скільки констатували факт їхнього існування та наводили приклади їх застосування в царині добродієвості. Власне, відсутність комплексних досліджень тематики правового регулювання добродієвості в Російській імперії у пореформений період в українській історіографії спонукала авторів даної статті до її написання.

Вузьке історіографічне поле обраної теми дослідження контрастує з наявною широкою джерельною базою. Це пояснюється тим, що сфера благодійності перебувала під юрисдикцією Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Структури даного відомства дозволяли публікацію, систематизацію, узагальнення відомостей, які були отримані від місцевих губернаторів та керівників благодійних установ. Окрім того, вагомим джерелом інформації слугують нормативно-правові акти, які стосувалися тематики волонтерства пореформеного періоду. Збірники законів Російської імперії по роках уможливають інформування про правове

забезпечення волонтерської діяльності та співучасть влади у питаннях філантропії. При дослідженні правового становища благодійності у пореформений період необхідним було опрацювання документів, які стосувалися реформаторської комісії державного та громадського діяча Костянтина Гротта кінця XIX ст. Не менш вагомими є і публіцистичні видання тогочасної преси, яка висвітлювала актуальні події стосовно благодійності. Серед них такі продовжувані видання: «Вісник благодійності», «Журнал Міністерства юстиції», «Вісник моральності», «Трудова допомога».

Виклад основного матеріалу. Низка соціальних проблем, які існували на теренах Російської імперії, не могла бути вирішеною виключно за рахунок державних субвенцій. Тому важливим етапом у пореформений період постає організація благодійних організацій та товариств, які діяли у різних куточках держави; не виключенням була і Харківська губернія. Законодавство Російської імперії у сфері соціальної допомоги та захисту на початку 20 ст. було слабко розвиненим, а рівень бідності спонукав громадян до аморальних вчинків – крадіжок, пияцтва, насильства тощо. При цьому влада обмежувалася здебільшого контролюючими функціями в системі соціального захисту. Фінансування було вкрай обмеженим, тому відповідальність про громадське піклування покладалося переважно на меценатів та благодійні організації.

Перші спроби теоретичного осмислення явища соціальної допомоги відносяться ще до першої чверті 19 ст., коли в Російській імперії вже оформилася державна система піклування, яка регламентувалася губернськими наказами. В основі даних нормативно-правових актів містилася цілком прагматична ідея – установка на скорочення числа жебраків за допомогою нехитрих управлінських технологій «поза бюджетом» держави. Ще у 1775 році Катерина II створила «Прикази громадського піклування» – губернські заклади, які займалися питаннями створення та функціонування шпиталів, народних шкіл, притулків для хворих та божевільних, в'язниць тощо. До 1860-х років вони фактично залишалися єдиними цивільними органами, які надавали допомогу нужденним.

З проведенням земської реформи в 34 губерніях були закриті «прикази», а їх повноваження були делеговані земствам (провідна ланка, яка надавала допомогу населенню імперії). У містах питаннями благодійності займалися міські управління; у селах, відповідно, – сільські та волосні товариства. Також про незаможних піклувалися станові товариства: церковно-парафіяльні, купецькі, міщанські, ремісничі, а ще приватні благодійні організації, діяльність яких регулювалася «Статутом про громадське піклування» 1892 р.

Провісником змін у царині доброчинності стала нова соціально-політична ситуація в Російській імперії, яка постала на тлі поразки у Кримській війні (1853–1856 рр.) та зміни правлячої верхівки. Прихід до влади нового монарха, Олександра II, ознаменувався «великою соціальною реабілітацією» всіх станів. У 1861 р. імператор підписав Маніфест про скасування кріпосного права, яке значно гальмувало

розвиток Російської імперії. Цей документ започаткував період «Великих реформ», що дали поштовх до лібералізації суспільного життя і формування громадянського суспільства¹. Серед нагальних питань постали проблеми соціальної справедливості, суспільної ініціативи та солідарності.

Одним з основних джерел, звідки ми дізнаємося про правову основу благодійної діяльності Російської імперії у пореформений період, є «Зводи законів» і відповідні підзаконні нормативно-правові акти на кшталт статутів. У цілому, Статут громадського піклування 1857 р. продовжував служити основою для законодавства по благодійності до початку 20 ст.

Лібералізація законодавства ще не означала вагоме збільшення фінансування соціальної сфери. Відтак роль благодійних товариств та організацій залишалася вагомою. До 1862 р. для створення благодійної установи необхідний був дозвіл монарха, що було значним ускладненням. Дана процедура створення альтруїстичних установ обтяжувала уряд розглядом зайвих справ і ставала значною перепоною. Після спрощення формальних дій і передання компетенції по регулюванню діяльності благодійних організацій до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, чисельність добродійних установ значно збільшилася.

На засідання міністрів у 1868 р. було відмічено, що непотрібно без нагальної потреби надавати на розгляд царю статuti новостворених благодійних товариств, оскільки це відволікає його й уповільнює їхнє відкриття. Зрештою, 3 січня 1869 р. Олександр II надав міністрові внутрішніх справ пряме право на затвердження статутів громадських та приватних благодійних установ². Станом на 1901 р. в імперії уже налічувалося 6268 благодійних організацій у містах та селах³.

Від 1862 р. питаннями благодійності почало займатися Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, яке затверджувало статuti товариств та організацій. Дрібними справами добродійності переймалися земства, які вирішували питання пожертви коштів, обробляли звернення від нужденних чи організацію благодійних ініціатив⁴.

Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ у 1897 р. розробив новий проєкт доповнень до законів про громадське піклування. Відтак земські та міські управи мали виконувати такі обов'язки: систематизувати відомості про тих, хто потребує допомоги, надавати безпосередню допомогу, створювати благодійні заклади, керувати ними та контролювати капітал. У свою чергу, Міське положення 1870 р. проголошувало, що кожне місто зобов'язане утримувати нужденних,

¹ Горнов В.А. Из истории развития общественного призрения в российской социальной мысли второй половины XIX – начала XX в. *Вестник Рязанского государственного университета*. 2008. № 20. С. 31-54.

² Ильинский К. Частные общества. Рига, 1913. С. 17.

³ Благотворительность в России. СПб.: Типолитогр. Н.Л. Ныркина, 1907. Т. 1. 959 с., разд. паг.

⁴ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159-177.

непрацевдатних за фізичним станом та не допускати жебрацтва. У межах означених правил міська влада мусила піклуватися про жебраків, безробітних і безпритульних. Щодо сільської громади, то тут піклування мало певні особливості: турботу про літніх людей та калік мали брати на себе родичі; якщо ж таких не було, то відповідальність за них покладалася на всю селянську громаду. Серед форм сільської взаємодопомоги слід виокремити: надавання харчів, забезпечення одягом, подача милостині, видача хліба з магазинів і зрідка грошові дотації. Щодо закладів піклування, то тільки у дванадцяти губерніях діяли богадільні, але до них нужденні зверталися неохоче, вважаючи, що краще отримувати грошову допомогу від сільської громади аби діставати належне забезпечення. Здебільшого громадська добродійна діяльність зосереджувалася саме в містах. Місцеві товариства слідкували за тим, щоб збіднілі містяни мали роботу, а непрацевдатні, хворі, старі були віддані під опіку родичам, а у випадку їхньої самотності – у богадільні чи лікарні за рахунок благодійних внесків заможних станів чи товариств. Незважаючи на те, що до предмету міського громадського піклування належало здоров'я населення, у законодавстві стосовно цього обмежилися загальними формулюваннями, а отже питання про влаштування спеціалізованих благодійних установ не входило в обов'язки місцевого самоврядування. Проте дане питання набувало практичного вирішення через видання циркулярів, адресованих земствам, де була прописана можливість залучення позабюджетних коштів, виділених приватними особами, для створення земських чи міських установ соціальної опіки. Не можна оминати увагою й закони «другого ряду», які покладали обов'язок облаштування лікарень при заводах і фабриках на власників великих підприємств. І хоча цей факт ми не можемо однозначно трактувати як благодійність, тим не менш, це засвідчує те, що влада усвідомлювала необхідність мінімального соціального забезпечення для працівників⁵.

У релігійній сфері благодійність регулювалася особливим законодавством, яке було представлене положеннями про діяльність церковно-приходських організацій з піклування. Оскільки церква та релігія завжди займали чільне місце у житті імперії, то церковне життя та його учасники ставали окремими суб'єктами, яким надавалася допомога. Відтак, за дозволом єпископа мали створюватися єпархіальні заклади піклування, які б фінансувалися за рахунок кухольних зборів, благодійних акцій, продажу свічок, а також збору коштів по церквах. На допомогу могло розраховувати, передусім, бідне духовенство⁶.

Аналіз законодавства у сфері громадського піклування допомагає нам виділити ще одну лакуну права – відсутність норм, які регулюють форми і межі надання

⁵ Семионкіна Н.Г. Особенности правового регулирования общественного призрения в Российской империи. *Вестник Московского городского педагогического университета*. 1991. С. 124-129.

⁶ Свод законов Российской Империи. Т. 10: [1. Свод законов гражданских. 2. Положение о казенных подрядах и поставках]. СПб., 1900. С. 40.

благодійної допомоги. Статут громадського піклування чи Положення «Про земські установи» не регламентували обов'язків громадського піклування, тож де-факто воно набувало «факультативного» характеру і залежало від фінансових внесків благодійників. Слід відзначити, що проблеми, які мали бути вирішені почасти набували глобального характеру і мали бути вирішені на найвищому рівні, але через прогалини законодавчої бази спостерігалось уповільнення розвитку благодійності та проведення різного роду добровольчих ініціатив. Очевидні проблеми у законодавчій базі компенсувалися створенням циркулярів Міністерства внутрішніх справ, які значно спрощували створення та діяльність благодійних товариств та організацій, а також слугували правовою основою в даній царині аж до 1917 року⁷.

У 1890-х роках з'явилася нова форма допомоги громадськості під егідою муніципальних органів – створення товариств опіки над збіднілим населенням, відповідно до Положення Комітету Міністрів від 29 січня 1893 р.⁸ Це рішення влади було досить вдалим, оскільки місцеві органи влади володіли достатніми капіталами, які уможлилювали відкриття сиротинців, безкоштовних квартир для ночівлі, зрештою, богаділень. Першочергово досвід діяльності подібних організацій дістали великі міста імперії, на кшталт Москви, але циркуляром від МВС від 31 березня 1899 р. було рекомендовано його поширити й на інші міста імперії⁹.

У пореформений період відбулося урегулювання пожертвувань від приватних осіб. Наприкінці 1860-х років було ще раз підтвержене положення 1857 р., згідно з яким міністри мали вносити дані про пожертвування, які заслуговують особливої уваги через вагомість суми або цільове призначення фінансового надходження до Комітету Міністрів. Якщо внески благодійників були незначними, то їх подавали на загальний список¹⁰.

Важливим (і традиційним) аспектом благодійництва залишалися практика пожертв, закріплених в тестах. Випадки, коли донори заповідали на благодійність значний відсоток від їхнього капіталу, були не рідкістю у досліджуваній період. Аби запобігти зловживань і непорозумінь з боку спадкоємців держава взялася за регламентацію й посмертної волі жертводавців. У квітні 1869 року були ухвалені тимчасові правила за якими відбувалася реалізація заповітів, що були направленні на користь громадськості, а вже у 1873 р. були внесені правки, відповідно до яких за рішенням окружного суду питання, які стосувалися капіталу або його частини, котрі благодійник залишив на користь громадськості, мали бути вирішені

⁷ Циркуляр хозяйственного департамента МВД губернаторам 16 июня 1897 г. *Вестник благотворительности*. 1897. С. 211.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Т. X. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1893. Ст. 6927. С. 40-457.

⁹ Статистический ежегодник города Москвы. Год 2-й. 1907/8. Выпуск 1. Таблицы. Москва: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 176.

¹⁰ Харьковский календарь на 1899 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1899. С. 136.

через уповноваженого прокурора. Виписки із заповіту після їх опрацювання і виявлення точного предмету, на рахунок якого робився благодійний внесок, доводилися до відома спеціалізованих установ – міських громадських управлінь чи організацій, що займаються громадським піклуванням¹¹. У випадку, коли у заповіті не було точно зазначено мету пожертви, то подальший розгляд даного питання переходив до губернського управління, яке мало повідомити МВС про надходження суми коштів, і вже за рішенням міністерства відбувався подальший розподіл у відповідності до потреб громади.

Законодавство також передбачало ситуацію, за якої існувала першочергова мета, що обумовлювала благодійну пожертву. Так, за законом 1 лютого 1872 р. «Про вжиток майна та капіталів, пожертвуваних на певні суспільні потреби», уточнено ст. 980 Цивільного законодавства у випадку, коли пожертвування не може бути реалізоване відповідно до свого цільового призначення через зміну обставин, то даний капітал можна використати на інші потреби за згодою донора; у випадку коли він через смерть не здатний проявити свою волю з даного питання, на зміну об'єкту пожертвування має надійти дозвіл від Комітету Міністрів. У випадку ж явного порушення заповіту спадкоємці мають право на відозву благодійного внеску¹². Ця процедура була запроваджена з метою запобігання махінацій та корупції. Із запровадженням всестанової освіти постало питання й про матеріальну підтримку тих її здобувачів, які не мали змогу частково чи повністю оплатити своє навчання. Положення Комітету Міністрів від 14 грудня 1877 р. проголошувало створення іменних стипендій і затвердження іменних назв благодійних установ¹³. Раніше меценатів могли вшанувати за рахунок встановлення їхніх портретів в актових залах або ж у приміщеннях установ, фінансованих благодійниками. Створення нових умов для увіковічення донорів, безперечно, були вагомою ініціативою з боку імперії для того, щоб утворити вдале підґрунтя для нових ініціатив з боку громадськості.

Ще одним питанням, яке потребувало правової регламентації, було унормування кухольних зборів, які були типовою формою благодійності ще з Середньовіччя. Тогочасна влада неоднозначно ставилася до подібного роду акцій через те, що благодійники могли привласнювати собі зібране. Особливо це стосувалося церкви, адже під егідою християнських свят місцеве населення не раз ставило кухлі біля ікон чи свічок. Реакцією на це став указ Сенату «Про заборону

¹¹ Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2. СПб.: тип. 2 Отд-ния Собств. е.и.в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 48, отд-ние 2: 1873: Т. 48, отд-ние 2: От № 52437–52981 и Дополнения. 1876. С. 35.

¹² Свод законов Российской Империи. Т. 13: [Три устава: О обеспечении народного продовольствия (1892 г.); О общественном призрении (1892 г.); Врачебный (1905 г.)]. СПб.: [б.и.], 1905. С. 254.

¹³ Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2. СПб.: тип. 2 Отд-ния Собств. е.и.в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 52, отд-ние 2: 1877: Т. 52, отд-ние 2: От № 57529–58047. 1879. С. 123.

ходити по містам, ярмарках з образами, свічками, які б використовували для збору коштів». Утім, заборона кухольних зборів була нераціональною через раптові лиха, які могли спіткати населення (неврожаї, пожежі, повені тощо). Тож вона нерідко порушувалася. Вихід із ситуації вбачався у проекті закону «Про дозвіл на збір пожертвувань за умови наявності відповідного дозволу». Останній мав надавати міністр внутрішніх справ. У випадку якщо збір проводить благодійне товариство, яке має на то законом надане право, то дозвіл у такому випадку був не потрібний. З січня 1900 р. вищезгаданий проект набув статусу закону. Після його ратифікації міністром внутрішніх справ щорічно були розіслані списки кожному губернаторові, що перелічували дозволені збори відповідно до чинного законодавства.

Наприкінці 19 ст. на території Російської імперії діяла вже значна кількість благодійних товариств та організацій, які все ще керувалися статутом 1857 р., котрий уже виглядав морально застарілим у зв'язку з перемінами, що за три пореформених десятиліття відбулися в суспільстві¹⁴. Питанням модернізації російського законодавства щодо доброчинності почав займатися російський вчений, державний діяч Костянтин Грот (1815–1897)¹⁵. З дитинства він мав проблеми з зором. У дорослому віці очолив Раду опіки над сліпими, де не лише опікувався долею людей з вадами зору, а ще й переймав європейський досвід соціальної роботи зі сліпими, примножував капітал, за рахунок якого утворювалися спеціалізовані установи та навіть видавалася газета шрифтом Брайля. Харизматичний, добрий, працьовитий Грот набув авторитету в очах громадськості. Віддавши багато часу опіці над нужденними, він вважав, що піклування за людьми, які через життєві обставини виявилися безпорадними, є одним із основних обов'язків держави. Відповідну записку він подав до МВС, де зазначав: «Питання громадського піклування є масштабними і полягають не тільки у безпосередній допомозі нужденним, а й у попередженні поширенню бідності...». Реформування законодавства в царині доброчинності, на думку Грота мало відбуватися за таким алгоритмом: 1) визначенням прав людей, котрі підпадають під піклування держави; 2) конкретизація кола осіб, які можуть отримати допомогу – люди похилого віку, хворі, непрацездатні, ті, хто мають сімейні проблеми тощо; 3) визначення джерел фінансування благодійності, як на державному, так і на локальному рівнях; 4) створення спеціалізованих органів, відповідальних за громадське піклування; 5) визначення способів надання допомоги: утворення богадільнь, лікарень, сиротинців. Причому, на думку Грота, приватні благодійні ініціативи і державні мають поєднуватися задля кращого результату.

¹⁴ Омельченко Т. Російська періодика з проблем благодійності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний збірник*. 2004. № 6. С. 391–402.

¹⁵ Грот К.К. как государственный и общественный деятель (12 января 1815 – 30 октября 1897): Материалы для его биогра. и характеристики: К столетию со дня его рождения / [Под ред. К.Я. Грота и Я.Н. Колубовского]. Т. 1–3; [Предисл.: пред. А. Ермолов]. Петроград: Попечительство имп. Марии Александровны о слепых, 1915. 3 т.; 23. Т. 1. С. 84.

У жовтні 1892 р. міністр внутрішніх справ І.М. Дурново за згодою Олександра III надав дозвіл на створення спеціальної комісії, до якої увійшли представники господарського, медичного, фінансового, кодифікаційного відділів МВС. Між членами комісії відбулося зібрання стосовно здійснення ревізії законодавства чи на основі досвіду іноземних держав, чи з урахуванням специфіки організації вітчизняного суспільства. Для того аби ретельніше підійти до даного питання була обрана підкомісія з семи членів. У результаті тривалої дискусії було вирішено, що ігнорувати особливості реалій у яких перебуває російське суспільство і реформувати законодавство, базуючись виключно на досвіді країн Заходу, було б вельми неправильним. Із цього приводу в одному з номерів «Вісника благодійності» за 1897 р. зазначалося: «За наявності широкого спектру іноземного досвіду для Росії не знайшлося вдалого прикладу»¹⁶.

Філософія бачення реформування державної благодійності комісії Грота втілювалася в тезі про те, що «приватна благодійність має базуватися на особистій волі донора, оскільки прямо пов'язана з властивою якістю людини – милосердя до ближнього. Відтак розмір пожертви, предмет благодійності чи її форма має залежати від доброї волі благодійника». У свою чергу, громадське піклування, на думку очільника комісії, є нічим іншим як «гарантією, котру може надати держава для своїх громадян»¹⁷. Було визначено, що філантропія не може мати загальний характер. Тобто, якщо допомога була необхідна працездатному населенню, то вона має бути реалізована через надання роботи, оскільки безробітний пролетаріат – це джерело злочинів. Відтак коли держава надає робочі місця, то економить гроші на тюрмах для потенційних злочинців¹⁸. Усе це спонукало комісію ініціювати створення нового законопроекту, в якому були б ураховані всі сильні аспекти напрацювань за чотири роки її діяльності. Основними питаннями, які надалі мали обговорюватися, визначалися розміщення закладів громадського піклування, коло осіб, на які поширюється допомога в першочерговому порядку, заходи по подоланню бідності в країні.

На жаль, у 1897 р. очільник комісії Костянтин Грот помер і всі напрацювання комісії було передано до МВС, де, зрештою, так і не були доведені до форми закону. Проблеми, які виникли під час спроби реформування пов'язані, по-перше, з невідповідністю європейського законодавства у сфері громадського піклування, яке

¹⁶ Высочайше учрежденная Комиссия по пересмотру законов о призрении бедных. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 31.

¹⁷ План государственного преобразования графа М.М. Сперанского : (введение к Уложению государственных законов 1809 г.): с приложением «Записки об устройстве судебных и правительственных учреждений в России», (1803 г.), статей «О государственных установлениях», «О крепостных людях» и «Пермского письма к Императору Александру». Москва: издание «Русской мысли», 1905. С. 75.

¹⁸ Тарновский Е.Н. Движение главнейших видов преступности в двенадцати естественных районах европейской России. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. Т. 4. С. 256.

базувалося на всестановій допомозі і російського, що відповідало станово-ієрархічній моделі організації суспільства. По-друге, російська влада побоювалася делегації повноважень на локальному рівні громадськості чи органам самоврядування аби не порушити підвалини самодержавства.

Утім, тривала праця комісії не залишилася безслідною. З основних її досягнень можемо виділити наступне: розробка основних принципів благодійної діяльності, які базуються на даних соціологічних і статистичних досліджень; визначення кола осіб, які мали право на громадське піклування, – люди похилого віку, діти, інваліди, безробітні (за умови їх подальшого працевлаштування); встановлювалося, що всестанове громадське піклування набувало статусу відповідальної територіально-адміністративної одиниці. Зрештою, напрацювання комісії; лягли в основу профільних циркулярів, які видавалися Міністерством внутрішніх справ наприкінці 19 ст.

Свою руку до справи благодійності доклав і останній російських державець. У 1897 р. цар видав указ в якому вказав, що «будь-які дорогоцінні дарунки на кшталт ікон в коштовних рамах, посуду, дорогоцінностей і т.д. відхиляти, винятком є єдина форма дарунку для царського престолу – добровільні фінансові пожертви, які будуть спрямовані на благодійність». Даний указ відмінив стару традицію вартісних дарунків від підданих, замінив це більш строгим етикетом, який відповідав вимогам часу¹⁹.

Взаємовідносини між нужденними і благодійниками були встановлені імператором в Указі «Про порядок присвоєння особливих назв для загальнокорисних установ». Цей нормативно-правовий акт регулював порядок присвоєння імен видатних благодійників, а також регламентував джерела фінансування для даних установ²⁰. В акті було закріплено важливий момент: «Капітали благодійних установ є недоторканими і не можуть бути направлені на інші цілі без найвищої згоди». Дана теза встановлювала відповідальність отримувача перед донором; водночас всі наявні матеріальні ресурси розподілялися відповідно до волі благодійників.

Великим прогресом у розвитку правового регулювання благодійності став «Зразковий статут товариств опіки над бідними», ухвалений у червні 1897 року²¹. Даний документ уможлилював утворення благодійних товариств без втручання міністра внутрішніх справ, якщо вони приймають зразковий статут; змінити його засновники мають лише відповідно до останніх нововведень з дозволу губернатора. При цьому найвище управління у сфері благодійності все ж таки залишалося за МВС, а саме за його Головним відділом, який опікувався питаннями здоров'я та громадського піклування.

¹⁹ Нравственный вестник. 1897, 28 марта (9 апреля). С. 1.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи: Собр. 3-е. Т. 1. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. 17: 1897: Т. 17: От № 13611-14860 и Дополнения. 1900. 1562 с., разд. паг. С. 235.

²¹ Циркуляр хозяйственного департамента Министерства внутренних дел губернаторам (16-го июня 1897 года, за № 5, 398). *Вестник благотворительности*. 1897. № 9. С. 3.

Завершив процес пореформеного розвитку законодавства доброчинності Указ «Про охорону материнства» від 31 травня 1913 р., який був ініційований імператрицею Олександрою Федорівною. З положення ми можемо дізнатися про мету, цілі та функції діяльності «Імператорського благодійного товариства по охороні материнства та дитинства». Розуміючи високі ризики дитячої смертності, метою даної організації проголошувалася опіка над жінками під час вагітності, а також за немовлятами. Для цього передбачалося створення спеціалізованих установ – притулків для матерів та дітей, лікарень, молочних кухонь.

Висновки. Розвиток законодавства в царині благодійності відбувався одночасно з наростанням доброчинного руху, зумовлений збільшенням кількості зубожілого населення, що стало вагомою соціальною проблемою. За цих умов благодійність була одним із механізмів вирішення труднощів, що тільки наростали. Аналіз нормативно-правових актів пореформеного періоду репрезентує модель реакцій держави на наявну низку суспільних проблем. Тут ситуація залежала від політичної стратегії, яку обирала держава чи то в дусі лібералізму, чи в консервативному сенсі, коли тимчасово загальмовувався процес реформації законодавства у сфері благодійності. Останній опирався на усвідомлення владою наявності низки соціальних проблем, які ускладнюють розвиток держави і потребують конкретного механізму їх вирішення, на популяризацію філантропічних ідей у суспільстві. Як слідство, від 1862 р. і до початку 20 ст. нагромаджується нормативно-правова база у сфері благодійності, що було суголосним бурхливому процесові утворення значної кількості волонтерських товариств та організацій в країні. Важливу місію в правовій підтримці доброчинності виконувала комісія Грота, яка активно працювала над реформуванням діючого законодавства. Проте вона все ж таки не досягла основної мети – створення якісно нового підходу до благодійництва з подальшим створенням цілісної нормативно-правової бази. Натомість, керівництво держави обрало альтернативний шлях реформування законодавства в царині доброчинності – видання низки підзаконних актів, у яких тим чи іншим чином вирішувалися актуальні питання регуляції благодійності.

REFERENCES

- Blagotvoritelnost v Rossii. (1907). [Charity in Russia]. SPb. [in Russian].
- Donik, O.M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). [Charity in Ukraine (19th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 159-177 [in Ukrainian].
- Gornov, V.A. (1990). Iz istorii razvitiya obschestvennogo prizreniya v rossiyskoy sotsialnoy myslivtoroy poloviny XIX – nachala XX v. [From the history of the development of public charity in Russian social thought of the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestnik Ryazanskogo gosudarstvennogo universiteta*, 20, 31-54 [in Russian].
- Gorodskoe polozhenie 16 iyunya 1877 g. (1877). [City regulation]. SPb. [in Russian].
- Harkovskiy kalendar na 1899 god. (1899). [Kharkiv calendar]. Izdanie Harkovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- Ilinskiy, K. (1913). Chastnyie obschestva [Private societies]. Riga [in Russian].

- Konstantin Karlovich Grot, kak gosudarstvennyiy i obschestvennyiy deyatel. (1915). [Konstantin Grott as a city and public figure]. Petrograd [in Russian].
- Nravstvennyiy vestnik. (1897). [Moral Herald] [in Russian].
- Omelchenko, T. (2004). Rosiiska periodyka z problem blahodiinosti (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Russian periodicals on the problems of charity (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* 6, 391-402 [in Ukrainian].
- Plan gosudarstvennogo preobrazovaniya grafa M.M. Speranskogo. (1905). [The plan of state transformation of Count M. Speransky]. *Izdanie "Russkoy myisli* [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. (1876). [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. (1879). [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. (1900). [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. (1893). [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Semionkina, N.G. (1991). Osobennosti pravovogo regulirovaniia obshchestvennogo prizreniia v Rossiiskoi imperii. [Features of the legal regulation of public desire in the Russian empire]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta*, 124-129 [in Russian].
- Statisticheskiy ezhegodnik goroda Moskvyi. (1910). [Statistical yearbook of the city of Moscow]. Moskva [in Russian].
- Svod zakonov Rossiyskoy Imperii. (1900). [Code of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Svod zakonov Rossiyskoy Imperii. (1906). [Code of Laws of the Russian Empire]. SPb. [in Russian].
- Tarnovskiy, E.N. (1902). Dvizhenie glavneyshih vidov prestupnosti v dvenadsati estestvennyih rayonah evropeyskoy Rossii [Movement of the main types of crime in twelve natural regions of European Russia]. *Zhurnal Ministerstva yustitsii*, 4, 43-81 [in Russian].
- Tsirkulyar hozyaystvennogo departamenta Ministerstva vnutrennih del gubernatoram. (1897). [Circular of the Economic Department of the Ministry of Internal Affairs for governors]. *Vestnik blagotvoritelnosti*, 9, 3. [in Russian].
- Vyisochayshe uchrezhdennaya Komissiya po peresmotru zakonov o prizrenii bednyih. (1897). [The Supremely instituted Commission for the revision of the laws on the care of the poor]. *Vestnik blagotvoritelnosti*, 1, 28-34. [in Russian].

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/121-140>

УДК (UDC) 937-042.3 : 32

THE PROBLEM OF THE FUNCTIONING OF THE CHERNIHIV TEACHERS' SEMINARY AND THE LAND LIBERALISM OF THE NORTHERN LEFT-BANK (1870S)

Nazar Kotelnitskyi*

Abstract

The purpose of the study is to illustrate the long-term evolution of the policy of zemstvo liberalism of the Northern Left Bank regarding the problems of the functioning of the Chernihiv Teachers' Seminary. **Methodology of the work.** In preparing the article, a general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction, generalization) and special-historical (critical, comparative-historical, problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the publication.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, the position of the zemstvo liberal party of northern Ukraine regarding the life and support of the Chernihiv Teachers' Seminary is considered.

Conclusions. The author came to the conclusion that the problem of the functioning and life of the Chernihiv Teachers' Seminary was the subject of constant attention of the region's zemstvo liberalism during the 1870s. Analysis of historical sources convincingly testifies to the fact of the long-term evolution of the opposition aristocratic front of the region in its attitude towards the educational institution. The watershed was the official request of the Ministry of Public Education to transfer the educational institution to the competence of the central department. An educational institution important for the Northern Left Bank became a victim of the ideological conflict between the central bureaucracy of the Russian Empire and the electoral system of the zemstvo self-government. Members of the opposition aristocratic front, not wanting to implement in practice and be responsible for the conservative educational policy of Russian absolutism, took a principled step and advocated the closure of the educational institution.

Keywords: Chernihiv Teachers' Seminary, Ministry of Public Education, zemstvo liberal party, Chernihiv provincial zemstvo

* candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

**ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ ТА
ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (70-І РР. 19 СТ.)****Назар Котельницький*****Анотація**

Мета дослідження полягає в ілюстрації тривалої еволюції політики земського лібералізму Північного Лівобережжя щодо проблем функціонування Чернігівської учительської семінарії.

Методологія роботи. При підготовці статті була використана загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції, узагальнення) та спеціально-історична (критичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історичній науці розглядається позиція земської ліберальної партії північної України щодо життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Висновки. Автор дійшов висновку, що проблема функціонування та життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії була предметом постійної уваги земського лібералізму регіону в період 70-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо засвідчує факт тривалої еволюції опозиційної аристократичної фронди краю у ставленні до навчального закладу. Водорозділом стало офіційне клопотання Міністерства народної освіти про передачу освітньої установи до компетенції центрального відомства. Важлива для українських земель Північного Лівобережжя просвітницька установа стала жертвою ідеологічного конфлікту між центральною бюрократією Російської імперії та виборною системою земського самоврядування. Члени опозиційної аристократичної фронди, не бажаючи впроваджувати на практиці та відповідати за консервативну освітню політику російського абсолютизму, пішли на принциповий крок і виступили за закриття навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівська учительська семінарія, Міністерство народної освіти, земська ліберальна партія, Чернігівське губернське земство

Цитування: Котельницький, Н. (2024). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70-і рр. 19 ст.). *Консенсус*, 4, 121-140.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/136>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української Академії Наук, Чернігів, Україна. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму на українських землях Північного Лівобережжя продовжує залишатись маловідомою проблемою вітчизняної історичної науки. Більшість напрямів подвижницької діяльності репрезентантів земської ліберальної партії північної України і до сьогодні залишається малодослідженою сторінкою української історії. У якості прикладу можна навести питання про ставлення опозиційної аристократичної фронди до діяльності середніх навчальних закладів, які функціонували у цей час на території регіону.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історичній науці розглядається позиція земської ліберальної партії північної України щодо життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Аналіз останніх досліджень. Зусиллями представників сучасної української історіографії вдалося кристалізувати загальну палітру подвижницької праці земських лібералів краю у сфері жіночої просвіти та формування основ політики у початковій освіті¹. Однак, чимало інших напрямів прогресивної роботи ліберальних земців у галузі освіти населення залишаються недослідженими, зокрема й відношення опозиційної аристократичної фронди північної України до функціонування вказаної освітньої установи.

Мета публікації полягає в ілюстрації тривалої еволюції політики земського лібералізму на українських землях Північного Лівобережжя щодо проблем життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Виклад основного матеріалу. Рішенням Чернігівського губернського земства від 28 листопада 1869 р. проект створення Чернігівської учительської семінарії був переданий для первинного обговорення 15 повітовим земствам Чернігівської губернії². Через шість місяців губернська земська управа отримала офіційні відповіді від повітових земських інституцій, що давало можливість почати процес фундації принципово важливої для Північного Лівобережжя України освітньої установи.

¹ Див., наприклад: Котельницький Н.А. Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 77–88; Котельницький Н. «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2022. № 1. С. 287–295; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (3). P. 994–1003; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Nesterenko V.A. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (4). P. 1345–1352; Котельницький Н.А. Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 68. Т. 2. С. 10–21; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Klepak A.S. Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 2024. № 13 (2). P. 462–469 та інші.

² Журнали засіданій Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 1. Чернигов: Земская типография, 1870. № 5. С. 110, 113–115.

24 червня 1870 р., на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто проєкт заснування Чернігівської учительської семінарії та педагогічної пенсійної каси – фундаменту для створення у майбутньому емеритального фонду як –джерела пенсійного забезпечення земських найманих службовців-учителів.

Виконавчий орган – губернська земська управа, враховуючи вкрай низьку ймовірність того, що центральна влада дарує викладацькому складу семінарії права і привілеї державних службовців, просила губернські земські збори розглянути головне організаційне питання для початку функціонування освітньої установи – який первинний бюджет для формування пенсійного фонду закладу може асигнувати губернське земство зі свого кошторису, оскільки Міністерство фінансів Російської імперії погодилося надати учительській семінарії одноразову фінансову субсидію для заснування емеритального фонду установи?

З промовою з цього питання виступив лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І.Петрункевич. У своєму виступі він, не заперечуючи потреби у заснуванні пенсійної каси закладу, ініціював прийняття депутатським корпусом рішення про те, що земські органи місцевого самоврядування повинні у першу чергу турбуватись не про керівництво та адміністративний персонал семінарії, а про викладацький склад установи – найманих земських службовців, які будуть отримувати посадові оклади виключно з бюджету губернського земства. Що ж стосується майбутнього пенсійного забезпечення, то політик визнав, що питання емеритарного забезпечення педагогів учительської семінарії прямо корелюється з проблемою забезпечення земських службовців.

Однак, навіть за таких умов, на думку І.Петрункевича, у жодному разі не можна допустити появи прецедентів станового суспільства, коли для представників різних соціальних станів, які будуть обіймати різні посади у майбутній учительській семінарії, матиме місце функціонування окремих пенсійних кас, що фактично сприятиме відродженню кастового устрою у соціумі регіону. Без жодних сумнівів, подібні загрози будуть заважати прогресивному розвитку емеритального фонду, оскільки чим більше у ньому членів, тим фінансово він буде потужніший.

Після тривалого обговорення проблеми Чернігівське губернське земство постановило: доручити губернській земській управі офіційно звернутися від імені зібрання з клопотанням до Уряду про надання губернському земству одноразової фінансової субсидії з метою заснування емеритального фонду Чернігівської учительської семінарії³.

На цьому ж засіданні було розглянуто питання про розподілення майна колишніх губернських землемірних класів, де готувались спеціалісти з розмежування земельного фонду. І.Петрункевич у своєму виступі зауважив, що усі наявні активи майна та власності повинні перейти до Чернігівської учительської

³ Журнали заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 6. Чернигов: Губернская типография, 1870. № 1. С. 29–35.

семінарії, за винятком землемірного технічного інструментарію, який необхідно передати губернській земській управі, яка, за наявності звернень від повітових земських управ, буде надавати цей інструментарій у тимчасове користування.

Соратники І. Петрункевича по партії – М. Імшенецький, Н. Волк-Карачевський, О. Карпинський повністю підтримали пропозицію свого лідера, наголосивши на тому, що повітові земства дійсно мають потребу у технічному інструментарії для розмежування земельного фонду і зобов'язуються повернути його губернській управі.

Чернігівське губернське земство ухвалило: усі наявні активи майна та власності колишніх губернських землемірних класів передати Чернігівській учительській семінарії; землемірний технічний інструментарій передати у володіння та розпорядження губернській земській управі з делегуванням повноважень надання в оренду повітовим земствам⁴.

29 жовтня 1870 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було заслухано доповідь губернської управи щодо забезпечення функціонування Чернігівської учительської семінарії.

Представник ліберальної опозиції О. Карпинський відзначив, що виконавчий орган планує придбати для нового навчального закладу спеціальне приміщення загальною вартістю 4 500 руб. Загальний первинний кошторис установи у сумі 6 000 руб. повинен закрити усі організаційні та господарчі питання початку функціонування семінарії, у тому числі й ремонтні роботи. Поточні потреби в опаленні, освітленні будівлі та наймі на службу допоміжних працівників могли бути профінансовані з бюджету губернського земства, оскільки саме місцеве самоврядування мало юридичне право запрошувати на службу потрібних спеціалістів. Що стосувалося службового житла для викладацького складу семінарії, то проблема залишалася тимчасово не вирішеною. Тому на початковому етапі губернська земська управа пропонувала надати педагогам у якості службового житла кімнати великого флігелю, який був додатковим приміщенням базової будівлі семінарії. В управі вважали, що в найближчому майбутньому проблему службового житла для постійних службовців потрібно буде вирішувати фундаментально.

У результаті обговорення Чернігівське губернське земство ухвалило: 1) Доручити губернській земській управі асигнувати з бюджету 6 тис. руб. для фінансування життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії; 2) Надати дозвіл виконавчому органу на використання наявних фінансових ресурсів для забезпечення поточних потреб функціонування освітньої установи; 3) Доручити губернській земській управі вирішити проблему надання службового житла для найманих спеціалістів земської освіти⁵.

⁴ Ibid. С. 35-46.

⁵ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. Чернигов: Земская типография, 1870. № 6. С. 130-131.

7 грудня 1873 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання розглядалось питання про надання директору, службовцям і викладацькому складу вже відкритої у 1871 р. Чернігівської учительської семінарії статусу, прав і привілей державних службовців.

Виступаючи з цього приводу представник земської опозиції О. Карпинський наголосив на тому, що інституції місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити своїм службовцям пенсійні виплати гідного рівня. У відповідності до цього, член ліберальної партії ініціював розробку проєкту емеритарного фонду земських установ Чернігівської губернії, за рахунок ресурсів якого земські інститути зможуть формувати фінансові кошториси пенсійних виплат.

У результаті обговорення питання губернські земство постановило: 1) Подати офіційне клопотання до Уряду Російської імперії про надання адміністрації, службовцям та педагогічному складу Чернігівської учительської семінарії статусу та відповідних прав і привілей державних службовців; 2) Доручити губернській земській управі розробити проєкт пенсійного фонду органів земського самоврядування Чернігівської губернії та презентувати його на сесії губернських земських зборів⁶.

Слід особливо наголосити на тому, що верховна бюрократія корони Романових в офіційній відповіді на клопотання Чернігівського губернського земства заявляла, що дарування статусу, прав та привілей державних службовців педагогічному складу учительської семінарії можливо лише за умови, якщо повний контроль за освітньою установою перейде від губернської земської управи, голова якої мав право вирішального голосу у педагогічній раді навчального закладу, до губернської училищної ради, як репрезентанта державної політики у галузі освіти регіону. Як свідчив тогочасний міський голова Чернігова В. Хижняков у своїх мемуарах, губернське земство не могло піти на подібний крок і відмовилося від умов імперського уряду, хоча було абсолютно зрозуміло, що центральна влада не буде довго терпіти впертого «автономізму» органів місцевого самоврядування Чернігівської губернії⁷.

У 1875 р. Міністерство народної освіти Російської імперії офіційно звернулося до Чернігівського губернського земства з клопотанням передати учительську семінарію м. Чернігова у відомче підпорядкування органу центральної виконавчої влади. 10 грудня 1875 р. Чернігівське губернське земське зібрання почало розглядати проблему передачі Чернігівської учительської семінарії. Члени земської ліберальної партії північної України виступили з великими промовами з цього питання.

Зокрема, М. Константинович, висловлюючи свою точку зору, зазначив, що позиція губернської земської управи полягала у наступному. Міністерству народної освіти необхідно було щорічно асигнувати бюджетну субвенцію на потреби

⁶ Журнали очередного Черниговского губернского земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1874. № 2. С. 29–33.

⁷ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 1916. С. 131–133.

функціонування семінарії, а губернське земство буде здійснювати функції нагляду та контролю за діяльністю навчального закладу. Виступаючий вказував, що він не розділяє думок про те, що губернському земству не вигідна участь у життєдіяльності учительської семінарії. Вказаний навчальний заклад – безпосередній ініціативний проєкт усіх прогресивних, демократичних сил губернського земського зібрання. І вже один факт того, що після Чернігівської губернії подібні семінарії почало відкривати Міністерство народної освіти Російської імперії в інших регіонах держави, говорить сам за себе⁸.

Інший представник опозиційної аристократичної фронди краю О. Карпинський у своїй промові проінформував депутатський корпус зборів про поточний стан проблеми. Він повідомив, що губернська земська управа, за дорученням губернського зібрання, веде необхідне ділове спілкування з Міністерством освіти про перспективи передачі семінарії у компетенцію центрального органу влади. Відповідно, усі фінансові витрати на функціонування та життєдіяльність навчального закладу вважалися умовними.

Виконуючи побажання Міністерства про надання йому прерогативи призначення і звільнення як адміністрації, так і педагогічного колективу учительської семінарії, Чернігівське губернське земство просило урядову структуру залишити йому право делегування своїх представників до персонального складу педагогічної, попечительської рад навчального закладу, різноманітних контрольно-наглядових органів та можливості змінювати як викладацький склад установи, так й безпосередньо контингент студентів, якщо у губернського земства будуть для цього вагомі підстави. Міністерство народної освіти пішло на зустріч побажанням губернського земства, визнало його право на участь у житті семінарії й запропонувало у цьому контексті призначити уповноваженого Попечителя для начального закладу від Чернігівського губернського земства.

Губернське земство обрало Попечителя і направило свого представника до Санкт-Петербургу з метою узгодження усіх бюрократичних нюансів процесу та процедур передачі семінарії до сфери урядової компетенції. У ході перемовин у столиці Російської імперії, Чернігівське губернське земство декларувало лише бажання залишити за собою право участі в обговоренні щорічного кошторису закладу та отримання щорічної бюджетної звітності, у тому числі й в аспекті будівництва нової будівлі семінарії, з метою нейтралізації будь-яких проявів корупції у справах функціонування освітньої установи. Губернське земство мотивувало свою згоду на передачу семінарії тим, що земський бюджет має великий дефіцит, а тому фінансування подібних масштабних проєктів часто-густо – фінансова розкіш для земських інститутів.

Після повернення земського уповноваженого Попечителя учительської семінарії з службового відрядження, губернська земська управа визначилася із

⁸ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 5. С. 92–93.

загальним алгоритмом передачі учительської семінарії до сфери урядового управління: затвердити Статут Чернігівської учительської семінарії; асигнувати з бюджету губернського земства 6 тис. руб. в якості консолідованого кошторису для функціонування та життєдіяльності навчального закладу; Попечителя освітньої установи на кожну нову каденцію обирати на сесії губернських земських зборів; остаточне вирішення питання про умови передачі семінарії Міністерству винести на обговорення губернського земського зібрання⁹.

У своєму виступі О. Ліндфорс зазначив, що серед аргументів про передачу семінарії Уряду консервативні сили наводили у більшості своїй пояснення фінансового характеру, які стосувалися дефіциту бюджету Чернігівського губернського земства. Однак, заради справедливості, потрібно відзначити й те, що як контингент студентів, так і викладацький склад семінарії мали декілька переваг, використання яких могло бути корисним й самому бюрократичному апарату Міністерства. Наприклад, студенти учительської семінарії мали відстрочку від виконання військової повинності; посадові особи адміністрації та найкращі викладачі закладу мали право претендувати на статус державних службовців з відповідним пенсійним забезпеченням; учительська семінарія, завдяки благодійним, меценатським та добродійним внескам прогресивних філантропів мала солідний стипендіальний фонд, з якого виплачуються достойне утримання для студентства.

У разі, якщо губернське земство приймало остаточне рішення про передачу семінарії, усі ці переваги могли бути втрачені інститутом місцевого самоврядування, а Міністерство могло вимагати у земства відмовитися від усіх форм участі у функціонуванні та життєдіяльності освітньої установи, у тому числі ревізійних, контрольно-наглядових та узгодження параметрів бюджету. З іншого боку, у випадку, коли семінарія залишилася б у сфері підпорядкування губернського земства, і вказані переваги зберігалися б у компетенції органу земського самоврядування, відразу постала б проблема значного збільшення видатків вже земської інституції. Лише після усвідомлення усіх можливих наслідків від прийнятих рішень, губернському земству потрібно було концептуально визначитися – чи готова інституція місцевого самоврядування втратити наявні переваги?

Після тривалого і всебічного обговорення проблеми, Чернігівське губернське земське зібрання постановило: 1) Дати згоду на передачу Чернігівської учительської семінарії у сферу компетенції Міністерства народної освіти Російської імперії; 2) Погодитися з Міністерством народної освіти відносно нагальної необхідності у реформуванні учительської семінарії; 3) Зобов'язати Міністерство щорічно асигнувати ресурси на утримання всього студентського контингенту семінарії шляхом виплати стипендіального фонду; 4) Затвердити мінімальну кількість студентського складу у кількості 60 персон; 5) Зобов'язати нове керівництво семінарії виплачувати половину стипендій з державного бюджету, решту – з бюджетів

⁹ Ibid. С. 94–98.

повітових земських установ, тим самим забезпечивши інтереси системи місцевого самоврядування у вихованні та підготовці педагогічних кадрів для початкових народних шкіл; 6) Встановити граничну кількість студентів на одному потоці – не більше 40 осіб; 7) Передати у розпорядження Міністерства будівлю учительської семінарії, за виключенням орендованих студентами апартаментів; 8) Найняти двох наглядачів за будівлею семінарії на перехідний період.

Після цього окремо було ухвалено рішення, що стосувалися економічних пропозицій Міністерства народної освіти щодо передачі учительської семінарії. Зокрема, більшістю голосів Чернігівське губернське земство відхилило пропозиції Міністерства щодо: 1) Внесення до Казначейства субсидії для учительської семінарії у розмірі 6 070 руб.; 2) Прийняття на себе обов'язків по асигнуванню половини видатків для будівництва нового приміщення освітньої установи¹⁰.

На наступному засіданні губернських земських зборів, що відбулося 11 грудня 1875 р., дискусії щодо долі Чернігівської учительської семінарії були продовжені, оскільки не усі представники депутатського корпусу зібрання були згодні з постановою земства. Так, від земської опозиції висловилися М. Константинович і О. Ліндфорс.

Під час свого виступу М. Константинович зауважував, що Чернігівське губернське земство має законне право брати участь у житті учительської семінарії без жодних обмежень. Існує цілий комплекс потреб навчального закладу, які можуть бути задоволені лише у місці географічної дислокації, а відтак губернське земство у цьому аспекті є незамінним, оскільки центральна влада не має необхідних компетенцій.

На глибоке переконання М. Константиновича, губернська учительська семінарія не була державною освітньою установою, оскільки вона фінансувалася з бюджету Чернігівського губернського земства та місцевих спонсорів-філантропів. Ця семінарія являла собою приклад муніципального навчального закладу. Виходячи з цього, інституційна природа семінарії завжди мала бути регіональною¹¹.

Інший представник земської опозиції – О. Ліндфорс, додатково висловився з порушеної проблематики. Оратор зазначав, що, оскільки семінарія передається в управління Міністерства народної освіти, то й увесь комплекс преференцій, які існували в навчальному закладі, зокрема право на відстрочку від виконання військової повинності та статус державних службовців, мав бути переданий у розпорядження та розгляд новому куратору навчального закладу. Стосовно консолідованого бюджету установи, то О. Ліндфорс запропонував формулу спільного фінансування семінарії як Міністерством просвіти, так і Чернігівським губернським земством. Зокрема, знаний ліберал у своєму проєкті ініціював, що Міністерство повинно асигнувати з Державного казначейства 8 780 руб. щорічно для повного

¹⁰ Ibid. С. 98-103.

¹¹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 6. С. 128-129.

забезпечення функціонування установи, а губернське земство мало взяти на себе обов'язок щодо фінансування стипендій для студентів закладу, науково-методичного, матеріально-технічного, господарського забезпечення установи та формування бюджету відомчої лікарні семінарії, з виплатою гонорарів найманим службовцям: земським лікарям, медичному персоналу та фармакологічній службі.

Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало проєкт О. Ліндфорса й ухвалило доповнити постанову зборів щодо учительської семінарії від 10 грудня прогресивними імперативами О. Ліндфорса¹².

У другій половині 70-х рр. 19 ст. позиція інституцій земського самоврядування на півночі Лівобережної України по відношенню до Чернігівської учительської семінарії стала помітно еволюціонувати у бік прояву муніципального, самоврядного фундаменталізму, оскільки Міністерство народної освіти Російської імперії почало процеси уніфікації та централізації у навчальних закладах середньої та вищої освіти. Воно вбачало у демократичних практиках, які панували у земських закладах освіти, зокрема, розширеній навчальній програмі учительської семінарії, яка була спрямована на виховання у студентів ідеалів досягнення громадянських прав, свобод та гуманізму, ідеологічну загрозу для існування абсолютистського режиму.

14 січня 1877 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута проблема передачі Чернігівської учительської семінарії під юрисдикцію Міністерства народної освіти, оскільки після тривалої перерви центральний орган влади знову наполягав на передачі освітньої установи, так і не відповівши позитивно на пропозиції Чернігівського губернського земства.

Лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І. Петрункевич виступив з великою промовою з цього питання. Політик зауважував, що проблема учительської семінарії була складною з точки зору багатьох аспектів, а тому необхідним було детальне обговорення цього питання. На його думку, губернська земська управа за дорученням губернських зборів зверталася з відповідними клопотаннями як до самого Міністерства, так і до попечителя семінарії. Він вказував на важливість розгляду інформації управи і з'ясуванні реального стану справ в навчальному закладі, без чого не можна було приймати жодних рішень¹³.

Представник губернської земської управи повідомив, що Міністерство не погоджується з позицією Чернігівського губернського земства. По-перше, відомство не мало бажання асигнувати субсидію на потреби семінарії у сумі 6 070 рублів на рік; по-друге, інституція центральної виконавчої влади не збиралася надавати державні гарантії бюджету губернського земства для будівництва власного приміщення навчального закладу; по-третє, Міністерство відмовлялося забезпечити з державного бюджету половину видатків на зведення власної будівлі навчального закладу. У відповідь на таку позицію Міністерства, Чернігівське губернське земство

¹² Ibid. С. 129–130.

¹³ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. Чернигов: Земская типография, 1877. № 7. С. 249.

відмовилось надати йому у тимчасове користування житлове приміщення, де проживали стипендіати семінарії¹⁴.

Реагуючи на інформацію губернської управи, І. Петрункевич наголосив на тому, що питання передачі семінарії у сферу компетенції Міністерства було у цілому позитивно вирішено на рівні посадових осіб регіону, а тому предметно можна обговорювати тільки фінансовий аспект справи. Він зазначав, що Міністерство народної освіти тому й висунуло свої вимоги, оскільки не сприйняло земських: губернські земські збори асигнували 15 тис. руб. на побудову власного приміщення і 6 тис. руб. на формування бюджету навчального закладу. «Наші консервативні опоненти пропонують комерційну обладку: вони вважають, що для земства вкрай вигідно віддати міністерству 15 тис. руб., поки приміщення не буде добудоване їм, а потім, при поверненні земству будівлі, продати його і отримати таким чином цю ж суму як прибуток бюджету. Вигідність такої операції аргументується виключно бухгалтерськими мотивами. Однак земство, продавши приміщення, втратить його, хоча й отримає свої кошти назад»¹⁵.

Стосовно питання щорічного асигнування субсидій на учительську семінарію, І. Петрункевич вказав на той факт, що, коли земські інституції формували мережу початкових народних шкіл, то вони, перш за все, наштовхувались на нестачу корпусу професійних педагогічних кадрів, і, не знайшовши виходу з цієї ситуації, дійшли до висновку про необхідність відкриття власної учительської семінарії, яка б цю проблему вирішила.

Однак, пройшов час і ситуація змінилася. Уряд дійшов того ж самого висновку і почав створювати семінарії за рахунок державного бюджету. Діач зауважив, що немає сумнівів у тому, що кількість урядових семінарій буде лише збільшуватися, оскільки уряд завжди мав першість ініціативи і повинен прогресувати у своїх справах. Іван Ілліч висловив переконання у тому, що настане той момент, коли губернському земству буде вигідно відмовитись від своєї учительської семінарії, коли збори будуть витрачати кошти не на утримання семінарії, а тільки на субсидювання найбільш достойних і талановитих стипендіатів.

Проаналізувавши позиції Міністерства освіти та Чернігівської губернської земської управи, лідер земської ліберальної партії Північного Лівобережжя вважав, що де-факто губернському земству пропонували комерційну угоду у формі послуги – Міністерство хотіло забрати собі семінарію, але фінансову сторону угоди віддавало на процедуру домовленостей між органами губернського земства і Попечителем регіонального навчального округу. Виникало питання про суму, яку мало сплатити губернське земство. Губернська управа не володіла інформацією про кошторис на побудову приміщень семінарії, відтак подібні пропозиції виглядали дуже туманними. Виступаючий наводив приклад, коли можна брати у борг фінансові ресурси, не фіксує документально конкретних сум і при цьому постійно вимагати нових

¹⁴ Ibid. С. 50.

¹⁵ Ibid. С. 51.

позик, тим самим поставивши кредитора в абсурдне економічне становище. І.Петрункевич наголошував на тому, що факти не підтверджують того, що учительська семінарія перебувала в проблемному ситуації¹⁶.

Після великої промови І. Петрункевича у зборах почались довготривалі дебати, у ході яких виступили представники як консервативної, так і опозиційної частини депутатського корпусу. Свою точку зору з порушеної проблеми оприлюднив репрезентант лібералів О. Ліндфорс.

У своїй промові цей прогресивний аристократ зауважував, що Чернігівське губернське земство контролювало стан справ в учительській семінарії, оскільки асигнувало зі свого бюджету більшість фінансових ресурсів на формування кошторису навчального закладу. Інститут місцевого самоврядування кожного року збільшував свої видатки на потреби народної освіти, а це, у свою чергу, викликало симпатії населення до земських установ. О. Ліндфорс вказував і на той факт, що контроль за використанням асигнованих коштів місцевими представниками прогресивного соціуму буде завжди кращим, ніж відповідний інспекційний нагляд спеціально уповноважених посадовців, які прибували у службові відрядження зі столичного регіону Російської імперії.

Якщо ж говорити доктринально, то на переконання оратора у господарчих справах органи місцевого самоврядування були набагато компетентнішими, ніж навіть репрезентанти регіональної бюрократії. Саме виходячи з цих імперативів, губернське земство мало залишити за собою контроль та нагляд за функціонуванням і життєдіяльністю учительської семінарії. О. Ліндфорс заявляв, що у політичному відношенні І. Петрункевич правий: у ситуації, яка складалася, краще було закрити семінарію і направити ресурси земства на заклади початкової освіти. Однак, з точки зору ідеалів просвітництва, потрібно було зробити спробу зберегти учительську семінарію у Чернігові, почати процедуру зміни її Статуту, оскільки вона була установою, яка готувала кваліфіковані, професійні педагогічні кадри для початкових шкіл регіону¹⁷.

13 січня 1878 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було заслухано доповідь спеціальної комісії земства щодо затвердження кошторису життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії.

Від земських лібералів виступив відомий правник І. Шраг. У своїй великій промові він заявив, що відмовляється обговорювати та голосувати за пропонований проект, адже залишається не з'ясованим принципове питання – семінарія залишається у підпорядкуванні губернського земства, чи передається в управління Міністерству народної освіти Російської імперії? Центральний орган виконавчої влади не надав губернському земству вичерпної відповіді на його запитання. Відтак, губернська земська управа, за поданням профільної комісії, не могла асигнувати

¹⁶ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. Чернигов: Земская типография, 1877. № 7. С. 252-258.

¹⁷ Там само. С. 263-265.

жодної копійки з бюджету до того моменту, поки не вирішиться принципове питання: буде чи не буде існувати освітня установа та кому конкретно вона буде підпорядкована.

І. Шраг зазначав, що у Чернігівського губернського земства є вибір: або асигнувати фінансові ресурси для подальшого функціонування учительської семінарії, при цьому не маючи жодних можливостей впливати на належний, цільовий розподіл бюджету, призначення викладацького складу установи та моніторингу її внутрішнього життя у силу проведення централізованої, уніфікованої політики верховної влади у галузі просвіти населення; або піти на радикальний, принциповий крок і закрити навчальний заклад. В обох випадках губернське земство втрачало будь-який контроль над семінарією, засновником якої воно було. Якщо земство приймало умови, запропоновані Міністерством, то його компетенція мала обмежуватися лише фінансуванням життєдіяльності закладу, виплатою стипендіального фонду студентам, гонорарів викладацькому складу. При цьому губернське земство втрачало контрольні-наглядові функції, права у проведенні кадрової політики: призначенні та звільненні службовців, можливості корегування освітньої філософії у закладі. У разі, якщо земство вирішить передати семінарію до сфери управління Міністерства, місцеве самоврядування втратить навіть формально існуючі права – воно не зможе подавати на розгляд кандидатури як директора, так і усього контингенту службовців навчального закладу, особливо членів педагогічного колективу¹⁸.

Знаний юрист наголошував на тому факті, що Міністерство народної освіти Російської імперії явно прагнуло усіма можливими способами відсторонити Чернігівське губернське земство, як виборний інститут місцевого самоврядування, від будь-якого впливу на учительську семінарію. Це підтверджувалося й тим, що орган центральної виконавчої влади відмовився прийняти пропозиції губернського земства щодо умов передачі освітнього закладу, які були формалізовані у 1875 р. і передбачали збереження формального, але підпорядкування закладу земській установі.

Адвокат І. Шраг відзначав і те, що починаючи з середини 1870-х рр. освітня політика Міністерства почала помітно змінюватися. Якщо до 1874 р. воно погоджувалося на розширення прав службовців семінарії, то після цього було узятو курс на реалізацію повного контролю над семінарією. Після того, як у 1875 р., не очікувано для Міністерства, Чернігівське губернське земство у цілому погодилося на своїх умовах передати навчальний заклад до компетенції центрального органу, воно висунуло комплекс додаткових умов для губернського земства, які повністю знищували реальні механізми його управління навчальним закладом¹⁹.

¹⁸ Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1878 года. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография, 1878. № 1-4. № 6. С. 169-173.

¹⁹ Ibid. С. 174.

Більше того, офіційне клопотання губернського земства до верховної влади, яке стосувалось надання статусу державних службовців адміністрації та викладацькому складу семінарії, так і не було розглянуте по суті, оскільки Комітет Міністрів Російської імперії розглянув ініціативу і прийняв рішення відхилити пропозицію. Відмова пояснювалася тим, що клопотання нібито надходило вже не вперше, що, звісно, не відповідало дійсності. У кінцевому результаті була висунута умова про підлеглість семінарії губернській училищній раді. Відтак, наймані земські службовці – викладачі – втратили можливість отримати права державної служби. Щоправда, для окремих посадовців адміністративної ланки подібних категоричних імперативів формально впроваджено не було: верховна бюрократія залишала маленькі можливості для «заохочення» вірних російському абсолютизму чиновників²⁰.

У другій половині 1870-х рр. Міністерство перейшло від політики компромісів з інституціями місцевого самоврядування до реалізації гасла «усе, або нічого». По суті, Міністерство народної освіти висунуло Чернігівському губернському земству ультиматум: або втратити будь-який вплив на учительську семінарію, передавши її до компетенції центрального виконавчого органу влади і при цьому фінансувати з бюджету її функціонування та життєдіяльність, або її закрити, тим самим знищивши фундаментальне своє досягнення.

Як зауважував І. Шраг, не дивлячись на те, що учительська семінарія вже встигла принести прогресивні плоди своєї діяльності на благо системи земського самоврядування краю, мала добрі відгуки від громадськості регіону, все ж, в умовах ультиматуму влади, у даному випадку Міністерства народної освіти, він рекомендував прийняти рішення про закриття освітньої установи. Свою позицію він пояснював тим, що погоджуватися на умови, висунуті центральною владою не варто. Не можна йти на приниження гідності місцевого самоврядування, практично чи не єдиної виборної гілки влади у Російській імперії. Ні передача семінарії Міністерству, ні зміна Статуту, ні інші заходи, запропоновані верховною владою, не відповідали інтересам абсолютної більшості населення. І. Шраг вважав, що у всіх випадках земство буде позбавлено наданого імператорською волею та діючим законодавством права формувати земський бюджет на потреби учительської семінарії, асигнувати відповідні фінансові ресурси та здійснювати ефективний контроль і нагляд за їх цільовим використанням²¹.

15 січня 1878 р., на засіданні губернських земських зборів було продовжено обговорення долі Чернігівської учительської семінарії. Від опозиційної аристократичної фронди північної України з великими промовами виступили В. Хижняков, М. Константинович та І. Шраг. Зокрема, міський голова Чернігова В. Хижняков у своєму виступі звертав увагу на те, що представники консервативного

²⁰ Ibid. С. 175.

²¹ Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1878 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1878. № 1-4; № 6. С. 176-178.

політикуму аргументували потребу у передачі семінарії Міністерству нібито слабким професійним рівнем службовців освітньої установи. Він наголошував на тому, що викладачі семінарії є випускниками академічних класичних Санкт-Петербурзького та Київського університетів, неодноразово проходили педагогічне стажування під керівництвом видатного мислителя і гуманітарія К.Ушинського. Саме завдяки зусиллям педагогічного складу семінарії, навчальному закладу вдалося випустити вже декілька потоків учителів для початкових шкіл регіону, які систематично підтверджували свою кваліфікацію під час відвідування Чернігівських педагогічних курсів.

Міністерство народної освіти Російської імперії у 1873 р. надало позитивні відгуки про діяльність та досягнення учительської семінарії, делегувавши для інспектування навчального закладу свого повноважного представника. В. Хижняков шляхетно заявив, що оскільки він особисто знає викладачів Чернігівської учительської семінарії, то він має за честь стверджувати, що навчальний заклад має усі підстави відчувати гордість за своїх службовців, а губернська земська управа має високу професійну компетенцію дуже вдало формувати персональний склад найманих службовців – викладацького корпусу освітньої установи²².

На засіданні піднімалося й питання про фінансування з державного бюджету половини суми для будівництва приміщення для начального закладу. Цей нюанс потрібно було принципово з'ясувати, оскільки це безпосередньо впливало на остаточне рішення губернських земських зборів. Крім того, існувала й інша проблема. На посаду директора учительської семінарії не було достойних претендентів: прогресивні кандидати не бажають займатися адміністративною роботою, шукали більшого заробітку в інших навчальних закладах. За таких обставин був ризик деградації навчального закладу. Відтак, залишати функціонувати семінарію у таких умовах було безперспективно. Вважали, що її потрібно закрити з 1 липня 1878 р.²³

Інший член земської ліберальної партії – М. Константинович висловив свою точку зору на проблему існування учительської семінарії. Опозиціонер звертав увагу депутатів на той факт, що більшість персонального складу губернських земських зборів висловлювалася за прийняття рішення про закриття освітньої установи, що, на його думку, не випадково, адже до цього підводила реальність.

На переконання доповідача, губернському земству категорично не варто погоджуватися на умови, висунуті Міністерством, оскільки за такої позиції вплив інституту місцевого самоврядування буде лише формальним, хоча саме за це виступають консервативні політичні сили краю. Він вважав, що не можна передавати учительську семінарію в управління Міністерства, що стане юридичним актом відмови земства від власно створеного навчального закладу. У контексті цього виникало питання: чи мало бажання Міністерство народної освіти й далі вести

²² Ibid. № 8. С. 233-235.

²³ Ibid. С. 236.

переговори з Чернігівським губернським земством про подальшу долю учительської семінарії? Практика показувала, що абсолютна більшість пропозицій губернського земства була відхилена інститутами верховної влади Російської імперії. Натомість, були факти висунення ультиматумів органу місцевого самоврядування. Так чи інакше, оскільки обидва варіанти вирішення проблеми семінарії, запропоновані Міністерством, були категорично неприйнятні для губернського земства, то не залишається нічого іншого, як прийняти рішення про закриття навчального закладу²⁴.

Після виступів політичних соратників, на завершення з черговою великою промовою виступив І. Шраг, у якій виклав важливі правові аспекти функціонування навчального закладу. Він відзначив, що з моменту відкриття учительської семінарії у 1871 р. юридичний статус навчального закладу де-факто змінився, що суттєво вплинуло на аналіз проблеми. Справа у тому, що Чернігівське губернське земство з самого початку надсилало клопотання до вищих органів влади про заснування семінарії як виключно земської освітньої установи, з усіма відповідними правами, свободами та юридичними наслідками. Тепер Міністерство народної освіти Російської імперії вимагало від губернського земства або відректися від власного «творіння», або передати його до компетенції центрального відомства на неприйнятних для земства умовах²⁵.

У своїй промові І. Шраг наголошував на тому, що питання існування учительської семінарії – один з характерних проявів конфлікту інтересів Міністерства народної освіти та інституцій місцевого самоврядування, у даному випадку Чернігівського губернського земства. Міністерство, як центральний орган виконавчої влади, зобов'язане було реалізовувати політику російської монархії у галузі народної освіти, характерною рисою якої була суцільна уніфікація філософії освіти у контексті ідеологічних пріоритетів. Губернське ж земство, як виборний громадський орган, впроваджувало в життя демократичні імперативи освіти населення, які сповідувала система місцевого самоврядування.

Відтак, необхідно було визнати, що проблема долі учительської семінарії – вияв конфлікту інтересів двох стихій влади у державі: представницького демократизму в особі виборних інститутів місцевого та міського самоврядування і бюрократичного консерватизму центральної влади, політика яких у галузі освіти населення суттєво відмінна, у тому числі у силу специфіки державної ідеології. Для усіх було абсолютно очевидним те, що в даному випадку верховна влада хотіла позбавити губернське земство будь-якого впливу на учительську семінарію. Відповідно, розраховувати на зміну позиції Міністерства не доводилося, тим більше, що усі інші навчальні заклади Чернігівської губернії такого профілю з самого початку знаходилися у компетенції галузевого відомства. Сама логіка побудови вертикалі влади вказувала на те, що установи місцевого самоврядування повинні займатись початковою освітою, а

²⁴ Ibid. С. 237-239.

²⁵ Ibid. С. 240.

середня та вища освіта залишалася прерогативою верхньої бюрократії. Цілком очевидно, що семінарія була заснована на принципах земського самоврядування, але вже згодом мала справу з еволюцією статусу закладу, на який став претендувати центральний орган виконавчої влади. Вказівка ж на те, що Міністерство могло контролювати учительську семінарію шляхом механізму громадського контролю, виглядала не переконаливо, адже досконалих інструментів для наглядових функцій ще не було вироблено, тим більше, що земський бюджет був головним джерелом функціонування та життєдіяльності установи, що спонукає службовців навчального закладу до лояльності²⁶.

У завершенні своєї промови І. Шраг висловив думку, що губернському земству не варто подавати офіційний документ Міністерству про відмову у фінансуванні учительської семінарії, оскільки невідомо яке саме рішення могла ухвалити урядова інституція. Могло статися так, що Міністерство народної освіти, посилаючись на первісний земський статус заснування навчального закладу, відмовить губернському земству у задоволенні клопотання і змусить установу місцевого самоврядування фінансувати життєдіяльність навчального закладу. Враховуючи викладене, представник земських лібералів наполягав на прийнятті рішення про офіційне закриття учительської семінарії, оскільки іншого виходу інститут місцевого самоврядування, на його думку, не мав²⁷.

Як відомо, у результаті довгої та емоційної полеміки у залі засідань, депутатський корпус губернських земських зборів підтримав позицію опозиційної аристократичної фронди краю і більшістю голосів Чернігівське губернське земське зібрання постановило закрити Чернігівську учительську семінарію з 1 липня 1878 р., тим самим відмовившись від її фінансування та передачі Міністерству народної освіти Російської імперії на його умовах. Для процедури закриття семінарії було асигновано 3 035 руб.²⁸

Не можемо не погодитись зі справедливою думкою відомого дослідника історії освіти в Україні С. Сірополка про те, що Чернігівське губернське земство було змушене «вбити свою дитину» – учительську семінарію – з ідеологічних причин. Річ у тім, що після 1874 р. в Російській імперії почалися процеси централізації освіти населення руками нових можновладців – освітніх інспекторів, а земські установи вже були позбавлені прав затверджувати на посадах найманих земських службовців – педагогічних працівників. Тому, у ході політичної боротьби, інститути місцевого самоврядування були вимушені закривати подібні навчальні заклади, не бажаючи впроваджувати на практиці та брати відповідальність за консервативну освітню політику російського абсолютизму²⁹.

²⁶ Ibid. С. 241–243.

²⁷ Ibid. С. 244.

²⁸ Котельницький Н.А. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.): Дис... канд. іст. наук. Київ, 2012. С. 136.

²⁹ Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. К.: Наукова думка, 2001. С. 348.

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що проблема функціонування та життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії була предметом постійної уваги земського лібералізму Північного Лівобережжя у період 70-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо засвідчує факт тривалої еволюції опозиційної аристократичної фронди північної України у ставленні до вказаної освітньої установи. Хронологічно, історію політики земського лібералізму північної України по відношенню до учительської семінарії можна розподілити на два етапи: до 1875 р. і після нього. Водорозділом стало офіційне клопотання Міністерства народної освіти про передачу освітньої установи до компетенції центрального відомства.

На першому етапі, члени опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе залежне від них, щоб забезпечити гідні умови функціонування та життєдіяльності навчального закладу. Наприклад, було розпочато формування емеритального фонду семінарії, з метою акумуляції фінансових ресурсів для виплат відомчих земських пенсій найманим службовцям – педагогічному складу; був асигнований первинний бюджет для навчального закладу, який передбачав не тільки кошти для виплат посадових окладів викладачів, а й придбання власної будівлі семінарії та її технічно-господарчого обслуговування; учительській семінарії було передано усе майно, яке належало дрібним закритим навчальним організаціям; за наполяганням земської ліберальної партії, Чернігівське губернське земство подало офіційне клопотання до верховної влади Російської імперії про надання адміністрації та педагогічному складу учительської семінарії статусу державних службовців, з усіма правами та привілеями.

На другому етапі, коли почались ініційовані вищою державною владою Російської імперії процеси централізації та уніфікації системи народної освіти, представники земського лібералізму були змушені враховувати нові суспільні реалії й помітно змінили свою позицію щодо учительської семінарії, яка вирізнялась яскравим муніципальним фундаменталізмом у питаннях регіональної освітньої політики.

Скажімо, спочатку, під впливом ліберальних земців, Чернігівське губернське земство дало офіційну згоду на передачу учительської семінарії в управління Міністерства народної освіти, але за умов, що система місцевого самоврядування краю збереже за собою належний вплив на навчальний заклад шляхом розподілу фінансування установи на дві частини: на урядову і земську з участю усіх 15 повітових земств Чернігівської губернії. Однак, коли центральний орган виконавчої влади категорично відмовився від пропозицій губернського земства та надіслав фактичний ультиматум інституту місцевого самоврядування, земські ліберали закликали виборну громадську установу відкинути неприйнятні умови профільного відомства та наполягли на прийнятті рішення про закриття Чернігівської учительської семінарії.

На наш погляд, важлива для Північного Лівобережжя України просвітницька установа стала жертвою ідеологічного конфлікту між центральною бюрократією Російської імперії та виборною системою земського самоврядування на українських землях. Перша уособлювала собою консервативну політику російського абсолютизму, який вбачав у демократичних практиках, що панували у земських закладах освіти, зокрема розширеній навчальній програмі учительської семінарії, яка була спрямована на виховання у студентів ідеалів досягнення громадянських прав, свобод та гуманізму, ідеологічну загрозу для існування абсолютистського режиму. Друга – демократичні традиції та ідеали епохи Великих реформ, які радикально змінили державу Романових. Крім того, не слід забувати, що мова йшла і про боротьбу за окремі привілеї, які надавала учительська семінарія своїм студентам. Репрезентанти опозиційної аристократичної фронди північної України, не бажаючи впроваджувати на практиці та відповідати за консервативну освітню політику російського абсолютизму, пішли на принциповий крок і виступили за закриття важливої освітньої установи.

У цілому, проблему функціонування Чернігівської учительської семінарії можна вважати яскравою сторінкою в історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–70-х рр. 19 ст., оскільки вона красномовно ілюструє причини та зміст політичного конфлікту у сфері освіти населення між земською опозицією регіону та органами вищої влади Російської імперії.

REFERENCES

- Hizhnjakov, V.M. (1916). *Vospominaniya zemskogo dejatelja*. [Memories of a Zemstvo activist]. Petrograd: Ogni [In Russian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2012). *Gromads'ka ta suspil'no-politichna dijal'nist' I.I. Petrunkevicha v Ukraini (1866-1879 rr.)* [Public and socio-political activities of I.I. Petrunkevych in Ukraine (1866-1879)]: Dis... kand. ist. nauk: 07.00.01. Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv [In Ukrainian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2022) *Zhinocha prosvita ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70-80 rr. XIX st.)*. [Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left-Bank Ukraine (70-80s of the 19th century)]. *Kul'turologichnij al'manah*, 3, 77-88 [In Ukrainian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2022). «Pis'ma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (60-80 rr. XIX st.) ["Letters from Chernigov" by V.M. Khyzhnyakov as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of the Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Visnik nauki ta osviti*, 287-295 [In Ukrainian].
- Kotelnitsky, N.A. & Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 11 (3), 994-1003 [In English].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2023). *Formuvannja osnov politiki zems'koi liberal'noi fronty pivnichnoi Ukrainy u galuzi pochatkovoї osvity (60 rr. XIX st.)*. [Formation of the foundations of the policy of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education (60s of the 19th century)]. *Aktual'ni pitannja gumanitarnih nauk*, 68, 2, 10-21 [In Ukrainian].

- Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. & Nesterenko, V.A. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11 (4), 1345-1352 [In English].
- Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. & Klepak, A.S. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13 (2), 462-469 [In English].
- Siropolko, S.O. (2001). *Istoriya osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine] K.: Naukova dumka [In Ukrainian].
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya, ocherednoj sessyy 1869 goda. (1870). [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly, the next session of 1869]. *Zemskij sbornik Chernygovskoj gubernyy*, 1 [In Russian].
- Zhurnaly zasedanyj chrezvychajnogo Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya 1870 goda. (1870). [Journals of the Extraordinary Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly of 1870]. *Zemskij sbornik Chernygovskoj gubernyy*, 6, 204s. [In Russian].
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya ocherednoj sessyy 1870 goda. (1870) [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1870]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly ocherednogo Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya 1873 goda. (1873) [Journals of the next Chernihiv Provincial Assembly of 1873]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya ocherednoj sessyy 1875 goda. (1875) [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1875]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranya ocherednoj sessyy 1876 goda, sostojavshejsja v 1877 godu. (1877) [Journals of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1876, held in 1877]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly Chernygovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1878 goda. (1878) [Journals of the Chernigov regular provincial zemstvo assembly of 1878]. *Zemskij sbornik Chernygovskoj gubernii*, 1-4 [In Russian]

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/141-154>

УДК (UDC) 929 : 378.4.091.113 (477.52)

**DIRECTOR OF THE SUMY STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE DMYTRO NUKALOV:
STROKE TO THE BIOGRAPHY AGAINST THE BACKGROUND OF THE DAY**

Yaroslav Kushch*
Eduard Semeshyn**

Abstract

Based on an extensive range of archival sources, the article reflects the biography of Dmytro Nukalov, a graduate and director of the Sumy State Pedagogical Institute. The study aims to comprehensively reconstruct the biography of D. Nukalov as an educator, scientist, and manager and outline promising directions for further research.

The scientific novelty of the study lies in the fact that D. Nukalov's life story has, for the first time, become the subject of an independent, comprehensive scientific investigation. Highlighting the life path of this figure is significant for studying the past of the Sumy region, particularly in the context of educational history.

The methodological basis of the study is the biographical method, utilizing the principles of scientific objectivity, historicism, and a combination of systemic and regional approaches aimed at a critical scientific analysis of a complex of historical sources.

Conclusions. The study of D. Nukalov's life path emphasizes the necessity of integrating his biography into the broader context of Soviet educational policy, political repression, and ideological pressure. This allows for a deeper understanding of the interaction between the individual and society under a totalitarian regime.

Analysis and introduction into circulation of a wide range of archival documents allowed us to sufficiently reconstruct the life and work of D. Nukalov. It was established that he spent most of his life (1931–1941, 1943–1954) working in Sumy, where he held prominent teaching, administrative, and party positions. Particular attention is given to his socio-political activities, scholarly pursuits, teaching at the Sumy Mechanical Engineering College (March 1934 – January 1939), and managing the Sumy State Pedagogical Institute (July 1940 – September 1941 and November 1944 – September 1948). In the general context of the biography, the contribution of D. Nukalov as the head of the institute to its development and functioning in the post-war period is determined. The primary cause of the destruction of his career and life has also been revealed.

Keywords: Dmytro Nukalov, Sumy State Pedagogical Institute, director, pedagogical education, teacher, history of education

* PhD student at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yarobush@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6474-5062>

** Master of History, independent researcher, Romny, Ukraine. E-mail: edvardhannover@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

ДИРЕКТОР СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ДМИТРО
НУКАЛОВ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ НА ТЛІ ДОБИ

Ярослав Куц*

Едуард Семешин**

Анотація

На підставі опрацювання широкого кола архівних джерел у статті відображено біографію випускника та директора Сумського державного педагогічного інституту Дмитра Нукалова. **Мета дослідження** полягає у комплексній реконструкції біографії педагога, науковця, управлінця Д. Нукалова та визначення перспективних напрямків для подальших пошуків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що життєпис Д. Нукалова вперше став об'єктом окремого комплексного наукового дослідження. Висвітлення життєвого шляху цієї постаті має вагоме значення у вивченні минулого Сумщини, зокрема, історії освіти.

Методологічною основою дослідження слугує біографічний метод, з використанням принципів наукового об'єктивізму, історизму, поєднання системного та регіонального підходів, спрямованих на науково-критичний аналіз комплексу історичних джерел.

Висновки. Вивчення життєвого шляху Д. Нукалова полягає у необхідності інтеграції його біографії в широкий контекст радянської освітньої політики, політичної репресивності та ідеологічного тиску, що дозволить глибше зрозуміти взаємодію особистості й соціуму в умовах тоталітарного режиму.

Аналіз та введення в обіг широкого кола архівних документів дозволило в достатній мірі реконструювати життя та діяльність Д. Нукалова. Встановлено, що більшу частину свого життя (1931–1941 рр., 1943–1954 рр.) він працював у м. Суми, де обіймав високі викладацькі, адміністративні та партійні посади. Особлива увага сконцентрована на громадсько-політичній діяльності, наукових пошуках, викладанні у Сумському машинобудівельному технікумі (березень 1934 р. – січень 1939 р.), управлінні Сумським державним педагогічним інститутом (липень 1940 р. – вересень 1941 р. та листопад 1944 р. – вересень 1948 р.). У загальному контексті біографії визначено внесок Д. Нукалова, як очільника інституту, в його розбудову та функціонування у повоєнний період. Розкрито основну причину руйнації кар'єри та життя досліджуваної особистості.

Ключові слова: Дмитро Нукалов, Сумський державний педагогічний інститут, директор, педагогічна освіта, педагогічний працівник, історія освіти

Цитування: Куц, Я. & Семешин, Е. (2024). Директор Сумського державного педагогічного інституту Дмитро Нукалов: штрихи до біографії на тлі доби. *Консенсус*, 4, 141–154.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/137>

* аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: yarobush@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6474-5062>

** магістр історії, незалежний дослідник, Ромни, Україна. Е-mail: edvardhannover@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Постановка проблеми. Біографічні пошуки залишаються одним із ключових напрямів у мікроісторії. Особливий інтерес викликають діячі освітньої сфери першої половини ХХ ст., які відігравали важливу роль у формуванні системи освіти УРСР в умовах складної політичної ситуації. Серед них варто виокремити постать Д. Нукалова, чия діяльність як науково-педагогічного працівника та керівника Сумського державного педагогічного інституту, мала суттєвий вплив на розвиток освіти в регіоні. Недостатня увага до цієї особистості в історіографії підкреслює актуальність даного дослідження.

Аналіз публікацій та джерельної бази. Історія освіти першої половини ХХ ст. займає вагомe місце у сучасній українській історіографії. Наукові пошуки з обраної авторами проблеми відсутні та представлені декількома працями, в яких стисло висвітлені окремі факти з життя досліджуваної особистості. У монографії Л. Корж, присвяченій історії становлення Сумського державного педагогічного університету¹, постать Д. Нукалова згадується в переліку очільників установи. У дослідженнях В. Бугрій² частково висвітлені студентські роки Д. Нукалова, керівництво навчальним закладом та його викладацька діяльність (зокрема, вперше оприлюднена назва дипломної роботи, відомості про наукову та суспільно-політичну діяльність у повоєнні роки). Зауважимо, що дослідником вказані недостовірні відомості про причини звільнення Д. Нукалова з посади директора педінституту³. У колективній публікації С. Авхутської, Е. Семешина подано стислу біографічну довідку досліджуваної постаті⁴.

Джерельною базою даного дослідження слугують матеріали Державного архіву Сумської області. У фонді Р-2817 «Сумський державний педагогічний інститут ім. А. С. Макаренка», виявлено характеристики на Д. Нукалова та його дружину, заяви, довідки, кадрові розпорядження, відомості про наукову діяльність, списки з біографічними відомостями довоєнного та повоєнного часу. Фонд Р-7720 представлений книгами РАГС (Реєстрація актів громадянського стану), у яких містяться дані про сімейний стан досліджуваної постаті. Матеріали фонду Р-3034 «Сумський машинобудівний коледж» висвітлюють період викладацької діяльності

¹ Корж Л.В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. 88 с.; Корж-Усенко Л.В. Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка: досвід, реалії, перспективи. Суми: СумДПУ, 2009. 215 с.

² Бугрій В. Відновлення організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України (друга половина 40-х рр. ХХ ст.). *Історична пам'ять*. 2019. Вип. 41. С. 66-72; Бугрій В.С. Історична освіта і наука в Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка (1924-2019) : монографія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2023. 335 с.

³ Бугрій В.С., Ярош Н.В. Повоєнні реалії повсякденного життя викладачів кафедр історії Сумського педагогічного інституту (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 8-12.

⁴ Авхутська С.О., Семешин Е.В. Професорсько-викладацький склад історичного факультету Сумського педагогічного інституту (1938-1956). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 1-8.

в цьому закладі. Особливо цінні матеріали фонду П-1690 «Первинна організація КП(б)У Сумського державного педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка», репрезентовані у формі протоколів партійних зборів, на яких обговорювалися поточні політичні теми та розгляд його персональної справи. Окремі факти досліджуваної теми розміщені в газеті «Більшовицька зброя».

Виклад основного матеріалу. Дмитро Юхимович Нукалов народився 22 листопада 1909 р. у с. Тьоткіно Глушковського району Курської губернії. Згідно анкетної відомості студента, походив із сім'ї селян-бідняків. Відомостей про батьків та дитинство не знайдено. Після здобуття початкової освіти, працював у кооперації с. Тьоткіно⁵. За станом здоров'я знятий з військового обліку⁶. У 1927 р. переїхав до м. Суми⁷. 1 квітня 1931 р. вступив до Сумського інституту соціального виховання на соціально-економічний відділ (нині Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка). У 1931 р. педагогічну практику проходив в одній з семирічок міста, а 1932 р. – Сумському медичному технікумі та Вечірньому комуністичному виші⁸. Відвідував мовно-літературний гурток, що діяв при інституті⁹.

Рис. 1. Дмитро Нукалов, 1937 р.
(фото із експозиції музею
Машинобудівного фахового коледжу
СумДУ, публікується вперше)

19 лютого 1932 р. рішенням Сумського міського партійного комітету (далі – МПК) його було прийнято до лав КП(б)У (партквиток № 3293542)¹⁰. Він брав активну участь у громадській роботі. 29 вересня 1933 р. наказом директора інституту Л. Кошко премійований 30 крб. «за ударну роботу на селі та підсобному господарстві інституту та за участь у підготовці до нового навчального року»¹¹. 26 січня 1934 р. на засіданні бюро МПК було прийняте рішення відрядити до 9 «проривних колгоспів» організаційно-пропагандистські групи, одну з яких очолив Д. Нукалов¹². У січні того ж року рекомендований МПК на посаду завідувача кабінетом партійної освіти Сумського навчального комбінату¹³.

⁵ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 398зв. – 399.

⁶ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1, Спр. 890. Арк. 93в.

⁷ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62.

⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 47–47зв.

⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 24зв.

¹⁰ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 178.

¹¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 283в.

¹² ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 40.

¹³ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 83, 96.

Наказом директора Сумського педагогічного інституту І. Семенова від 30 квітня 1934 р. Д. Нукалов відзначений грамотою та занесений до «червоної книги інституту» за високі показники в академічній роботі та активну участь у громадсько-політичній роботі¹⁴. Керівництвом інституту охарактеризований наступним чином: «Під час навчання виявив сумлінне ставлення до роботи в наслідок чого успішність – добра. Працював секретарем колективу ЛКСМ інституту. Витриманий, дисциплінований. Політичний настрої здоровий. Відношення до колективу гарне»¹⁵. 1 липня 1934 р. захистив дипломну роботу на тему: «Вчення Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну» на оцінку «добре» отримавши кваліфікацію вчителя історії середньої школи¹⁶. З метою подальшого призначення на роботу за спеціальністю направлявся у розпорядження Велико-Писарівського відділу народної освіти¹⁷.

У студентські роки Дмитро Нукалов зустрів свою дружину Надію Григорівну Зінченко, яка народилася 17 вересня 1912 р. у с. Ракитне, Ракитянського району Белгородської губернії у родині робітника Ракитянського цукрозаводу. До 24-річного віку ідентифікувала себе україркою, після – росіркою¹⁸. Із квітня 1931 р. до липня 1934 р. навчалася на агробіологічному відділі Сумського педагогічного інституту. Позапартійна. Працювала лектором навчального комбінату, хімічного технікуму, бібліотекаром будівельного технікуму у м. Суми¹⁹.

Подружжя мало п'ятеро дітей: доньок Євгенію (25 лютого 1935 р. н.)²⁰, двійню Ганну та Катерину (15 листопада 1936 р. н.), які померли під час народження²¹, Людмилу (2 квітня 1938 р. н.)²² та сина Олександра (15 червня 1939 р. н.)²³.

21 березня 1934 р. Д. Нукалов, ще будучи студентом, був призначений на посаду завідувача навчальної частини робітничого факультету Сумського машинобудівельного технікуму²⁴. Викладав навчальні дисципліни «Історія народів СРСР», «Нова історія» на робітфаці та технікумі²⁵. 6 листопада 1935 р. (до 18-річчя більшовицького перевороту) нагороджений кишеньковим годинником та грамотою «За краще проведення освітнього процесу»²⁶. Окрім викладацької роботи

¹⁴ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 87–88.

¹⁵ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 10.

¹⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 108; Спр. 98. Арк. 47–47зв.

¹⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 8.

¹⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 22; Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 227. Арк. 91; Спр. 254. Арк. 205.

¹⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 21–25зв.; Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 254. Арк. 205зв.; Спр. 294. Арк. 216зв.; Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 13.

²⁰ ДАСО. Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 227. Арк. 91–91зв.

²¹ ДАСО. Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 254. Арк. 205–206зв.

²² ДАСО. Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 294. Арк. 216–216зв.

²³ ДАСО. Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 318. Арк. 56–56зв.

²⁴ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 573.

²⁵ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 184, 339, 1118, 1234; Спр. 4. Арк. 371, 446.

²⁶ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 249.

перебував на постах: секретаря партійної²⁷ та комсомольської організацій²⁸, голови екзаменаційної комісії з соціально-економічних дисциплін²⁹, завідувача історичним кабінетом технікуму³⁰. У період відрядження чи тарифної відпустки директора технікуму, неодноразово призначався виконувачем його обов'язків³¹. Зокрема, на час військових зборів директора О. Булановича, із 24 червня до 7 жовтня 1938 р. Д. Нукалов керував навчальною установою³². Поряд з цим викладав у середній школі № 65 південної залізниці³³, очолював профспілку робітників початкової і середньої школи³⁴. Публікувався у місцевій газеті «Більшовицька зброя» з дописами на громадсько-політичну³⁵ та краєзнавчу тематику³⁶.

5 серпня 1937 р. Д. Нукалов надавав свідчення в справі репресованого сусіда по будинку (вул. Леніна, 28), колеги, завідувача навчальною частиною Сумського машинобудівельного технікуму Миколи Лугачова. У своїх свідченнях вказував на невинуватості обвинуваченого. Після розстрілу М. Лугачова³⁷, його дружину М. Лукінську на деякий час прихистила у своїй квартирі родина Нукалових³⁸.

1 лютого 1939 р. Д. Нукалов звільнився за власним бажанням з машинобудівельного технікуму та перейшов на посаду секретаря Сумського обкому ЛКСМУ з пропаганди³⁹. У складі спеціальної комісії займався розглядом матеріалів на поновлення раніше виключених осіб із комсомолу та вирішенням різного роду питань освітніх установ області⁴⁰.

Наказом Наркома освіти УРСР С. Бухало № 3399 від 18 липня 1940 р. Д. Нукалова з 22 липня 1940 р. призначено директором Сумського державного педагогічного інституту⁴¹. Із наближення лінії фронту німецько-радянської війни, 15 вересня 1941 р. він із сім'єю та частиною інших викладачів був евакуйований у м. Чкалов (нині м. Оренбург рф) де обіймав посади завідувача районного відділу освіти та завідувача сектором пропаганди Чкаловського обкому ВКП(б)⁴². Упродовж березня–квітня 1943 р. працював першим секретарем Миропільського райкому

²⁷ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 665.

²⁸ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1061.

²⁹ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 338, 679.

³⁰ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 199, 446, 480.

³¹ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 628, 684, 692, 714.

³² ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 120, 238.

³³ Нукалов Д. Голосуємо за позику оборони. *Більшовицька зброя*. 1937. 20 червня. № 139. С. 2.

³⁴ Фіширович А. Ліквідувати неписьменність. *Більшовицька зброя*. 1937. 12 липня. № 159. С. 4.

³⁵ Нукалов Д. Комсомол – провідний директив комуністичної партії. *Більшовицька зброя*. 1939. 18 вересня. № 200. С. 2.

³⁶ Нукалов Д. Селянські виступи на Сумщині в 1905 році. *Більшовицька зброя*. 1940. 22 січня. № 18. С. 2.;

Нукалов Д. З давнього минулого м. Суми. *Більшовицька зброя*. 1938. 6 червня. № 128. С. 4.

³⁷ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 9–10, 20–21.

³⁸ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 14.

³⁹ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 446, 480; Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 71.

⁴⁰ ДАСО. Ф. П-413. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 79, 86, 92.

⁴¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 32.

⁴² ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 71.

КП(б)У, квітня–травня 1943 р. – виконував обов'язки головного редактора газети «Більшовицька зброя»⁴³. В одній із своїх статей він закликав до збирання врожаю для потреб Червоної армії та нищівної боротьби із саботажниками⁴⁴.

Із 2 вересня 1943 р. працював другим секретарем Сумського міського комітету КП(б)У із зарплатнею 3300 крб на місяць⁴⁵. 12 вересня виступав з промовою на урочистому мітингу в міському парку, присвяченому звільненню міста від німецьких військ⁴⁶. 17–26 вересня 1943 р. очолював роботу міської комісії з метою сприяння надзвичайній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецьких загарбників та обліку заподіяних ними збитків⁴⁷.

Наказом НКО УРСР П. Тичини № 452 від 11 листопада 1944 р. Д. Нукалова повторно затверджено на посаду директора Сумського педінституту та викладача історії УРСР кафедри історії СРСР⁴⁸. Окрім адміністрування навчальним закладом, брав активну участь у громадсько-політичному житті регіону та науковій діяльності. У січні 1946 р. відзначалася добре організована робота Д. Нукалова на четвертій виборчій дільниці м. Суми при підготовці виборів до Верховної Ради УРСР⁴⁹. У місцевій пресі виходили його науково-популярні статті, присвячені роботі Сумського державного педагогічного інституту⁵⁰ та краєзнавчі пошуки.

Після виходу урядової постанови «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» (14 серпня 1946 р.) і публікацію їх у пресі на партійних зборах СумДПІ відбулося обговорення політичних питань, де члени зібрання закликали до боротьби із історичною концепцією М. Грушевського. 16 вересня 1946 р. на закритих партзборах інституту викладач кафедри марксизму–ленінізму І. Давиденко приписував Д. Нукалову протягування концепції М. Грушевського в навчальний процес⁵¹. 22 вересня 1946 р. у газеті «Більшовицька зброя» вийшла стаття Д. Нукалова «З історії м. Суми»⁵². Невдовзі з гострою критикою цієї публікації виступив секретар обкому та міському КП(б)У І. Іванов. Останній звинуватив директора Сумського педінституту в тому, що опублікована ним стаття написана «за схемою буржуазного націоналіста Грушевського». Секретар також звертав увагу на те, що Д. Нукалов у своїх лекціях з історії України не розкривав «шкідливі буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського і їх класову суть. У викладанні суспільних дисциплін відсутнє пов'язування із сучасністю, немає достатньої політичної

⁴³ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 184.

⁴⁴ Нукалов Д. Основне – висока трудова дисципліна і організованість. *Більшовицька зброя*. 1943. 17 серпня. № 13. С. 2.

⁴⁵ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 1.

⁴⁶ Митинг в Сумах. *Вечерняя Москва*. 1943. 13 серпня. № 216. С. 1.

⁴⁷ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 1.; Спр. 85. Арк. 9–243в.

⁴⁸ Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (далі – Архів СумДПУ імені А.С.Макаренка). Книга наказів. 1943–1944. Арк. 3213в.

⁴⁹ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 44.

⁵⁰ Нукалов Д. Екзамени в педінституті. *Більшовицька зброя*. 1945. 28 липня. № 147. С. 2.

⁵¹ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13–14.

⁵² Нукалов Д. З історії м. Суми. *Більшовицька зброя*. 1946. 22 вересня. № 189. С. 2, 4.

загостреності. В інституті не розгорнута як слід боротьба за чистоту марксистсько-ленінської теорії». Д. Нукалов змушений був визнати «свої помилки», публічно покаятися та виправити становище в інституті⁵³.

30 жовтня 1946 р. на зібранні партактиву СумДПІ, було розглянуто рішення бюро Обкому КП(б)У від 19 жовтня 1946 р. «Про неправильні, безсистемні та помилково надруковані в обласній газеті «Більшовицька зброя» статті директора Сумського педінституту» та відзначено, що він недостатньо вимогливий до підлеглих, недостатньо виховував колектив у дусі комуністичного відношення до справ, критики, самокритики⁵⁴.

У 1946–1947 рр. працював над брошурою «Історія партизанського руху на Сумщині» та книгою «Історія м. Суми», котрі були включені до науково-дослідного плану інституту з перспективою дисертаційного дослідження⁵⁵. На підсумковій конференції навчального закладу 24–27 січня 1947 р. доповідь Д. Нукалова «З історії м. Суми» охарактеризовано позитивно з зазначенням певних недоліків⁵⁶.

Адміністративна робота, значне академічне перенавантаження, особисті проблеми суттєво позначалися на його науково-дослідницькій роботі. На засіданні вченої ради інституту від 14 березня 1947 р. він прохав перенести термін складання кандидатського мінімуму на березень 1948 р.⁵⁷ (червень 1947 р. склав історію СРСР (відмінно), березень 1948 р. – німецьку мову (посередньо), після закінчення в 1947 р. вечірнього університету марксизму-ленізму зараховано діалектичний матеріалізм)⁵⁸. У 1947–1948 навчальному році дисертаційне дослідження Д. Нукалова затверджено під назвою «Конституційно-демократична партія в російській революції 1905–1907 рр.» по кафедрі історії СРСР Київського університету імені Тараса Шевченка, науковим керівником призначено проф. А. Введенського. Дослідження планувалося виконати до 1950 р., з асигнуванням у розмірі 3000 крб.⁵⁹ Зміна тематики наукової роботи була пов'язана із тим, що Д. Нукалов замість історії УРСР став викладати історію СРСР. У 1949 р. тему дисертаційної роботи було змінено на «Селянський рух на Харківщині у 1905–1907 роках». При цьому передбачалося до кінця навчального року підготувати не менше 60% наукової роботи, а в квітні 1950 р. заслухати й обговорити перший розділ дисертації⁶⁰. Однак, завершити наукову роботу він так і не зміг, через систематичне зловживання алкогольними напоями, що призвело до низки проблем у кар'єрі.

17 лютого 1947 р. наказом заступника міністра освіти УРСР О. Русько директору СумДПІ Д. Нукалову було вказано на недостатню підготовку до

⁵³ Збори партійного активу міста Суми. *Більшовицька зброя*. 1946. 26 жовтня. № 213. С. 2.

⁵⁴ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 23.

⁵⁵ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 85.

⁵⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 28.

⁵⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 160.

⁵⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 148.

⁵⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 19. Арк. 2 зв., 13.

⁶⁰ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 24. Арк. 109.

лекційних занять низки лекторів і поставлено завдання «врахувати всі зазначені недоліки та виправити їх, ґрунтовно поліпшити їх керівництво навчально-виховною та науковою роботою»⁶¹. До дирекції інституту були зауваження за припущені порушення бюджетно-фінансової дисципліни. Проте вони були зумовлені тяжкими умовами післявоєнної розрухи. На момент відновлення роботи СумДПІ у жовтні 1943 р. навчальному закладу дістався частково зруйнований гуртожиток. Низку приміщень інституту міська влада передала іншим закладам та організаціям, у результаті заняття проводилися в приміщеннях середніх шкіл⁶². До призначення Д. Нукалова на посаду директора, становище навчального закладу не суттєво покращилося. Відбудова Сумського педінституту продовжувалося до кінця 1940-х років і впродовж всього цього часу керівництво установи зіштовхувалося із серією серйозних проблем. Результати перевірки (29 листопада – 13 грудня 1946 р.) фінансово-господарської діяльності інституту відобразились у наказі заступника Міністра освіти УРСР О. Філіпова від 17 січня 1947 р., були відзначені перевитрати окремих статей кошторису: службові відрядження, утримання приміщень, особливо, утримання автотранспорту. Для завезення палива інститут використовував передану міськвиконкомом вантажну автомашину марки «Форд», зламаний двигун котрої не могли відремонтувати наявні державні майстерні. Перед дирекцією інституту постав вибір: маючи зламаний транспорт лишитися можливості завезення палива для зимового опалення, або ж придбати новий двигун на приватному ринку за суттєво завищеною ціною. Навчальний заклад придбав двигун вартістю 4 тис. крб., що становило майже третину від всіх закупок на приватному ринку впродовж 1946 р.⁶³ Відзначимо, що саме завдяки управлінській діяльності Д. Нукалова матеріальне становище Сумського педагогічного інституту в значній мірі покращилося.

Однак, у наказі № 1769 заступника Міністра освіти УРСР О. Русько від 6 вересня 1948 р. директор Сумського педінституту був звинувачений у бюрократичному ставленні до виконання своїх обов'язків. З метою своєчасного проведення ремонтів Сумського, Конотопського, Глухівського та Лебединського інститутів, МО УРСР було доручено Сумському педінституту реалізацію у липні 1948 р. одного залізничного вагону віконного скла. У наказі зазначалося, що Д. Нукалов і головний бухгалтер В. Санжаровський по бюрократичному поставилися до цього доручення. Замість того, щоб негайно виставити акредитив Лисичанському склозаводові, лише 20 липня розпочав непотрібну формально-бюрократичну переписку із заводом, внаслідок чого плановий вагон був

⁶¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 179.

⁶² Буряк С. А. Відбудова та розвиток матеріально-технічної і навчально-методичної бази історичних факультетів та відділів при педагогічних інститутах УРСР (1943–1945 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 120.

⁶³ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3 Спр. 22. Арк. 59, 67.

анульований, а інститути залишилися без скла⁶⁴. Дана подія стала офіційною підставою для звільнення Д. Нукалова з посади директора СумДПІ, хоча дійсною причиною було його систематичне пияцтво⁶⁵. Про зазначений факт неодноразово згадувалося на зібраннях парторганізації інституту. Наприклад, у виступі завідувача кафедри літератури М. Семиволоса вказувалося, що «після війни упродовж низки років Д. Нукалов поводив себе негідно. Будучи директором інституту, часто був п'яним, на партійних зібраннях голосував обома руками. Випадків було багато і це призвело до того, що його звільнили з посади директора інституту. Крім того його знає все місто. І коли він з'являється п'яним, то відомо буває всьому місту»⁶⁶.

Після звільнення із посади директора 6 вересня 1948 р., він залишався працювати в якості старшого викладача кафедри історії СРСР. За сумісництвом викладав історію ВКП(б) у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Сумському міськкомі КП(б)У⁶⁷.

У вересні 1949 р. було заарештовано старшу викладачку кафедри літератури СумДПІ Л. Кауфман. Причиною її арешту був інтимний зв'язок із начальником аеропорту Ревіним, котрий в свою чергу походив із «соціально-ворожого елемента» та шантажував подружжя Л. Кауфман і Я. Циколь фотографіями порнографічного характеру, вимагаючи велику суму грошей. Причетність Д. Нукалова до «справи Кауфман» полягала у тому, що він був добре знайомий із Ревіним, їх часто бачили разом у пивних і одного разу Ревін нібито демонстрував йому порнографічні фотографії⁶⁸. На зібраннях парторганізації навчального закладу розпочалися обговорення цієї справи та пошуки винних. Сам Д. Нукалов категорично заперечував висунуті йому обвинувачення і стверджував, що бачив Ревіна двічі у 1948 р. та ще раз у серпні 1949 р.⁶⁹

Уже в листопаді 1949 р. рішенням партійного зібрання інституту колишній директор отримав догану за пияцтво та попередження, що у випадку продовження зловживання алкоголем буде поставлене питання про його перебування на роботі та лавах партії⁷⁰. Невдовзі, постановою партійного бюро СумДПІ від 29 грудня 1949 р. Д. Нукалова направлено на примусове лікування від алкогольної залежності до спеціалізованої лікарні Львова, де він перебував із 2 лютого до 15 березня 1950 р.⁷¹ Директор Сумського педінституту Г. Носко в листі до заступника Міністра освіти УРСР О. Русько писав: «Відповідно до вашого розпорядження Сумський інститут передав справу старшого викладача кафедри історії СРСР Д. Нукалова для

⁶⁴ ДАСО. Ф. Р-4962. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 87.

⁶⁵ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 71.

⁶⁶ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62.

⁶⁷ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 19.

⁶⁸ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 101, 102.

⁶⁹ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 69.

⁷⁰ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 74.

⁷¹ ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 71.

прикомандирування до річної аспірантури. Рішення вченої ради з цього питання не було. Дирекція інституту не може рекомендувати його кандидатуру з наступних причин: Д. Нукалов продовжує зловживати алкоголем, його часто можна бачити на вулиці у нетверезому стані, іноді через це він зриває лекції в інституті. За появу у п'яному вигляді в інституті партійні збори оголосили йому догану. Партійне бюро інституту та міськком партії вирішили направити Д. Нукалова до спеціалізованої лікарні на лікування»⁷².

Рис. 2. Викладачі Сумського інституту удосконалення кваліфікації вчителів і делегати від народної освіти Курської області. Д. Нукалов (сидить перший праворуч), 1954 р.
(фото із альбому КЗ СОІППО)

Повернувшись із лікування, Д. Нукалов продовжував пиячити. Зважаючи на його алкогольну залежність, що призвела до призупинення роботи над підвищенням наукової кваліфікації і внаслідок скорочення штатів за рахунок викладачів без наукового ступеня, наказом дирекції від 22 червня 1950 р. з 1 вересня того ж року звільнений з навчального закладу⁷³. З цього приводу директор

⁷² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 63. Арк. 148.

⁷³ Архів СумДПУ імені А. С. Макаренка. Книга наказів. 1950. Арк. 182.

інституту Г. Носко прохав заступника Міністра освіти УРСР І. Гуленко, призначити Д. Нукалова викладачем історії СРСР в іншому інституті, вважаючи, що це дозволить йому позбутися алкогольної залежності. 10 липня 1950 р. надійшла відповідь від заступника начальника управління кадрів МО УРСР М. Безносика в якій вказувалося, що задовольнити прохання немає можливості у зв'язку із відсутністю вакансій⁷⁴.

Враховуючи заслуги Д. Нукалова перед СумДПУ, із 1 вересня 1950 р. його призначено на посаду старшого викладача історії СРСР на півставки по заочному відділу⁷⁵. Наказом директора педінституту від 17 серпня 1951 р. передбачалось переведення із заочного відділення на основну роботу в навчальному закладі за умови повного припинення зловживання алкоголем⁷⁶. Однак, незважаючи на неодноразові попередження, він й надалі продовжував з'являтися в стінах навчального закладу та громадських місцях у стані алкогольного сп'яніння. Так, 20 серпня 1951 р. «він звернувся до міліції та заявив, що у нього вкрадено гроші чоловіком (давнім знайомим оперуповноваженим), з котрим він випивав. Пізніше з'явився в цей же відділок міліції та відмовився від своїх слів». 30 серпня відбувся розгляд цього питання на зібранні парторганізації інституту та ухвалено рішення про виключення Д. Нукалова з лав партії за систематичні п'янки⁷⁷, а розпорядженням директора Г. Носко від 29 серпня 1951 р. звільнено із роботи в інституті, починаючи з 14 вересня 1951 р. як такого, що не відповідає вимогам вищої школи⁷⁸. Після цього він деякий час пропрацював викладачем у Сумському інституті удосконалення кваліфікації вчителів. 19 листопада 1954 р. Д. Нукалов покінчив життя самогубством шляхом самоповішення⁷⁹.

Висновки. Вивчення життєвого шляху Д. Нукалова полягає у необхідності інтеграції його біографії в широкий контекст радянської освітньої політики, політичної репресивності та ідеологічного тиску, що дозволить глибше зрозуміти взаємодію особистості й соціуму в умовах тоталітарного режиму.

Аналіз і введення в обіг широкого кола архівних документів дозволило в достатній мірі реконструювати життя та діяльність Д. Нукалова. Встановлено, що більшу частину свого життя (1931–1941 рр., 1943–1954 рр.) він працював у м. Суми, де обіймав високі викладацькі, адміністративні та партійні посади. Особлива увага сконцентрована на громадсько-політичній діяльності, наукових пошуках, викладанні у Сумському машинобудівельному технікумі (березень 1934 р. – січень 1939 р.), управлінні Сумським державним педагогічним інститутом (липень 1940 р. – вересень 1941 р. та листопад 1944 р. – вересень 1948 р.). У загальному контексті

⁷⁴ ДАСО: Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 63. Арк. 96, 99.

⁷⁵ Архів СумДПУ імені А. С. Макаренка. Книга наказів. 1950. Арк. 255.

⁷⁶ Архів СумДПУ імені А. С. Макарека. Книга наказів. 1951. Арк. 308.

⁷⁷ ДАСО: Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 111–114.

⁷⁸ Архів СумДПУ імені А. С. Макарека. Книга наказів. 1951. Арк. 320.

⁷⁹ ДАСО: Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 30.

біографії визначено внесок Д. Нукалова, як очільника інституту в його розбудову та функціонування у повоєнний період. Розкрито основну причину руйнації кар'єри та життя досліджуваної особистості.

Перспективними напрямками подальшої науково-пошукової роботи є деталізація біографічних відомостей про Д. Нукалова та його суспільно-політичної та наукової діяльності.

REFERENCES

- Avkhutska, S. O., & Semeshyn, E. V. (2020). Profesorsko-vykladatskyi sklad istorychnoho fakultetu Sumskoho pedahohichnoho instytutu (1938–1956) [Professor-teaching staff of the Faculty of History of Sumy Pedagogical Institute (1938–1956)]. *Ucheni Zapiski Tavriiskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni Nauky*, 31(70), 4, 1–8 [in Ukrainian].
- Buhrii, V. (2019). Vidnovlennia orhanizatsiinykh zasad istorychnoi nauky u pedahohichnykh instytutakh Ukrainy (druha polovyna 40-kh rr. XX st.) [Restoration of organizational foundations of historical science in pedagogical institutes of Ukraine (second half of the 40s of the XX century)]. *Istorychna Pamiat*, 2(41), 66–72 [in Ukrainian].
- Buhrii, V. (2023). *Istorychna osvita i nauka v Sumskomu derzhavnomu pedahohichnomu universyteti imeni A. S. Makarenka (1924–2019)* [Historical education and science at Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (1924–2019)]. Sumy: FOP Tsoma S. P. [in Ukrainian].
- Buhrii, V. S., & Yarosh, N. V. (2020). Povoieni realii povsiakdennoho zhyttia vykladachiv kafedr istorii Sumskoho pedahohichnoho instytutu (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rr. XX st.) [Post-war realities of the daily lives of history department lecturers at Sumy Pedagogical Institute (second half of the 1940s – early 1950s)]. *Ucheni Zapiski Tavriiskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni Nauky*, 31(70), 1, 8–12 [in Ukrainian].
- Buriak, S. A. (2014). Vidbudova ta rozvytok materialno-tekhnichnoi i navchalno-metodychnoi bazy istorychnykh fakultetiv ta viddiliv pry pedahohichnykh instytutakh URSR (1943–1945 rr.) [Reconstruction and development of the material-technical and educational-methodical base of history faculties and departments in pedagogical institutes of the Ukrainian SSR (1943–1945)]. *Hileia: Naukovyi Visnyk*, (87), 117–122 [in Ukrainian].
- Fishyrovych, A. (1937, July 12). Likviduvaty nepysmennist [Eliminate illiteracy]. *Bilshovytska Zbroia*, (159), 4 [in Ukrainian].
- Zbory partiinoho aktyvu mista Sumy [Meeting of the party activists of Sumy]. (1946, October 26). *Bilshovytska Zbroia*, (213), 2 [in Ukrainian].
- Korzh, L. (1999). *Istoriia stanovlennia i rozvytku Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka* [History of formation and development of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko]. Sumy: Redaktsiino-vydavnychi viddil SDPU [in Ukrainian].
- Korzh-Usenko, L. (2009). *Sumskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. A. S. Makarenka: dosvid, realii, perspektyvy* [Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko: experience, realities, prospects]. Sumy: SumDPU [in Ukrainian].
- Mytynh v Sumakh [Rally in Sumy]. (1943, September 13). *Vecherniaia Moskva*, (216), 1 [in Russian].
- Nukalov, D. (1937, June 20). Holosuemo za pozyku oborony [Voting for the defense loan]. *Bilshovytska Zbroia*, (139), 2 [in Ukrainian].

- Nukalov, D. (1938, June 6). Z davnoho mynuloho m. Sumy [From the ancient past of the city of Sumy]. *Bilshovytska Zbroia*, (128), 4 [in Ukrainian].
- Nukalov, D. (1939, September 18). Komsomol – providnyi dyrektyv Komunistychnoi partii [Komsomol as the leading directive of the Communist Party]. *Bilshovytska Zbroia*, (200), 2 [in Ukrainian].
- Nukalov, D. (1940, January 22). Selianski vystupy na Sumshchyni v 1905 rotsi [Peasant uprisings in the Sumy region in 1905]. *Bilshovytska Zbroia*, (18), 2 [in Ukrainian].
- Nukalov, D. (1943, August 17). Osnovne – vysoka trudova dytsyplyna i orhanizovanist [The main thing is high labor discipline and organization]. *Bilshovytska Zbroia*, (13), 2 [in Ukrainian].
- Nukalov, D. (1945, July 28). Ekzameny v pedinstytuti [Exams at the Pedagogical Institute]. *Bilshovytska Zbroia*, (147), 2 [in Ukrainian].
- Nukalov, D. (1946, September 22). Z istorii m. Sumy [From the history of the city of Sumy]. *Bilshovytska Zbroia*, (189), 2, 4 [in Ukrainian].

гжєрєтпознавствво

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/155-176>

УДК (UDC) 930.253-047.44 : [352.075:94] (477.73)

CONTENT CHARACTERISTICS OF THE ‘OFFICE OF THE MYKOLAIV MILITARY GOVERNOR’ FOND THROUGH THE LENS OF CONTENT ANALYSIS

Kostyantyn Kartuzov*

Abstract

This article explores the content characteristics of the archival fond ‘Office of the Mykolaiv Military Governor’ (1805-1901), preserved at the State Archive of Mykolaiv Oblast, as well as a portion of the fond housed at the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv

The introduction of modern digital technologies into the fields of science and archival studies opens up new opportunities for the efficient analysis of large volumes of documents, paving the way for advancements in Ukrainian research. The use of automation tools and qualitative-quantitative methods, such as content analysis, significantly simplifies thematic systematization and enables more unbiased and objective assessments of historical processes.

The author focuses on the systematization of documents and the analysis of the key areas of activity of the Office of the Military Governor through the method of content analysis. The application of modern digital tools, particularly *Voyant Tools*, and data science methods allowed for the identification of thematic blocks, the frequency of key terms, and temporal trends. The study covers the administrative, military, social, educational, cultural, and economic activities of the region. Special attention is given to formerly classified materials that illuminate issues of police surveillance, crime control, and socio-political processes in the second half of the 19th century.

The adopted approach not only reconstructs the key aspects of the Office’s functioning but also integrates data science methods into the study of historical sources, fostering a deeper understanding of the socio-economic development of Southern Ukraine during the specified period.

Keywords: military governor, 19th century, archival studies, State Archive of Mykolaiv Oblast, Central State Historical Archive of Ukraine, archival science, archival documents, content analysis, data science, data analytics, digital technologies, historical sources

* PhD student at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University; Deputy Director for Core Activities of the State Archive of Mykolaiv Oblast (Mykolaiv, Ukraine); e-mail: kartuzov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

**ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНДУ «КАНЦЕЛЯРІЯ МИКОЛАЇВСЬКОГО
ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ****Костянтин Картузов*****Анотація**

У статті досліджуються змістові характеристики архівного фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (1805–1901 рр.), що зберігається у Державному архіві Миколаївської області, а також частина фонду, яка знаходиться у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ.

Впровадження сучасних цифрових технологій у сферу науки й архівної справи створює нові можливості для ефективного аналізу великого обсягу документів, що відкриває нові перспективи для української науки. Використання інструментів автоматизації, якісно-кількісних методів вивчення документів, таких як контент-аналіз, значно полегшують тематичну систематизацію та дозволяють більш неупереджено й об'єктивно оцінювати динаміку історичних процесів.

Саме тому основна увага автора приділена систематизації документів та аналізу ключових напрямів діяльності Канцелярії військового губернатора за допомогою методу контент-аналізу. Використання сучасних цифрових інструментів, зокрема Voyant Tools і методів науки про дані, дозволило виявити тематичні блоки, частотність ключових термінів і часові тенденції. У дослідженні охоплено адміністративну, військову, соціальну, освітню, культурну й економічну діяльність регіону. Особливу увагу приділено колишнім секретним матеріалам, що висвітлюють питання поліцейського нагляду, боротьби зі злочинністю та суспільно-політичні процеси другої половини 19 ст.

Застосований підхід дозволяє не лише реконструювати ключові аспекти функціонування Канцелярії, але й інтегрувати методи науки про дані у дослідження історичних джерел, що сприяє глибшому розумінню соціально-економічного розвитку Південної України у зазначений період.

Ключові слова: військовий губернатор, 19 століття, архівна справа, Державний архів Миколаївської області, Центральний державний історичний архів України, архівознавство, архівні документи, контент-аналіз, наука про дані, датааналітика, цифрові технології, історичні джерела

Цитування: Картузов, К. (2024). Змістові характеристики фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» через призму контент-аналізу. *Консенсус*, 4, 155–176.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/138>

* аспірант кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, заступник директора з основної діяльності Державного архіву Миколаївської області (Миколаїв, Україна); e-mail: kartuzov@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

Постановка проблеми. Джерелознавчі дослідження відіграють важливу роль у вивченні історичних процесів, адже саме архівні матеріали є базовим інструментом реконструкції минулого. Впровадження сучасних цифрових технологій у сферу науки й архівної справи створює нові можливості для ефективного аналізу великого обсягу документів, що відкриває нові перспективи для української науки. Використання інструментів автоматизації, якісно-кількісних методів вивчення документів, таких як контент-аналіз, значно полегшують тематичну систематизацію та дозволяють більш неупереджено й об'єктивно оцінювати динаміку соціально-економічних, культурних та політико-адміністративних процесів.

Архівні фонди, зокрема документи «Канцелярії Миколаївського військового губернатора», є унікальним джерелом, вивчення яких потребує інтеграції традиційних та інноваційних методів дослідження. Це відкриває можливості не лише для розширення наукового розуміння історії Південної України, але й для активного впровадження інструментів науки про дані (датааналітики) в архівознавчі дослідження, що включає аналіз структурованих і неструктурованих даних. У цьому контексті метод контент-аналізу стає важливим інструментом для систематизації великого обсягу текстової інформації, виявлення тематичних акцентів та аналізу часових змін у діяльності установ, таких як Канцелярія Миколаївського військового губернатора.

Метою дослідження є систематизація та змістові характеристики фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (ф. 230), а також аналіз ключових напрямів діяльності та пріоритетів Миколаївського військового губернатора, відображених у документах фонду, на основі методу контент-аналізу.

Огляд літератури. Монографії та наукові дослідження, присвячені діяльності Миколаївського військового губернаторства, формують важливу основу для аналізу досліджуваного архівного фонду. Роботи, присвячені історії Миколаївського військового губернаторства та відповідно його Канцелярії, спираються на низку праць, що охоплюють як історико-культурний, так і адміністративний контексти регіону. Зокрема, у збірці «Державотворці Миколаївщини від Григорія Потьомкіна до Миколи Круглова»¹ розглянуто основні етапи державного управління та роль видатних постатей у розвитку Миколаївщини. Це видання є важливим довідковим джерелом для дослідження діяльності військового губернаторства в регіоні.

Особливо слід відзначити працю Лариси Левченко², яка висвітлює адміністративні, соціальні й економічні аспекти функціонування Канцелярії губернатора. Авторка акцентує увагу на ролі військових губернаторів як представників центральної влади у регіоні та координаторів місцевих ініціатив. Її

¹Левченко Л.Л. та ін. (уклад.). Державотворці Миколаївщини від Григорія Потьомкіна до Миколи Круглова. Миколаїв: Вид. Шамрай П.М., 2010. 64 с.

²Левченко Л.Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900): навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

дослідження ґрунтується на широкому використанні матеріалів фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» й аналізу справ фонду.

Перші спроби аналізу фонду у тематичному розрізі у фаховій статті³ здійснив Костянтин Картузов, зосередивши увагу на документах, які розкривають питання формування, функціонування й особливостей діяльності навчальних закладів Миколаєва у 19 ст. У тезах молодий дослідник розкрив процес формування губернаторського фонду в архівосховищі Держархіву Миколаївської області⁴.

Методологія дослідження. Контент-аналіз є методом дослідження, що дозволяє систематично аналізувати текстову інформацію для виявлення певних тематичних, концептуальних чи лінгвістичних характеристик. Основна суть методу полягає у формалізації текстів, їх класифікації за тематичними групами та виявленні частотності ключових термінів. Контент-аналіз широко використовується при вивченні історичних джерел, оскільки забезпечує об'єктивний підхід до аналізу великих обсягів текстових даних. Контент-аналіз дозволяє визначити основні теми та напрями досліджуваних текстів, виявити часові тенденції у змісті документів, уникнути суб'єктивізму за рахунок стандартизованих підходів до аналізу.

Методологія контент-аналізу у контексті історичних досліджень розглядається у роботах Наталії Костенко та Валерія Іванова⁵, Тетяни Білецької⁶, Наталії Салтан⁷, які стали нам дороговказом у використанні зазначеного дослідницького інструменту. Так, рекомендації Т. Білецької щодо формалізації текстів і застосування алгоритму контент-аналізу, стали у нагоді при систематизації документів досліджуваного нами фонду, дозволили виявити ключові тематичні групи та тенденції в їхньому змісті.

Основою для аналізу стали описи фонду, які були переведені у машиночитаний формат, що дало змогу створити структурований CSV⁸ (*.csv)-

³ Картузов К. Навчальні заклади Миколаєва у документах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (Державний архів Миколаївської області). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 4. С. 20–31. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.4.278>

⁴ Картузов К.М. Формування фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» у Державному архіві Миколаївської області. *Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей*: міжнародна наукова конференція (8 листопада 2024 р., м. Миколаїв). Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 125–127.

⁵ Костенко Н.В., Іванов В.Ф. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики. Київ: Центр вільної преси, 2003.

⁶ Білецька Т.В. Контент-аналіз як метод дослідження історичних джерел (на основі аналізу публікацій газети «Кліо» – друкованого органу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Т. 23. С. 354–360.

⁷ Салтан Н.М. Використання контент-аналізу в дослідженнях з історії профтехосвіти. *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія»*. 2011. Вип. 41. С. 143–146.

⁸ CSV (Comma-Separated Values) – це формат текстового файлу, що використовується для представлення табличних даних, де кожен рядок є окремим записом, а поля розділяються комами. Цей формат формалізовано у RFC 4180, який визначає стандарти для структури CSV-файлів, включаючи використання ком як роздільників, подання тексту у лапках та управління спеціальними символами.

файл для подальшої обробки. У процесі аналізу застосовувалися програмні інструменти Voyant Tools⁹ для автоматизації обробки текстових даних та їх візуалізації.

Застосування вказаної методології та програмного забезпечення дозволило отримати об'єктивні результати та забезпечити високу точність і надійність аналізу описів фонду.

Виклад матеріалу. Архівні документи є важливим джерелом для дослідження історії, адже вони відображають ключові події, процеси й аспекти життя суспільства. Фонд «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного та культурного розвитку Південної України 19 ст. Завдяки значному обсягу інформації, документи фонду дозволяють реконструювати адміністративну, військову, освітню й інші сфери діяльності у розвитку регіону.

Фонд формувався протягом майже століття, відображаючи еволюцію розвитку регіону. Документи фонду охоплюють період з 1805 по 1901 роки. До складу фонду входять укази, обіжники, розпорядження Сенату, Міністерства внутрішніх справ, листування, а також документи щодо оборони, благоустрою, соціального забезпечення, економічного розвитку краю тощо.

Зберігання фонду розподілено між двома архівними установами: Державним архівом Миколаївської області, де наразі зберігається 11 964 одиниці за період 1805–1901 років¹⁰, та Центральним державним історичним архівом України, м. Київ, де налічується 476 одиниць зберігання¹¹.

Документи вперше надійшли до Миколаївського окружного архівного управління у 1926 р. в кількості 14 636 справ. Фонду було присвоєно номер 230 та назву «Канцелярія Миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту та губернії»¹².

Основна частина фонду в Миколаєві формувалася протягом майже століття й охоплює широкий спектр документів: адміністративні розпорядження, листування, звіти, матеріали про благоустрій, економічний розвиток, освіту та культуру. Проте фонд зазнав значних втрат під час Другої світової війни. У період нацистської окупації з архіву було вивезено або знищено понад 2 000 справ, зокрема документи першої половини 19 ст.

Менша частина фонду, яка зберігається у Києві, містить матеріали, що у радянський період мали статус секретних. У 1956 р. ці документи, які містили відомості про робітничий рух, поліцейський нагляд і суспільно-політичні процеси,

⁹ Voyant Tools – це веб-застосунок (<https://voyant-tools.org>) з відкритим кодом для аналізу текстів, який підтримує наукове читання та інтерпретацію текстів або корпусів. Voyant Tools дозволяє аналізувати як онлайн-тексти, так і завантажені користувачами документи.

¹⁰ Описи фондів давніх актів (періоду до 1917 року) // Державний архів Миколаївської області. URL: <https://archive.mk.ua/nda/funds-until-1917/>

¹¹ ЦДІАК України. Внутрішній архів установи. Справа фонду № 356. Арк. 17.

¹² ДАМО. Внутрішній архів установи. Справа фонду 230.

були розсекречені та переведені на загальне зберігання. Попри втрати та розподіл, фонд залишається унікальним джерелом для реконструкції ключових процесів регіонального розвитку.

Процес формування основних тематичних блоків у статті ґрунтувався на аналізі архівних описів фонду. Основними критеріями були тематична спрямованість документів, їхній зміст, структура та частота згадуваних тем. Також враховувалися ключові функції та напрями діяльності канцелярії, що відображені у документах.

Важливим етапом була класифікація документів за видовою ознакою (укази, звіти, листування) та темами (адміністративна, соціальна, економічна спрямованість). Додатково зверталася увага на хронологічний розподіл матеріалів, що дало змогу прослідкувати зміни у пріоритетах діяльності канцелярії. Метод контент-аналізу дозволив забезпечити систематичний підхід до обробки великого обсягу інформації, що стало основою для виокремлення дев'яти тематичних блоків, кожен з яких висвітлює важливі аспекти роботи фондоутворювача.

Для проведення аналізу фонду використано CSV-файл, який містив структуровану інформацію у вигляді номерів справ і назв, що описують їхній зміст. Цей файл було завантажено у програму (вебсервіс) Voyant Tools, що дозволило виконати автоматизований текстовий аналіз. Програма обробила дані, перетворивши текст описів у цілісний масив для подальшого дослідження.

У процесі роботи програма Voyant Tools виконала токенізацію¹³ тексту, тобто розбила його на окремі слова, та лематизацію¹⁴, зводячи слова до їх базових форм. Це дозволило зосередитися на суттєвих термінах, вилучивши слова, які не несуть змістовного навантаження, такі як прийменники чи сполучники.

На представленому рис.1 відображено результати аналізу частотності ключових слів у текстовому корпусі досліджуваного фонду. Таблиця містить інформацію про найчастіше вживані терміни – стовбчик Count (кількість), кількість їх згадок, а також відносну частоту в тексті – стовбець Relative (відносна частота). Count – це абсолютна кількість згадок певного терміна у текстовому корпусі. Цей показник відображає, скільки разів конкретне слово зустрічається у документах фонду (у нашому випадку – в описах). Наприклад, термін «листування» має найвищий показник – 5 019 згадок, що вказує на домінуючу роль цього виду

¹³ *Токенізація тексту* – це процес розбиття тексту на менші одиниці, які називаються токенами. Залежно від завдання, токенами можуть бути окремі слова, речення, символи чи навіть частини слів. Цей процес є важливим етапом обробки тексту, оскільки дозволяє структурувати дані для подальшого аналізу. Наприклад, у сфері автоматичної обробки тексту токенізація використовується для підготовки даних до алгоритмів машинного навчання або пошукових систем.

¹⁴ *Лематизація (або лематизація)* – це процес приведення слова до його основної форми, яка називається лемою. Лема є стандартною чи словниковою формою слова. У традиційній лінгвістиці цей процес використовується для аналізу граматичних форм слова, щоб знайти його базову форму, незалежно від його відмінків, чисел чи часу. Наприклад, для слова «читав» лемою є «читати», а для «книгами» – «книга».

	Term	Count	Relative
1	листування	5019	22,420
2	губернатора	2329	10,404
3	військового	2243	10,020
4	миколаївського	2186	9,765
5	миколаївською	2179	9,734
6	справа	2160	9,649
7	міською	2119	9,466
8	поліцією	2003	8,947
9	поліції	1474	6,584
10	лист	1422	6,352
11	миколаїв	1254	5,602
12	припис	1244	5,557
13	надання	1187	5,302
14	стягнення	1164	5,200
15	миколаївської	928	4,145
16	рапорт	920	4,110
17	прохання	882	3,940
18	міській	867	3,873
19	губернатору	807	3,605
20	військовому	789	3,524
21	миколаївським	766	3,422
22	міської	745	3,328
23	видачу	728	3,252
24	внутрішніх	671	2,997
25	коштів	646	2,886
26	міністерства	630	2,814

33,026

Summary Documents Phrases

This corpus has 1 document with 223,862 total words and 33,270 unique word forms. Created about 4 days ago.

Vocabulary Density: 0.149

Readability Index: 22.372

Average Words Per Sentence: 79.4

Most frequent words in the corpus:

- листування (5019); губернатора (2329); військового (2243); миколаївського (2186); миколаївською (2179)

Рис. 1. Візуалізація «Список термінів корпусу / Corpus Terms¹⁵»
(складено програмою Voyant Tools на основі даних автора)

¹⁵ *Corpus Terms*, або *терміни корпусу* – це табличне представлення частотності вживання термінів у межах всього корпусу текстів. Цей інструмент дозволяє дослідникам систематизувати дані про повторюваність окремих слів або словосполучень, надаючи кількісні показники частотності, які допомагають виявити ключові поняття та теми в аналізованих текстах.

документів у корпусі. Relative – це відносна частота терміна, яка розраховується шляхом поділу абсолютної кількості згадок терміна Count на загальну кількість слів у корпусі та множення результату на 1 мільйон. Відносна частота дозволяє оцінити значимість терміна незалежно від обсягу корпусу, що особливо корисно для порівняння з іншими корпусами або аналізу трендів.

Таким чином, ці два показники дають змогу аналізувати текстові дані як в абсолютних, так і у відносних значеннях, надаючи комплексне уявлення про ключові терміни корпусу та їхню важливість у загальному контексті документів.

Після обробки даних програма провела частотний аналіз, визначивши кількість появ кожного терміна у тексті. Це дало змогу ідентифікувати найчастіше вживані слова й оцінити їхню відносну значущість у загальному тексті описів. Візуалізація дозволяє оцінити тематичну структуру фонду через призму частотності ключових слів, визначити домінуючі напрями діяльності установи та зробити висновки про її функціональні пріоритети.

Водночас програма дозволила побачити хронологічні тренди використання ключових термінів, що стало важливим для розуміння змін у тематиці справ фонду (див. рис. 2). Програмна візуалізація відображає графік, який демонструє розподіл частоти появи термінів у корпусі або документі. Ця функція дозволяє дослідникам аналізувати динаміку використання окремих слів чи термінів у різних документах або сегментах тексту за допомогою кольорових кривих, кожна з яких відповідає конкретному терміну. У верхній частині графіка розташована легенда, яка пояснює, які терміни позначені певними кольорами. За потреби можна вмикати або вимикати видимість певних термінів, натиснувши на них у легенді.

Цей інструмент є корисним для аналізу хронологічних або тематичних змін у текстах. Він дозволяє простежити, як змінювалися пріоритети чи акценти у змісті корпусу залежно від часу або контексту, що робить його особливо цінним для історичних, соціологічних і літературних досліджень.

На графіку, представленому на рис. 2, показано розподіл відносних частот вживання вибраних термінів у документах фонду за десятирічні сегменти, що охоплюють період з 1805 до 1902 року. Кожна крива на графіку відповідає певному терміну, а вертикальні осі представляють відносну частоту вживання (Relative), що вимірюється у пропорціях до загальної кількості слів у кожному сегменті.

Аналіз графіка демонструє кілька ключових тенденцій. Найвищу частоту вживання має термін «листування» (про що автор вже зазначав вище), який значно зростає у другій половині 19 ст. Це може свідчити про активізацію комунікаційної діяльності Канцелярії в цей період, зокрема через збільшення адміністративних та управлінських функцій. Також помітно часте вживання термінів «міською» та «поліцією», що підкреслює важливу роль Канцелярії у питаннях міського управління та забезпечення правопорядку.

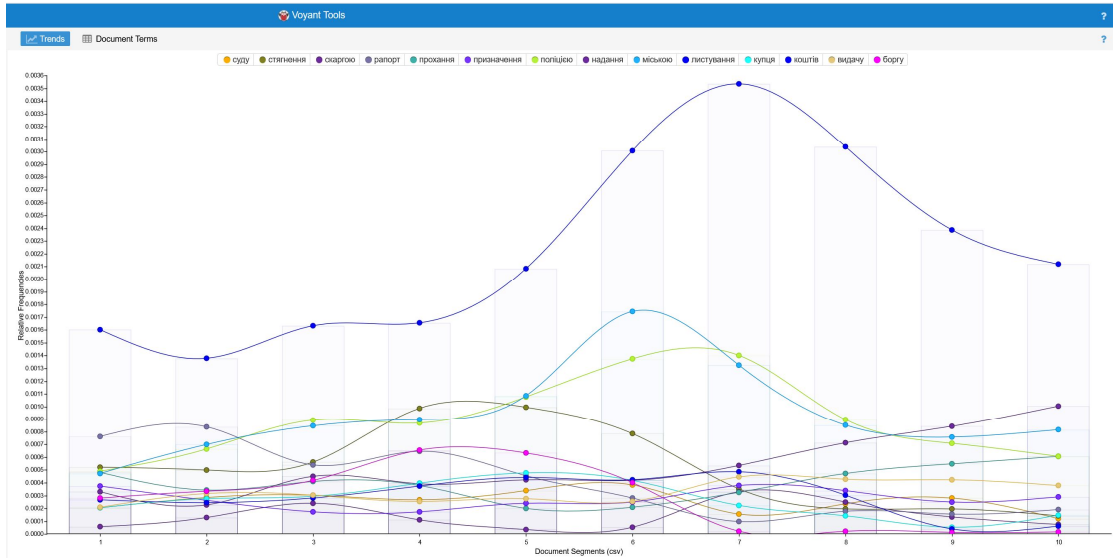

Рис. 2. Візуалізація «Тренди / Trends Кластер термінів»
(складено програмою Voyant Tools на основі даних автора)

Інші терміни, такі як «кошти», «борг» і «призначення», мають нижчі, але стабільні частоти вживання протягом усього періоду, що може свідчити про сталість їхньої тематичної значущості. Наприклад, термін «кошти» вказує на фінансові аспекти діяльності установи, а «борг» може відображати економічні питання, які вирішувалися Канцелярією. Термін «поліція» демонструє зростання з середини 19 ст., можливо, через посилення функцій поліції у цей період.

Ще одним важливим моментом є зниження частоти використання деяких термінів, таких як «призначення» та «прохання», у пізніх десятиліттях, що може вказувати на зменшення обсягу відповідних видів діяльності або зміну акцентів у роботі Канцелярії.

Узагальнюючи, графік ілюструє еволюцію тематики документів Канцелярії протягом майже століття. Основні тенденції, зокрема зростання адміністративного листування й акцент на питаннях міського управління та безпеки, відображають соціально-економічні та політичні зміни у регіоні. Це підтверджує важливість фонду як джерела для вивчення історії адміністративного управління Півдня України.

Окрему увагу було приділено візуалізації результатів аналізу. Хмара слів яка у вебсервісі Voyant Tools представлена режимом під назвою «TermsBerry» допомогла, який у виокремити найпоширеніші терміни, які характеризують діяльність канцелярії.

вживаються основні терміни, та визначити мовні зв'язки між ними. Основні елементи таблиці подаються у таких значеннях: Term (Термін): ключове слово, для якого проводиться аналіз співживання, Collocate (Колокат): терміни, які найчастіше зустрічаються поруч із ключовим словом, Count (context) (Частота в контексті): кількість разів, коли колокат з'являвся разом із ключовим терміном у тексті, Count (Частота): кількість появ ключового терміна в усьому корпусі текстів. Функція Corpus Collocates дозволяє аналізувати структурні та семантичні взаємозв'язки між словами у текстах, сприяючи глибшому розумінню їхнього контексту.

Аналіз колокацій дозволяє дослідникам зрозуміти взаємозв'язки між ключовими темами корпусу текстів. Він демонструє, як певні адміністративні процеси, такі як листування або стягнення боргів, були пов'язані з конкретними структурами (міською адміністрацією, поліцією тощо). Це підкреслює цінність такого аналізу для вивчення соціально-економічних та адміністративних практик у досліджуваній період. Так на рисунку ми бачимо, що слово «міською» співживається з «поліцією» 1796 разів, що вказує на часту взаємодію міської адміністрації з поліцією. Аналогічно, слово «листування» має кілька значних колокацій, таких як «міською» (1473 рази) та «поліцією» (1264 рази), що підтверджує адміністративний характер документів корпусу. Слово «стягнення» у поєднанні з «боргу» (515 разів) відображає акцент на фінансових питаннях.

Завдяки використанню Voyant Tools вдалося отримати структурований огляд змісту фонду, виділити ключові терміни і теми, а також простежити їхню динаміку. Це забезпечило нове розуміння матеріалів фонду, які відображають адміністративну, соціальну та економічну діяльність у межах регіону. Аналіз створив основу для подальшого вивчення документів і більш детального дослідження їхнього історичного значення.

Аналіз текстів фонду висвітлив основні типи документів, які домінували у діяльності установи. Серед них ключову роль відіграє листування, яке згадується 5019 разів. Цей вид документів свідчить про активну комунікацію між різними відомствами та рівнями влади, забезпечуючи оперативний обмін інформацією та координацію дій.

Приписи, яких зафіксовано 1244 згадки, представляють акти, спрямовані на забезпечення виконання розпоряджень. Ці документи вказують на важливість регулювання адміністративної діяльності. Рапорти, що згадуються 920 разів, відображають звітність про виконання завдань або стан справ, тоді як обіжники (453 згадки) використовувалися для внутрішньої координації через циркулярні документи.

Укази, які зустрічаються 315 разів, є відображенням офіційних рішень вищих органів влади. Повідомлення (216 згадок) фіксують важливі сповіщення про події чи зміни, тоді як накази (99 згадок) демонструють чіткість інструкцій для виконання

завдань. Подання (84 згадки) розкривають аспект затвердження рішень через офіційні пропозиції чи запити.

☐ Contexts ☐ Bubblelines ☒ Collocates				
	Term	Count	Collocate	Count (context)
☐	міською	2119	поліцією	1796
☐	поліцією	2003	миколаївською	1669
☐	листування	5019	миколаївською	1645
☐	листування	5019	міською	1473
☐	міською	2119	листування	1473
☐	листування	5019	поліцією	1264
☐	поліцією	2003	листування	1264
☐	листування	5019	миколаївським	604
☐	стягнення	1164	боргу	515
☐	надання	1187	дозволу	456
☐	боргу	618	стягнення	391
☐	листування	5019	міським	388
☐	листування	5019	херсонським	359
☐	рапорт	920	миколаївського	330
☐	листування	5019	думою	320
☐	листування	5019	губернатора	317
☐	листування	5019	військового	317
☐	стягнення	1164	справа	296
☐	поліцією	2003	стягнення	295
☐	стягнення	1164	поліцією	295
☐	стягнення	1164	приватного	290
☐	листування	5019	миколаївського	281
☐	міською	2119	стягнення	275
☐	стягнення	1164	міською	275
☐	надання	1187	відомостей	272
☐	листування	5019	миколаїв	271
☐	листування	5019	головою	265
☐	стягнення	1164	миколаївською	263
☐	листування	5019	внутрішніх	257
☐	рапорт	920	миколаївської	251
☐	листування	5019	департаментом	238
☐	призначення	603	справа	230
☐	листування	5019	губернатором	229

Рис. 4. Візуалізація «Колокації»¹⁷
 (складено програмою Voyant Tools на основі даних автора)

¹⁷ *Collocates* можна перекласти українською як «співвживання». *Колокації* – це слова, які найчастіше зустрічаються поруч із ключовим терміном у тексті або корпусі текстів. Вони відображають лінгвістичні та семантичні зв'язки між термінами та допомагають зрозуміти контекст їх використання. Аналіз колокацій дозволяє ідентифікувати сталі словосполучення, тематичні взаємозв'язки або функціональні аспекти використання ключових слів у текстах.

Розпорядження (72 згадки) є важливим інструментом для реалізації завдань, а протоколи (43 згадки) фіксують записи засідань і прийнятих рішень колегіальних органів. Інструкції (8 згадок) і доповіді (8 згадок) демонструють структуровані підходи до інформування та виконання завдань, тоді як звернення (2 згадки) підкреслюють формалізований характер апеляцій до вищих органів влади.

Цікаво, що слово «регламент» у досліджуваних документах не зустрічається, що може свідчити про незначну або іншу форму оформлення таких матеріалів у даному контексті. Аналіз цих типів документів надає цінний матеріал для глибшого розуміння адміністративних практик і функцій установи у визначений період.

Частотність цих слів також допомагає визначити, які саме аспекти роботи канцелярії були найбільш документованими. Висока присутність слів, пов'язаних із «поліцією» (2 003) та «міською» (2 119), свідчить про значний обсяг справ, які стосувалися правопорядку та безпеки у регіоні. Аналогічно, часті згадки про «управу» (154) та «міське управління» (262) підтверджують тісний зв'язок адміністрації з питаннями місцевого самоврядування.

Адміністративні документи також демонструють структуру ієрархії управління, де укази та накази виступають засобами директивного впливу, а протоколи та доповіді відображають колегіальність ухвалення рішень. Ця категорія документів надає важливу інформацію для вивчення управлінських процесів та адміністративної культури Південної України у 19 ст.

Аналіз ключових термінів надає не лише уявлення про зміст фонду, але й відкриває перспективи для детальнішого дослідження окремих тематичних напрямів, які відігравали важливу роль у роботі канцелярії та житті Миколаєва 19 ст.

Документи військової тематики, які входять до складу фонду, відображають багатогранний характер діяльності, пов'язаної з організацією оборони, управлінням військовими підрозділами, а також плануванням і звітністю щодо військових заходів. Вони містять різні форми офіційної документації, зокрема звіти, накази, розпорядження, листування та матеріали, що стосуються мобілізації, фортифікації та забезпечення військових ресурсів.

Для аналізу цієї категорії було застосовано розширений набір ключових слів, таких як «військовий», «адміралтейський», «командувач», «оборона», «фортеця», «флот», «гарнізон» та інші. Серед найчастотніших термінів виділяється «військов*» із 3 484 згадками, що охоплює питання організації військових підрозділів та їхньої дислокації. Терміни, пов'язані з морськими операціями, наприклад, «адмірал*» (184 згадки), свідчать про значення портів і флоту для оборони регіону. Слово «командир» з'являється 310 разів, підкреслюючи роль військового керівництва в управлінні. Натомість терміни, пов'язані з оборонними заходами, як-от «оборон*» (7 згадок) або «форт*» (46 згадок), фіксують лише окремі аспекти цієї діяльності.

Серед документів цієї категорії домінують звіти про стан оборонних об'єктів, листування щодо забезпечення військових ресурсів і накази про мобілізацію.

Висока частота звітів і листування свідчить про необхідність регулярного обміну інформацією між різними військовими структурами. Водночас низька присутність стратегічних та оперативних документів може бути пов'язана з локальним характером військової активності або особливостями архівування матеріалів.

Аналіз військових документів розкриває важливі аспекти обороноздатності регіону та його військової організації у 19 ст. Ці матеріали є ключовим джерелом для вивчення не лише структур управління, але й процесів мобілізації, забезпечення ресурсами та модернізації фортифікацій. Вони надають унікальну можливість простежити, як формувалася та підтримувалася оборона в умовах тогочасної адміністративної системи.

Документи, що стосуються інфраструктури та будівництва, представляють важливе джерело для вивчення матеріального розвитку регіону у 19 ст. Вони охоплюють інформацію про зведення та реконструкцію об'єктів, таких як дороги, мости, порти та громадські споруди, висвітлюючи зусилля влади щодо модернізації регіональної інфраструктури. Ця документація відображає прагнення до забезпечення економічної та соціальної активності шляхом створення та покращення фізичної інфраструктури.

Для дослідження цієї категорії було використано ключові терміни, які окреслюють основні напрями робіт. Слово «будівництво*» згадується 101 раз, що вказує на значну увагу до проектів і звітів про зведення нових об'єктів. Поняття «дороги*» з'являється 6 разів, акцентуючи увагу на плануванні й утриманні дорожньої мережі. Часті згадки термінів, пов'язаних із портовою діяльністю, таких як «порт» (496 згадок) і «порту» (205 згадок), свідчать про ключову роль портової інфраструктури в економічному житті регіону. Слово «мост*» фігурує 27 разів, відображаючи процеси будівництва та реконструкції мостів, а «споруд» згадується 77 разів, підкреслюючи важливість створення будівель для громадських потреб.

Матеріали цієї категорії висвітлюють процеси урбанізації та технічної модернізації. Значна увага приділялася створенню транспортних шляхів, портових об'єктів і громадських споруд, які слугували базою для економічного зростання та соціального розвитку. Документи інфраструктури та будівництва відкривають перед дослідниками унікальну перспективу на організацію та реалізацію будівельних проектів у контексті розвитку регіону.

Економічні документи відкривають широкий спектр інформації про фінансову діяльність, управління податковою системою, розвиток промисловості та сільського господарства у регіоні. Вони також містять дані про торгівлю, митні процедури та фінансове планування, які відігравали вирішальну роль у забезпеченні економічного зростання. Ці матеріали є свідченням прагнення до створення стабільної економічної основи, яка сприяла розвитку як окремих секторів, так і регіону в цілому.

Серед ключових слів, що використовувалися для аналізу, слово «податк*» згадується 33 рази, що відображає документи, присвячені збору та розподілу

податків. Слово «фінанс*» має 70 згадок і вказує на звіти про фінансовий стан і планування. Термін «промислов*» зустрічається 27 разів, що свідчить про документи, пов'язані з розвитком промислових підприємств. Сільське господарство представлено лише двома згадками, що може свідчити про недостатнє збереження відповідної документації або специфіку її формулювання. Натомість торгівля займає значне місце з 205 згадками, акцентуючи увагу на товарообігу та митних операціях, тоді як слово «митниц*» зустрічається 44 рази, що відображає документи про регулювання митних зборів та обігу товарів.

Аналіз цих матеріалів демонструє, що акцент робився на податковій політиці, фінансовому плануванні та підтримці промисловості як ключових складових економічної стабільності регіону. Документи цієї категорії розкривають механізми економічного управління та є важливим джерелом для вивчення соціально-економічних процесів 19 ст.

Документи фонду, які можна віднести до цієї категорії, розкривають питання, пов'язані з охороною здоров'я, боротьбою з епідеміями, регулюванням санітарного стану, організацією карантинних заходів і функціонуванням медичних установ у регіоні. Вони також висвітлюють зусилля з надання соціальної допомоги вразливим групам населення й ухвалення адміністративних рішень, спрямованих на забезпечення громадського добробуту. Особливий акцент зроблено на фінансуванні медицини, організації медичних послуг і запобіганні поширенню небезпечних хвороб.

Частотний аналіз ключових слів у документах відображає пріоритетність окремих аспектів цієї діяльності. Зокрема, слово «здоров*» зустрічається 24 рази, що свідчить про увагу до заходів з охорони здоров'я населення. Слово «епідем*» має 25 згадок і вказує на документи, присвячені боротьбі з інфекційними захворюваннями. «Карантин» згадується 154 рази, підкреслюючи важливість функціонування карантинних зон і постів, які стали ключовим інструментом у запобіганні поширенню епідемій. Санітарні заходи представлені 39 згадками слова «санітарн*», а слово «холер*» зустрічається 10 разів, що відображає протиепідемічні заходи під час спалахів цієї хвороби. Водночас «лікар» має 431 згадку, що свідчить про активну роль медичного персоналу в санітарних і карантинних заходах.

Цікавим є повна відсутність згадок про «ліки», що може свідчити про проблеми з постачанням медикаментів або про те, що це питання не було акцентовано в документах і не відносилось до кола контролю Канцелярією. «Госпітал*» згадується лише 8 разів, що може вказувати на обмеженість великих медичних установ у регіоні або їхній периферійний статус у системі охорони здоров'я. Також відсутність згадок про «благодійність» чи «медперсонал» може свідчити про специфіку архівного матеріалу або про те, що ці аспекти не були основною темою документів.

Документи фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» є безцінним джерелом для вивчення боротьби з епідеміями, організації санітарної служби та надання соціальної допомоги у 19 ст. Значна увага приділяється карантинним заходам і санітарному стану, що свідчить про усвідомлення влади важливості цих питань для забезпечення стабільності регіону. Водночас низька частота згадок про медикаменти та інші аспекти медицини підкреслює обмеженість висвітлення деяких тем у документах, залишаючи простір для подальших досліджень регіональної соціальної політики та медичного забезпечення того часу.

Документи, присвячені освіті та навчальним закладам, розкривають питання організації освітнього процесу, створення й діяльності шкіл, бібліотек і спеціалізованих установ. У цьому контексті особливу увагу приділено функціонуванню різноманітних навчальних закладів, таких як єврейські школи, парафіяльні училища, ремісничі класи та заклади для підготовки фахівців. Ці матеріали відображають зусилля влади та громад щодо поширення освіти як основи соціального і культурного розвитку регіону в 19 ст.

Аналіз ключових слів у документах вказує на певні акценти освітньої політики. Слово «школ*» зустрічається 37 разів, що свідчить про значний інтерес до створення та функціонування початкових навчальних закладів. «Гімназ*» має 50 згадок і демонструє активний розвиток середньої освіти, особливо жіночих і Маріїнських гімназій. «Бібліо*» згадується 29 разів, підкреслюючи увагу до підтримки та розвитку книжкових фондів як важливого елементу освітнього середовища. Водночас «учні» фігурують у документах 14 разів, що відображає певну зацікавленість у питаннях чисельності й успішності учнів. Цікаво, що згадки про «училище» з'являються лише 4 рази, а «хедер» і «університет» згадуються один і 12 разів відповідно. Це може свідчити про специфіку збережених документів або обмежений розвиток вищої освіти в регіоні.

Вказані документи висвітлюють значну роль освітніх ініціатив у формуванні соціального та культурного середовища регіону. Різноманіття навчальних закладів, представлених у документах, включаючи єврейські школи, парафіяльні училища та спеціалізовані класи, свідчить про прагнення до інклюзивності й адаптації освітньої системи до потреб різних спільнот. Водночас відсутність згадок про вищі навчальні заклади підкреслює домінування початкової та середньої освіти, що було характерним для регіону в 19 ст. Ці матеріали є важливим джерелом для вивчення еволюції освітньої системи та її ролі у суспільному житті.

Документи, присвячені правоохоронній діяльності, розкривають питання забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю та взаємодії поліції з адміністративними органами регіону. Вони ілюструють роль поліції у підтримці стабільності та регулюванні суспільних відносин, а також акцентують увагу на її функціях із нагляду за дотриманням законів, запобігання правопорушенням і забезпечення безпеки.

Аналіз ключових слів дозволяє краще зрозуміти структуру та спрямованість роботи правоохоронних органів. Слово «поліц*» зустрічається 4 275 разів, що підкреслює центральну роль поліції у місцевому управлінні. «Порядок» згадується 362 рази, вказуючи на значну увагу до питань регулювання поведінки населення та підтримання громадського порядку. Слово «арешт» фігурує у 249 документах, що свідчить про активну участь правоохоронців у кримінальних справах. Водночас «нагляд» згадується 252 рази, підкреслюючи важливість контролю за дотриманням законів і розпоряджень.

Примітно, що слова «слідство» та «карний» не зустрічаються у документах, а «злочин*» має лише 12 згадок. Це може свідчити про специфіку формулювання документів або про акцент на адміністративних аспектах роботи поліції, а не на розслідуванні серйозних злочинів. Відсутність згадок про «безпек*» може також вказувати на обмежене висвітлення загальних питань безпеки в архівних джерелах.

Справи фонду Канцелярії дають цінне уявлення про механізми підтримки правопорядку у 19 ст. Вони демонструють важливість поліції як ключового інструменту адміністративного управління, акцентуючи увагу на її ролі у регулюванні суспільного життя. Разом із тим, низька частота згадок про профілактичні заходи чи карний розшук підкреслює обмеження архівних матеріалів у висвітленні цієї сфери діяльності, але залишає простір для інтерпретації особливостей правоохоронної системи того часу.

Документи фонду є унікальним джерелом для вивчення діяльності органів місцевої влади та їхньої взаємодії з населенням і центральною адміністрацією. Вони висвітлюють ключові аспекти регулювання економічного, соціального та культурного життя регіону, акцентуючи увагу на рішеннях, пов'язаних із благоустроєм, розвитком інфраструктури, організацією громадських послуг і підтримкою місцевих ініціатив.

Аналіз частоти ключових слів підкреслює важливі аспекти цієї діяльності. Найбільшу кількість згадок має слово «міськ*» (5 323), що свідчить про активну участь місцевої адміністрації в управлінні регіоном і містом. Слово «громад» зустрічається 411 разів, вказуючи на значну роль громад у вирішенні місцевих питань. Водночас «благоустр*» має лише 5 згадок, що може свідчити про обмеженість матеріалів, які безпосередньо стосуються покращення міського середовища (ймовірно, це питання більше було у веденні місцевих органів самоврядування, які зорганізувалися у 60-х роках 19 ст.). Слово «вибори» з'являється у документах 141 раз, підкреслюючи специфіку формування місцевої влади. Низька частота цього слова може свідчити про централізований характер політичного управління у 19 ст., або обмежений доступ до документів, які висвітлюють цей аспект. Ця категорія документів демонструє важливість активної участі громад у прийнятті рішень, що впливали на розвиток регіону. Основний акцент зроблено на питаннях благоустрою, планування місцевого бюджету й

організації громадських послуг, що є відображенням соціально-економічних і культурних реалій того часу. Документи місцевого самоврядування надають цінний матеріал для розуміння еволюції управління та формування традицій самоврядування, які закладали основи сучасної адміністративної культури.

Документи категорії «Торгівля» є свідченням активного економічного життя регіону, відображаючи процеси організації товарообігу, регулювання митних зборів, підтримки торгових маршрутів і розвитку ринкової інфраструктури. Ці матеріали демонструють ключову роль торгівлі у формуванні економічної інтеграції регіону як у межах імперії, так і у міжнародному контексті.

Частота ключових слів дає змогу виокремити основні напрями торгівельної активності. Слово «торгів*» згадується 205 разів, що свідчить про значний інтерес до організації товарообігу. Згадки про «ринк» (22) і повна відсутність слова «ринок» можуть вказувати на специфіку формулювань у документах або обмеженість акценту на локальних ринках у збережених матеріалах. Водночас слово «базар» зустрічається 44 рази, що відображає популярність місцевих торгових майданчиків, а «ярмар*» згадується 7 разів, підкреслюючи сезонний характер деяких торгових заходів.

Низька частота згадок про експорт та імпорт може свідчити про локалізований характер торговельної діяльності, де основна увага приділялася внутрішньому ринку та організації локальних торгівельних подій. Водночас це може бути наслідком специфіки збережених документів, які не завжди акцентували увагу на міжнародних аспектах торгівлі.

Документи фонду розкривають економічні зв'язки регіону та його роль у загальноімперській системі торгівлі. Основна увага у матеріалах приділяється регулюванню митних зборів, організації ярмарків і розвитку ринкової інфраструктури. Вони надають цінний матеріал для аналізу економічної історії регіону, його комерційних практик та адаптації до ринкових умов 19 ст. Вони висвітлюють процеси ухвалення правових рішень, розгляд судових справ, а також відображають правову культуру й основи судового устрою тієї епохи.

Аналіз частоти ключових слів дає змогу побачити основні напрями роботи судової системи. Слово «суд» згадується 1145 разів, що свідчить про значну кількість матеріалів, присвячених організації судових засідань і функціонуванню судових установ. Термін «право» зустрічається 137 разів, акцентуючи увагу на юридичних відносинах і застосуванні правових норм у регіоні. Значну частку займають документи про судові позови, яких нараховано 140 згадок, що підкреслює активність у розгляді цивільних і кримінальних справ. Водночас «вирок» згадується 30 разів, що відображає кінцеві рішення у судових процесах. Інші важливі терміни, такі як «закон» (32 згадки), демонструють зв'язок судових процесів із нормативною базою того часу. Відсутність згадок про «апеляцію» може свідчити про специфіку судової практики або особливості архівного збереження документів. Ці матеріали дозволяють відтворити структуру судового устрою, характер юридичних відносин і

роль суду у забезпеченні правопорядку. Вони акцентують увагу на важливості закону та судових інституцій у регулюванні відносин між громадянами, водночас вказуючи на обмежену кількість даних про апеляційні та касаційні процеси. Документи цієї категорії є унікальним джерелом для вивчення історії правової культури та судового устрою у регіоні в 19 ст.

Проаналізовані документи висвітлюють багатогранний процес розвитку культурного життя та організації дозвілля у регіоні 19 ст. Вони охоплюють діяльність театрів, бібліотек, музичних і хорових колективів, а також проведення святкових і соціальних заходів, які були невід'ємною частиною громадського життя.

Частотний аналіз ключових слів дозволяє окреслити основні напрями культурної активності. Зокрема, слово «театр» зустрічається 52 рази, що свідчить про популярність театральних постановок і роль театру як осередку громадського та культурного життя. Музичні ініціативи згадуються 13 разів, відображаючи інтерес до концертів і виступів оркестрів та хорів. Документи містять 12 згадок про «артистів», що підкреслює важливість персоналій у культурному просторі. Свята, як форма спільного дозвілля, згадуються 6 разів, а загальне поняття «культура» лише раз, що може вказувати на специфіку формулювання документів чи особливості тогочасної термінології. Такі матеріали підкреслюють роль громадських ініціатив у підтримці й розвитку культурних традицій. Театри та бібліотеки слугували не лише розважальними, а й освітніми центрами, сприяючи популяризації літератури, музики та театрального мистецтва. Документи також висвітлюють організацію святкових подій, які об'єднували громаду, сприяючи формуванню спільної ідентичності.

Матеріали фонду надають унікальні можливості для дослідження соціокультурного розвитку регіону. Вони ілюструють, як громадські заходи та культурні установи впливали на повсякденне життя, збагачували суспільство та формували його духовні цінності.

Опис № 1 фонду № 356 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», що зберігається у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), налічує 476 справ, які охоплюють період 1850–1900 років. Цей комплекс документів дає змогу детально вивчити ключові аспекти адміністративної, політичної та соціальної діяльності військового губернатора в умовах другої половини 19 ст. Його контент-аналіз наразі є складним для реалізації за допомогою програмних засобів. Це зумовлено тим, що опис фонду був підготовлений у 1966 р. та існує лише у друкованому вигляді. В межах цього фонду значиться один опис, що містить 475 одиниць зберігання. Таким чином, автоматизована обробка даних фонду потребує значних зусиль для адаптації тексту до машиночитаних форматів або створення нового цифрового опису з високим рівнем точності та деталізації змісту справ.

Серед матеріалів, що можна виокремити при безпосередньому ознайомленні із матеріалами вказаного фонду, виділяються об'єкти Міністерства внутрішніх

справ і Департаменту поліції, листування з Херсонським губернським жандармським управлінням, Канцелярією Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, штабом Одеського військового округу та Миколаївською міською поліцією. Документи стосуються різних аспектів роботи, зокрема розшуку осіб, видачі паспортів для виїзду закордон, встановлення нагляду за діячами культури, такими як М. Тобілевич (Садовський) та І. Тобілевич (Карпенко-Карий). Зокрема, значна увага приділяється питанням посилення поліцейського контролю за друкарнями, бібліотеками та книжковими крамницями (особливо у 1884 р., час набуття популярності народницького руху та революційних рухів терористичного характеру).

Особливий інтерес викликають справи, дотичні до сфери освіти. Серед них документи про нагляд за неблагонадійними студентами (справи 91, 110, 113, 144), контроль за приватними уроками (справа 73) та перевірку благонадійності викладачів, висунутих на нагородження орденами (справа 323). Вказані документи, що носили на той час переважно секретний характер, демонструють важливість ролі військового губернатора у забезпеченні правопорядку, регулюванні громадського життя та підтримці суспільної стабільності. Вони є унікальним джерелом для вивчення суспільно-політичних процесів другої половини XIX ст. у Південній Україні.

Висновки. Контент-аналіз архівного фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» дозволяє визначити ключові питання адміністративної, військової, соціально-економічної та культурної діяльності Південної України у 19 ст., що фігурують у цьому документальному комплексі. Документи фонду відображають різноманітні функції установи, від регулювання міського управління до боротьби зі злочинністю, організації освітнього процесу та забезпечення інфраструктурного розвитку.

Особливу цінність становить можливість інтеграції традиційних методів дослідження з інноваційними інструментами науки про дані. Використання цифрового інструментарію, зокрема Voyant Tools, дозволило здійснити детальний контент-аналіз, що виявив тематичні пріоритети діяльності канцелярії, частотність ключових термінів і хронологічні тренди. У результаті контент-аналізу архівного фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» було виділено основні тематичних категорій документів, які відображають ключові аспекти діяльності Канцелярії військового губернатора. Зокрема, це стосується регулювання фінансів, організації охорони здоров'я, культурного життя, правоохоронної діяльності та торгівлі. Кожна з цих категорій розкриває окремий аспект діяльності канцелярії та відображає широкий спектр соціально-економічних і культурних процесів, характерних для регіону у 19 ст. Виділення цих категорій дозволяє структурувати матеріали фонду та сприяє поглибленому вивченню їхнього історичного значення. Наприклад, найбільшу частотність у корпусі мають терміни «листування», «міський», «поліція» (у різних відмінках), що

підтверджує домінування адміністративних і правоохоронних питань у діяльності установи.

Аналіз тематичних блоків фонду підтвердив важливість комплексного підходу до вивчення документів, включаючи автоматизовану обробку текстів. Виявлені ключових тематичних напрямів діяльності Канцелярії демонструють її багатогранний вплив на розвиток регіону. Проведене дослідження підкреслює важливість впровадження сучасних цифрових методів в архівознавчі практики, що дозволяє ефективніше працювати з великими масивами даних. Це сприяє не лише глибшому розумінню історичних процесів, але й розширює можливості для міждисциплінарних досліджень, інтегруючи методи історії, соціології, економіки та науки про дані.

Проведене дослідження також демонструє перспективність використання програмного забезпечення для контент-аналізу, таких як Voyant Tools, у роботі з архівними описами. Це дозволяє архівістам і дослідникам ефективніше обробляти великі масиви даних, систематизувати інформацію та виявляти ключові тенденції у змісті документів. Такий підхід може бути масштабований і застосований до аналізу інших фондів, що сприятиме як науковій інтерпретації архівних джерел, так і популяризації цифрових інструментів в архівознавстві.

Застосування таких методів сприяє розширенню можливостей для міждисциплінарних досліджень, інтегруючи методологічний інструментарій цифрових технологій, історії та джерелознавства, архівознавства.

REFERENCES

- Levchenko, L.L., et al. (Eds.). (2010). *Derzhavotvortsy Mykolaivshchyny vid Hryhoriia Potomkina do Mykoly Kruhlova* [State Builders of Mykolaiv Region from Hryhorii Potomkin to Mykola Kruhlov]. Mykolaiv: Shamrai P.M. Publishing [in Ukrainian].
- Levchenko, L.L. (2006). *Istoriia Mykolaivskoho i Sevastopolskoho viiskovoho hubernatorstva (1805–1900): Navchalnyi posibnyk* [History of Mykolaiv and Sevastopol Military Governorate (1805–1900): A Textbook]. Mykolaiv: MDGU Publishing House [in Ukrainian].
- Kartuzov, K. (2024). Navchalni zaklady Mykolaieva u dokumentakh fondu «Kantseliariia Mykolaivskoho viiskovoho hubernatora» (Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti) [Mykolaiv Educational Institutions in the Documents of the Fund ‘Mykolaiv Military Governor Office’ (State Archives of the Mykolaiv Region)]. *Antiquities of Lukomorie*, 4, 20–31. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.4.278> [in Ukrainian].
- Kartuzov, K.M. (2024). Formuvannia fondu «Kantseliariia Mykolaivskoho viiskovoho hubernatora» u Derzhavnomu arkhivi Mykolaivskoi oblasti [Formation of the ‘Office of the Mykolaiv Military Governor’ Fund in the State Archive of Mykolaiv Region]. In *Istoriia Ukrainy ta Yevropy v konteksti zberezhennia yevropeiskyykh tsinnosti*: International Scientific Conference (November 8, 2024, Mykolaiv). Mykolaiv: ChNU Publishing House, 125–127 [in Ukrainian].
- Kostenko, N.V. & Ivanov, V.F. (2003). *Dosvid kontent-analizu: Modeli ta praktyky* [Experience of Content Analysis: Models and Practices]. Kyiv: Center for Free Press [in Ukrainian].
- Biletska, T.V. (2016). Kontent-analiz yak metod doslidzhennia istorychnykh dzherel (na osnovi analizu publikatsii hazety «Klio» – drukovanoho orhanu istorychnoho fakultetu Kam'ianets-

- Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka) [Content Analysis as a Method of Researching Historical Sources (Based on the Analysis of Publications in the 'Clio' Newspaper – the Print Organ of the Historical Faculty of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 23, 354–360 [in Ukrainian].
- Saltan, N.M. (2011). Vykorystannia kontent-analizu v doslidzhenniakh z istorii proftekhosvity [Using Content Analysis in the Study of the History of Vocational Education]. *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H.S. Skovorody]. Serii: 'Istoriia ta heohrafiia'*, 41, 143–146 [in Ukrainian].
- Descriptions of pre-1917 act records // State Archive of Mykolaiv Region. Retrieved from: <https://archive.mk.ua/nda/funds-until-1917/> [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Internal archive of the institution. Case of Fund No. 356 [in Ukrainian].
- State Archive of Mykolaiv Region. Internal archive of the institution. Case of Fund No. 230 [in Ukrainian].

ТІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/177-190>

УДК (UDC) 378

EUROPEAN INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION ON THE EXAMPLE OF COOPERATION BETWEEN THE I.I. MECHNIKOV UNIVERSITY AND ITALY

Olena Smyntyna*

Abstract

The purpose of the article: to analyze the cooperation between Odesa I.I. Mechnikov National University and Italian higher education institutions in the context of Ukraine's integration within the European Higher Education Area.

Research methodology: the research is based on the scientificity principle and general scientific research methods, such as analysis, synthesis, and periodization.

Scientific novelty: more than 15 years of Odesa I.I. Mechnikov National University's experience of cooperation with Italian higher education institutions in the context of the European integration of the Ukrainian higher education system have been researched and summarized.

Conclusions: the process of integration of European higher education, or the Bologna Process, is an integral part of European integration that began in the late 1990s. Ukraine joined it in 2005. Odesa I.I. Mechnikov National University became one of the first universities in the country to join the implementation of the Bologna Charter in the educational process.

One of the main partners of the I.I. Mechnikov ONU in the European Union is Italy – a country connected with Odessa by ancient cultural and historical ties. In order to strengthen cooperation in this area within the university, in 2007 the G. Garibaldi Center of Italian History and Culture was established. The main priorities of the center's activities are: promoting the academic mobility of students and teaching staff; teaching the Italian language; organization of cultural, educational, and scientific events. The Center is not an isolated structure and interacts with the Embassy of Italy in Ukraine actively, as well as with the other cultural and scientific institutions, such as the Institute of Italian Culture in Ukraine and the Dante Alighieri Society. The results of the Center's activities have been recognized at the governmental and international levels on numerous occasions. The full-scale invasion of the Russian Federation in 2022 significantly complicated the usual process of European integration of higher education, however, Odesa I.I. Mechnikov National University, in a similar manner to other Ukrainian universities, managed to adapt to the challenges of wartime.

Keywords: Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine, Italy, the Bologna process, the European Union, European integration, academic mobility, cooperation

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Archaeology, Ethnology and World History, Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine. E-mail: smyntyna_olena@onu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2020-2307>

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПРИКЛАДІ СПІВПРАЦІ МІЖ ОНУ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА ТА ІТАЛІЄЮ

Олена Сминтина*

Анотація

Мета статті: проаналізувати кооперацію між Одеським національним університетом (ОНУ) імені І.І. Мечникова та італійськими вищими навчальними закладами в контексті інтеграції України з Європейським простором вищої освіти.

Методологія: дослідження ґрунтується на принципі науковості та загальнонаукових методах дослідження, таких, як аналіз, синтез, періодизація.

Наукова новизна: досліджено та узагальнено більш ніж 15-річний досвід співпраці ОНУ імені І.І. Мечникова з італійськими вищими навчальними закладами у контексті європейської інтеграції української вищої системи освіти.

Висновки: Процес інтеграції європейської вищої освіти, або Болонський процес, є невід’ємною складовою європейської інтеграції, що розпочався наприкінці 1990-х рр. і до якого доєдналася Україна у 2004 р. ОНУ імені І.І. Мечникова став одним з перших університетів у країні, що долучився до впровадження Болонської хартії у навчальний процес.

Одним з основних партнерів ОНУ імені І.І. Мечникова в Європейському Союзі є Італія – країна, пов’язана з Одесою давніми культурними та історичними зв’язками. Задля посилення співпраці на цьому напрямку в межах університету в 2007 р. було створено Центр культури та історії Італії імені Дж. Гарібальді. Основними пріоритетами діяльності центру є: сприяння академічній мобільності студентів та викладацького складу; викладання італійської мови; організація культурних, освітніх та наукових заходів. Центр не є ізольованою структурою і активно взаємодіє з Посольством Італії в Україні, а також іншими культурними і науковими закладами, такими, як Інститут Італійської культури в Україні та Товариство Данте Аліг’єрі. Результати діяльності Центру були неодноразово відзначені на урядовому та міжнародному рівнях. Повномасштабне вторгнення РФ у 2022 р. суттєво ускладнило звичний процес європейської інтеграції вищої освіти, однак ОНУ імені І.І. Мечникова, як і інші українські університети, зуміли адаптуватися до викликів воєнного часу.

Ключові слова: ОНУ імені І.І. Мечникова, Україна, Італія, Болонський процес, Європейський Союз, європейська інтеграція, академічна мобільність, кооперація

Цитування: Сминтина, О. (2024). Європейська інтеграція вищої освіти на прикладі співпраці між ОНУ імені І.І. Мечникова та Італією. *Консенсус*, 4, 177-190.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/139>

* доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна. E-mail: smynytyna_olena@onu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2020-2307>

Постановка проблеми. Участь України в Болонському процесі стала одним з найбільш позитивних чинників у розвитку вітчизняної системи вищої освіти на її сучасному етапі. За останні два десятиліття у тих чи інших формах співпраці взяли участь десятки тисяч студентів, викладачів та науковців. Накопичений за цей час досвід окремих університетів, інших наукових та культурних установ і вимагає фіксації та узагальнення на теоретичному рівні для проведення всебічного аналізу і вибудовування стратегії інтернаціоналізації вищої освіти у майбутні десятиліття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інтеграції системи вищої освіти України з європейською активно вивчалася українськими дослідниками упродовж останніх 15-20 років, зокрема, Д. Свириденком¹, Ж. Черняковою², Є. Ханом³. З 2022 р. з'явилася низка досліджень, присвячених впливу повномасштабного вторгнення на цей процес⁴. Досвід взаємодії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова з італійськими культурними інституціями коротко оглядався у виданнях, присвячених історії університету⁵.

Мета статті: проаналізувати кооперацію між Одеським національним університетом (ОНУ) імені І.І. Мечникова та італійськими вищими навчальними закладами в контексті інтеграції України з Європейським простором вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Підписання Маастрихтського договору у 1992 р. позначило перехід до чергової сходинки у процесі європейської інтеграції. Країни-учасниці новоствореного Європейського Союзу (ЄС) зобов'язалися поширити механізми співпраці на усі сфери діяльності, виходячи за рамки першопочаткової ідеї про побудову спільного європейського ринку. Перші роки існування організація головним чином була зосереджена на впровадженні єдиної валюти спільноти – євро. Як тільки в 1999 р. було проголошено про створення єврозони, уряди держав-членів ЄС змогли спрямувати більші зусилля на реалізацію інших напрямків,

¹ Свириденко Д. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. 279 с.

² Чернякова Ж. Порівняльна характеристика моделей інтернаціоналізації освітнього процесу. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 4. С. 243–246. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/138>

³ Хан Є. Академічна мобільність як один з пріоритетних напрямків у процесі формування спільного європейського освітнього простору: український досвід співпраці. *Європейські історичні студії*. 2017. № 8. С. 53–73. DOI: <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.08.53-73>

⁴ Полянська А.С. Особливості управління проектом «Міжнародна академічна мобільність» Програми Еразмус+ в умовах війни. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. Вип. 1 (103). С. 56–63. URL: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/8651>; Цвид-Гром О.П. Міжнародна академічна мобільність в умовах війни. *Актуальні питання інтернаціоналізації вищої освіти в Україні: лінгвістичний, правовий та психолого-педагогічний аспекти: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (БНАУ, 23-24 березня 2023 р.)*. Біла Церква, 2023. С. 41–43.

⁵ Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. *Історія та сучасність (1865–2015)* / гол. ред. І.М. Коваль. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2015. 964 с.: іл.; *Історія міжнародного співробітництва Одеського національного університету імені І.І. Мечникова* / В.С. Гріневич та ін. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2015. 84 с.

зазначених у Маастрихтській угоді, зокрема – інтеграції вищих навчальних закладів⁶.

У тому ж 1999 р. у м. Болонья в Італії відбулася зустріч міністрів освіти країн ЄС, за результатами якої було видано спільну декларацію про намір про побудову єдиного європейського освітнього простору. У 2005 р. до Болонського процесу долучилася Україна. Одеський національний університет (ОНУ) імені І.І. Мечникова, як один з найбільших та найстарших навчальних закладів в Україні, із самого початку долучився до Болонського процесу, і першим серед класичних університетів незалежної України був запрошений до підписання Великої Болонської Хартії Університетів Magna Charta Universitatum. Підпис від імені ОНУ в Болонському університеті поставив ректор університету в 1995–2010 рр. В.А. Сминтина (Рис. 1). Згодом Наглядова Рада Болонської Хартії на чолі з Генеральним секретарем Андрісом Барбланом провела виїзну перевірку організації навчального процесу в ОНУ імені І.І. Мечникова (Рис. 2) та дала їй високу оцінку.

Фото 1. Ректор ОНУ імені І.І. Мечникова (1995–2010) проф. В.А. Сминтина підписує від імені ОНУ Велику Болонську Хартію Університетів Magna Charta Universitatum

⁶ Dedman M. The Origins and Development of the European Union 1945–2008: A History of European Integration. New York: Routledge, 2009. P. 152–153.

Фото 2. Виїзне засідання Наглядової Ради (Observatory) Болонської Хартії університетів (Magna Charta Universitatum) на чолі з її Генеральним секретарем п. Андрісом Барбланом

Логічним продовженням розвитку напрямку міжнародного партнерства стало відкриття в межах університету Центру італійської історії та культури імені Дж. Гарібальді у 2007 р. Його діяльність направлена на розвиток партнерських стосунків з Італією – однієї з найбільш розвинутих країн в межах Європейського простору вищої освіти, складовою частиною якого є Україна. Діяльність країн-учасниць процесу направлена не тільки на покращення якості навчання, а й на інтеграцію вищих навчальних закладів у більш широке соціальне та економічне середовище задля забезпечення потреб суспільства та можливості самореалізації студентів, викладачів та науковців. Поточний план розвитку (ЕНЕА-2024) також робить акцент на важливості дотримання фундаментальних цінностей у вищій освіти, в першу чергу – академічної свободи⁷.

Поява Центру саме у стінах ОНУ імені І.І. Мечникова не була випадковістю, адже Одесу та Італію пов'язують давні історичні зв'язки. Ще в період Середніх віків генуезькі торговці заснували на місці сучасного міста торговельну факторію –

⁷ Bologna Follow Up Group Work Plan 2021-2024. *European Higher Education Area*. 24 p. URL: https://chea.info/Upload/BFUG_PT_AD_76_5_Work_Plan_and_TORs_Annex_1.pdf

Джинестру⁸. Упродовж усього 19 ст. Одеса, завдяки своєму економічному та культурному значенню, була центром італійської еміграції на Півдні України⁹. Відомо, що й сам Джузеппе Гарібальді відвідував Одесу, принаймні тричі. Перший раз – в якості моряка на торговельному судні «Костанца» у 1826 р., ще два рази – на початку 1830-х рр., вже після вступу до організації «Молода Італія». Під час останнього візиту до Одеси Дж. Гарібальді прибував інкогніто, оскільки вже був оголошеним у розшук та засудженим до смертної кари поліцією Сардинського королівства за підготовку антимонархічного заклоту¹⁰. Також у фондах Наукової бібліотеки імені І.І. Мечникова розміщена багата колекція італійських стародруків 15–17 ст., які є безцінним джерелом для вивчення європейської історії¹¹.

Основними напрямками діяльності центру культури та історії стали:

- розвиток академічної мобільності та наукового співробітництва з італійськими установами;
- вивчення італійської мови;
- проведення наукових, просвітницьких та культурних заходів.

За майже два десятиліття співпраці в Центру ОНУ імені Дж. Гарібальді встановилися міцні партнерські стосунки з цілою низкою італійських наукових, навчальних та культурних інституцій. В першу чергу, мова йде про Болонський університет, університет Ка Фоскарі, університет Фоджа, університет л'Акваїла й ін. Важливим аспектом інтеграції є розвиток не тільки вертикальних, а й горизонтальних зв'язків. Окрім того, велика увага приділяється зворотному зв'язку від кожного з учасників процесу задля досягнення безперервності циклу інтернаціоналізації освітнього процесу¹². Саме таким чином досягається реалізація комплексних завдань, визначених у програмі розвитку Європейського простору вищої освіти.

Академічна мобільність є одним з ключових інструментів, який дозволяє університету виконувати свої функції (за визначенням ЮНЕСКО): навчити пізнавати; навчати робити; навчати співіснувати разом з іншими; навчати жити¹³. Зі сторони студента чи дослідника, на думку Д. Свириденко, мобільність можна

⁸ Гавриленко О.Л., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: «Точка», 2017. С. 57.

⁹ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Київ: Знання України, 2004. С. 105–166.

¹⁰ Варварцев М. Джузеппе Гарібальді: морськими шляхами в Україну (1824–1834 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 2013. Вип. 22. С. 14–21. URL: http://resource.history.org.ua/publ/mo_2013_22_9

¹¹ Італійська книга епохи Відродження у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова / упоряд. Є.В. Савельєва. Одеса: Астропринт, 2001. 88 с.: 16 л. іл.

¹² Чернякова Ж. Порівняльна характеристика моделей інтернаціоналізації освітнього процесу. *Український педагогічний журнал.* 2015. № 4. С. 243–246. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/138>

¹³ Свириденко Д. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 5–6.

розглядати як природне право для кожного представника академічної спільноти. При цьому процес логічно має завершуватися поверненням у рідне середовище. Критична маса учасників освітнього процесу з досвідом академічної мобільності здатна створити потенціал для розвитку власного навчального закладу та викорінення існуючих негативних явищ. Окрім того, завдяки регулярним контактам з іноземними інституціями впроваджується у життя принцип відкритості до реформ задля забезпечення конкурентоспроможності українських університетів на міжнародному ринку освітніх послуг¹⁴.

Фото 3. Круглий стіл «Італійці в Одесі: минуле, сучасність, майбутнє» за участю директора Італійського Інституту культури проф. Ніколи Франко Баллоні (модератор – керівник Центру Італійської культури та історії імені Дж. Гарібальді проф. О.В. Сминтина)

Завдяки програмам Європейської комісії Erasmus + та Erasmus Mundus щорічно десятки студентів та викладачів ОНУ ім. Мечникова проходять стажування в європейських навчальних закладах. Італія, разом з Іспанією, Польщею, Німеччиною, є одним найпопулярнішим напрямком для реалізації

¹⁴ Свириденко Д. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 112–123

академічної мобільності, особливо серед студентів бакалаврського рівня¹⁵. Упродовж 2000-х і 2010-х рр. завдяки налагодженій співпраці між Центром історії та культури Італії імені Дж. Гарібальді та Посольством Італії в Україні студентам та викладачам ОНУ імені І.І. Мечникова щорічно виділялися стипендії від італійського уряду для проходження стажування. Окрім того, співпраця з Болонським університетом посилювалася взаємодією в рамках програми Overseas. На жаль, повномасштабне вторгнення РФ в Україну перервало традицію щорічного стажування студентів цього навчального закладу в стінах ОНУ імені І.І. Мечникова.

Тривала історія взаємовідносин дозволила вивести співпрацю ОНУ імені І.І. Мечникова з італійськими навчальними закладами на новий рівень. З весни 2020/2021 н.р. було започатковано програму постійно діючу подвійних дипломів з університетом Л'Акваїла для студентів-магістрів спеціальності «Прикладна математика»¹⁶. Паралельно була запущена аналогічна програма подвійних дипломів з університетом Кассіно та Південного Лаціо для студентів-магістрів спеціальності «Економіка»¹⁷. Наразі продовжуються перемовини щодо запровадження нових програм подвійних дипломів з іншими італійськими університетами. Усі ці зусилля є важливою складовою щодо інтернаціоналізації вищої освіти, що є одним із головних пунктів чинної стратегії розвитку ОНУ імені І.І. Мечникова¹⁸.

Співпраця в галузі сенсорики та нанофізики напівпровідників займає особливе місце в науковому співробітництві між ОНУ ім. І.І. Мечникова та італійськими університетами. Спільно з Інститутом наноструктурованих матеріалів Національної ради досліджень Італії (CNR) було досліджено зміни складу поверхні наноструктурованих напівпровідників (С. Вітколі, Дж. Паделетті, С. Кашуліс, В. Сминтина). На базі департаменту фізики університету м. Салерно були вивчені електрофізичні властивості наноплівки А2В6 (Б. Парментьер, В. Сминтина). Спільно з університетом м. Беневенто розроблено оптоволоконний наносенсор для визначення складу рідини (А. Кутоло, А. Кузано, В. Сминтина, Р. Вітер). Завдяки гранту Міністерства університетів і технологій Італії в університеті Ка Фоскарі (м. Венеція) проф. В. Сминтина розробив новий метод математичного моделювання кінетики адсорбції, а в університеті м. Салерно, як запрошений професор, він читав курс лекцій для аспірантів другого року навчання

¹⁵ Звіт ректора Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за період: лютий 2022 р. – січень 2023 р. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2023. С. 58–62. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/rector/zvit-rectora2022_Truba_VI_text.pdf

¹⁶ Подвійні магістерські дипломи ОНУ та Університету Л'Акваїла (Італія) з прикладної математики. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. URL: <https://onu.edu.ua/uk/oholoshennia/podviini-mahisterski-dyplom-y-onu-ta-universytetu-lakvily-italiia-z-prykladnoi-matematyky>

¹⁷ Подвійні магістерські дипломи ОНУ та Університету Кассіно (Італія) з економіки. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. URL: <https://onu.edu.ua/uk/fakultety/ekonomiko-pravovyi-fakultet/podviini-mahisterski-dyplom-y-onu-ta-universytetu-kassino-italiia-z-ekonomiky>

¹⁸ Стратегічні пріоритети розвитку Одеського національного університету на 2020–2025 роки. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2020. С. 6–7. URL: <https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/documents/strategyonu.pdf>

на італійській мові. Найважливіші наукові результати були опубліковані в провідних міжнародних журналах і представлені на престижних наукових конференціях, таких як EUROSENSORS, Transducers та ін¹⁹.

Ще одним великим науковим проектом, до якого долучилися співробітники Центру Дж. Гарібальді у співробітництві з виданням «Фоліо», став переклад та видання багатотомної праці «Історія європейської цивілізації», упорядкованої видатним італійським інтелектуалом Умберто Еко. Проект охопив період від античних часів до сучасності і поділений на три великі блоки: Античність, Середні Віки та Модерн. Одним з головних принципів проекту стала мультидисциплінарність: провідні італійські фахівці написали окремі розділи про розвиток філософії, міфології та релігії, науки та техніки, образотворчого мистецтва, літератури, музики²⁰. Поява настільки широкого енциклопедичного видання в перекладі українською мовою беззаперечно стала важливою віхою для розвитку вітчизняної гуманітаристики.

Знання іноземних мов є необхідною складовою розвитку міжнародних наукових, освітніх та культурних зв'язків. ОНУ імені Мечникова є одним з провідних вищих навчальних закладів в Україні по впровадженню вивчення італійської мови у навчальний процес. Ще наприкінці 1990-х рр. за підтримки директора Італійського Інституту культури в Києві проф. Ніколи Франко Балло в університеті почали працювати викладачі, направлені Міністерством закордонних справ Італії. Згодом при Центрі італійської історії та культури імені Дж. Гарібальді були відкриті курси мовної підготовки. Навчальна програма курсів узгоджується з Італійським Інститутом культури і структурована за рівнями, що співвідносяться з європейською схемою вивчення мов. З 2012 року Центр культури та історії Італії ім. Дж. Гарібальді став першим і єдиним на Півдні України сертифікованим центром для проведення дистанційних екзаменів з італійської мови, історії, археології, культури та географії в рамках консорціуму ICoN «Італійська культура в мережі» (м. Піза, Італія). За час роботи курсів випускні іспити успішно склали та отримали сертифікати більш ніж півтисячі слухачів, серед яких – студенти ОНУ імені І.І. Мечникова та інших навчальних закладів м. Одеси, а також дорослі і школярі, зацікавлені в опануванні італійської мови.

За участі Центру культури та історії Італії ім. Дж. Гарібальді відбулося чимало виставок, відкритих заходів та публічних лекцій. Щорічно ОНУ імені І.І. Мечникова долучається до святкування Міжнародного тижня італійської мови, що традиційно відзначається у жовтні. Зокрема, у 2020 р., під час святкування ювілейного XX Міжнародного тижня італійської мови була проведена віртуальна виставка: «Висловитися італійською: історія та культура Італії у зображеннях». Основна ідея

¹⁹ Сминтина Валентин Андрійович: біобібліографічний покажчик / за ред. О.В. Сминтини. Одеса: Астропринт, 2008. С. 137-200.

²⁰ Книжкові серії: Історія цивілізації. Сайт видавництва Фоліо. URL: https://folio.com.ua/books?by_series=51

заходу полягала у розкритті значення давніх і сучасних витворів італійського живопису та графіки як невербальних засобів трансляції італійської ідентичності²¹.

Важливою подією в діяльності Центру культури та історії Італії ім. Дж. Гарібальді стало проведення круглого столу «Італійці в Одесі: минуле, сучасність, майбутнє» у червні 2009 р. У роботі круглого столу взяли участь представники ОНУ імені І.І. Мечникова, Одеського історико-краєзнавчого музею, Одеського археологічного музею НАН України, Інституту археології НАН України, а також фундації Ромуальдо дель Бьянко та Товариства Данте Аліг'єрі. Учасники обговорили основні напрямки та результати досліджень з італійської історії та культури в Одеському регіоні, окреслили перспективи подальших наукових розвідок у цій сфері та можливості для поглиблення співпраці з науковими, освітніми та культурними установами Італії.

Ще однією помітною віхою стало проведення в 2018 р. на базі Центру конференції «Італійська їжа в історії та культурі», приуроченої до року італійської їжі у світі. Доповіді учасників були розподілені за наступними секціями:

- Історія італійських харчових продуктів та страв від первісності до модерного часу: міждисциплінарний підхід.
- Регіональні традиції італійської кухні: їжа, трапеза та ідентичність.
- Італійська їжа та вино у літературі, образотворчому мистецтві та кінематографі: історія та сучасність.
- Сучасна італійська їжа та вино у європейській культурі.

За результатами конференції було видано тематичний збірник наукових статей, які стали внеском у розвиток таких напрямків, як гастрономічний туризм та антропологічна історія²².

Представники Посольства Італійської Республіки в Україні традиційно є шанованими й бажаними гостями Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. У вересні 2007 р. університет відвідав Надзвичайний та Повноважний Посол Італії в Україні пан Фабіо Фаббрі, а в квітні 2010 р. – Надзвичайний та Повноважний Посол Італії в Україні пан П'єтро Джованні Доннічі (Рис. 4). Освітняни та науковці університету неодноразово тепло зустрічали директора Італійського інституту культури в Києві, проф. Ніколу Франко Баллоні (Рис. 5). У рамках участі в Одеському кінофестивалі 2010 р. університет відвідав аташе з питань культури п. Вієрі Сораче Мареска. Також у зв'язку з офіційною презентацією першого українського перекладу збірки своїх віршів та відкриттям ювілейного навчального року університет приймав відомого італійського поета Коррадо Калабро, який є високоповажним урядовцем Італії²³.

²¹ Віртуальна виставка. *Сайт Центру культури та історії Італії імені Дж. Гарібальді*. URL: <http://garibaldi.onu.edu.ua/uk/novosti/87-virtualna-vistavka>

²² Італійська їжа в історії та культурі: зб. наук. ст. з нагоди року італійської їжі у світі / відп. ред. О.В. Сминтина. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. 150 с

²³ Історія міжнародного співробітництва ОНУ. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. URL: <https://onu.edu.ua/uk/inter-depart/hist-inter>

Фото 4. Надзвичайний та Повноважний Посол Італійської Республіки в Україні п. П'єтро Джованні Доннічі з дружиною на зустрічі зі слухачами курсів італійської мови в Центрі культури та історії Італії імені Дж. Гарібальді

Фото 5. Робоча зустріч в бібліотеці Центру культури та історії імені Дж. Гарібальді (зліва направо – професор університету Ка Фоскарі Паоло Бьяджі, ректор ОНУ імені І.І. Мечникова В.А. Сминтина, керівник Центру проф. О.В. Сминтина, проректор ОНУ з міжнародного співробітництва доц. С.Ф. Скороход, співробітники центру Ю.В. Колмогорова та А.О. Стратонова, викладач італійської мови проф. Ніколетта Конфорті, директор Інституту Італійської культури в Києві проф. Нікола Франко Баллоні)

У січні 2017 р. з візитом до ОНУ імені І.І. Мечникова прибув Надзвичайний та Повноважний Посол Італії в Україні пан Давіде ла Чечіліа. Пізніше він прибув Під час офіційної частини зустрічі були обговорені питання збереження конструктивної співпраці між ОНУ імені І.І. Мечникова та культурними і освітніми установами в Італії, не дивлячись на труднощі, пов'язані з глобальною епідемією Covid-19. Окрім того, у неформальній обстановці пан Д. ла Чечіліа поспілкувався зі студентами факультету РФФ, що вивчають італійську мову. Візит пана Посла став можливістю провести відверту розмову зі студентами про історію та культуру Італії, а також про роль Італії у формуванні зовнішньої політики Європейського Союзу²⁴.

У 2021 р. ректор ОНУ проф. Вячеслав Труба зустрівся з директором Італійського інституту культури в Києві Едуардо Крізафуллі. Під час зустрічі були підведені підсумки більш ніж 30-річного співробітництва в науковій, освітній та культурній галузі. Також було визначено напрямки кооперації на майбутні роки – зокрема, однією з цілей співпраці було визначено необхідність підготовки спеціалістів, що володіють італійською мовою, для забезпечення розвитку туристичного потенціалу України. Обговорювалися й питання інтеграції наукового середовища обох країн. На жаль, через повномасштабне вторгнення рф ці плани зазнали коригувань²⁵.

Обрані напрямки співпраці, ефективність підходів та високий рівень організації співпраці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова з італійськими установами неодноразово отримували визнання у вигляді урядових та громадських нагород. Ректор ОНУ імені І.І. Мечникова, проф. В.А. Сминтина був удостоєний Орденом Італійської Республіки «Зірка Італійської солідарності» III ступеня та звання Кавалера. Директор Італійського Інституту культури, проф. Н.Ф. Баллоні, за рішенням Вченої ради ОНУ імені І.І. Мечникова, отримав звання Почесного Професора університету. За представлення першого українського перекладу збірки поезій К. Калабро було присвоєно звання Почесного Доктора ОНУ імені І.І. Мечникова. Проф. Паоло Бьяджі з університету Ка Фоскарі у Венеції, за внесок у розвиток студентської академічної мобільності, став Почесним Професором ОНУ імені І.І. Мечникова. В 2012 р. керівник Центру культури та історії Італії імені Дж. Гарібальді, проф. О.В. Сминтина, була нагороджена пам'ятним знаком «20 років дипломатичних відносин між Україною та Італією» від Посольства Італії в Україні, а в 2019 р. – державною нагородою Італії, орденом «Зірка Італії».

²⁴ Візит Надзвичайного та Повноважного Посла Італійської Республіки в Україні пана Давіде Ла Чечіліа до ОНУ імені І.І. Мечникова. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. URL: <https://onu.edu.ua/uk/mizhnarodne-spivrobotnytstvo/vizit-posla-italijskoi-respubliki>

²⁵ Ректор ОНУ імені І.І. Мечникова Вячеслав Труба зустрівся з директором Італійського інституту культури Едуардо Крізафуллі. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. URL: <https://onu.edu.ua/uk/mizhnarodne-spivrobotnytstvo/rektor-onu-imeni-ii-mechnykova-viacheslav-truba-zustrivsia-z-dyrektorom-italiiskoho-instytutu-kultury-eduardo-krizafulli>

Після 24 лютого 2022 р. контакти в різноманітних сферах між ОНУ імені І.І. Мечникова та італійськими університетами в різних сферах не припинилися. Продовжується співпраця в рамках вже усталених програм міжнародної академічної мобільності. Достатньо навести лише декілька подій, які відбулися після початку повномасштабного вторгнення:

- проведення гостьової лекції професора університету Фоджа Альдо Лігустро на тему проблемних питань вирішення спорів у Світовій Організації Торгівлі²⁶;
- проведення гостьової лекції професора університету Кассіно та Південного Лаціо Джуліано Кальдо на тему «Корпоративна культура та підприємництво»²⁷;
- візит делегації ОНУ до університету в рамках міжнародного проекту «Accelerating Innovation and Entrepreneurial Excellence in Higher Education Institutes», направлено на розвиток міжфакультетських підприємницьких форматів освіти та навчання з метою формування міждисциплінарних старт-ап команд²⁸.

Висновки. Упродовж майже двадцятирічного періоду участі України в Болонському процесі ОНУ імені І.І. Мечникова залишається одним з провідних університетів в сфері інтернаціоналізації вищої освіти. Одним із головних напрямків інтеграції університету до Європейського простору вищої освіти є співпраця з італійськими науковими та культурними інституціями. Базовим осередком цієї кооперації є Центр історії та культури Італії імені Дж. Гарібальді, заснований в межах університету в 2007 р. Діяльність Центру можна розділити на три головні напрямки: розвиток академічної мобільності; вивчення італійської мови; проведення наукових, освітніх та культурних заходів. Одним із ключових принципів Центру є розвиток не тільки вертикальних, а горизонтальних міжнародних зв'язків задля забезпечення комплексності процесу інтернаціоналізації вищої освіти. Співпраця ОНУ імені І.І. Мечникова з італійськими інституціями неодноразово була відмічена урядовими нагородами та відзнаками з боку Посольства Італії в Україні. Незважаючи на виклики воєнного часу, академічна співпраця української та італійської наукових спільнот продовжується і на сучасному етапі розвитку вищої освіти в нашій державі.

²⁶ Лекція професора Університету Фоджа (Італія) Aldo Ligustro з міжнародного права для студентів ЕПФ ОНУ. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.* URL: <https://onu.edu.ua/uk/mizhнародne-spivrobitnytstvo/leksiia-profesora-universytetu-fodzha-italiia-aldo-ligustro-z-mizhнародnoho-prava-dlia-studentiv-epf-onu>

²⁷ Гостьові лекції та зустрічі зі стейкхолдерами. *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.* URL: <https://onu.edu.ua/uk/structure/faculty/epf/kafedry-ta-inshi-strukturni-pidrozdily/theor-ecomon/nashi-zdobuvachi>

²⁸ Візит делегації ОНУ до університету Мачераті (Італія). *Сайт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.* URL: <https://onu.edu.ua/uk/mizhнародne-spivrobitnytstvo/vizyt-delehatsii-onu-do-universytetu-macherati-italiia>

REFERENCES

- Batsak, K.Yu. (2004). *Italiiska emihratsiia v Ukraini naprykintsi XVIII – u pershii tretyni XIX stolittia* [Italian emigration to Ukraine at the end of the 18th – the first third of the 19th century]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
- Dedman, M. (2009). *The Origins and Development of the European Union 1945-2008: A History of European Integration*. New York: Routledge [in English].
- Havrylenko, O.L., Sivalnov, O.M. & Tsybulkin, V.V. (2017). *Henuezka spadshchyna na terenakh Ukrainy: etnoderzhavoznavchyi vymir* [The Genoese heritage on the territory of Ukraine: the ethno-state studies dimension]. Kharkiv: Tochka [in Ukrainian].
- Hrinevych, V.S., Lebedieva, O.V., Levytska, Ye.O., Trapshtein, V.E., & Yatsenko, T.A. (2015). *Istoriia mizhnarodnoho spivrobotnytstva Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I.I. Mechnykova* [History of international cooperation of the I.I. Mechnikov Odesa National University]. Odesa: I.I. Mechnikov Odesa National University [in Ukrainian].
- Koval, I.M. (Ed.). (2015). *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova: istoriia ta suchasnist (1865-2015)* [I.I. Mechnikov Odesa National University: history and present (1865-2015)]. Odesa: I.I. Mechnikov Odesa National University [in Ukrainian].
- Polianska, A.S. (2023). Osoblyvosti upravlinnia proiektom «Mizhnarodna akademichna mobilnist» Prohramy Erasmus+ v umovakh viiny [Peculiarities of managing the project "International Academic Mobility" of the Erasmus+ Program in wartime conditions]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia*, 1(103), 56-63. Retrieved from: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/8651> [in Ukrainian].
- Savelieva, Ye.V. (Ed.). (2001). *Italiiska knyha epokhy Vidrozhennia u fondakh Naukovoï biblioteki ONU im. I.I. Mechnykova* [Italian book of the Renaissance era in the holdings of the Scientific Library of the I.I. Mechnikov Odesa National University]. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
- Svyrydenko, D.B. (2014). *Akademichna mobilnist: vidpovid na vyklyky hlobalizatsii* [Academic mobility: a response to the challenges of globalization]. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
- Smyntyna, O.V. (Ed.). (2018). *Italiiska yizha v istorii ta kulturi: zb. nauk. st. z nahody roku italiiskoi yizhi u sviti* [Italian food in history and culture: collection of scientific articles on the occasion of the year of Italian food in the world]. Odesa: I.I. Mechnikov Odesa National University [in Ukrainian].
- Smyntyna, O.V. (Ed.). (2008). *Smyntyna Valentyn Andriiovych: biobibliografichni pokazhchyk* [Smyntyna Valentyn Andriiovych: biobibliographic index]. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
- Cherniakova, Zh. (2015). Porivnialna kharakterystyka modelei internatsionalizatsii osvithnoho protsesu [Comparative characteristics of models of internationalization of the educational process]. *Ukrainskyi pedahohichniy zhurnal*, 4, 243-246. Retrieved from: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/138> [in Ukrainian].
- Tsyvd-Hrom, O.P. (2023). Mizhnarodna akademichna mobilnist v umovakh viiny [International academic mobility in the conditions of war]. In *Aktualni pytannia internatsionalizatsii vyshchoi osvity v Ukraini: linhvistychnyi, pravovi ta psykhologo-pedahohichniy aspekty: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (BNAU, 2-24 bereznia 2023 r.)*, 41-43. Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Varvartsev, M. (2013). Dzhuzeppe Haribaldi: morskymy shliakhamy v Ukrainu (1824-1834 rr.) [Giuseppe Garibaldi: by sea routes to Ukraine (1824-1834)]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky: mizhvid. zb. nauk. pr.*, 22, 14-21. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/mo_2013_22_9 (in Ukrainian).

THE CRASH OF THE MH17 AIRCRAFT IS ONE OF THE FIRST VISIBLE MANIFESTATIONS OF RUSSIA'S ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Iryna Krupenya*

Abstract

The aim of the work: to investigate the status of the investigation of the downing of the Malaysian plane flight MH17 in Donbas after 10 years from the day of the tragedy and to demonstrate that it was one of the first visible manifestations of russia's armed aggression against Ukraine and the first manifestation of the unity of the civilized world against russia's illegal behaviour.

The methodology of the study is based on the principles of scientificity, systematicity and objectivity with the use of general scientific methods: content analysis, event analysis, modelling, comparison, forecasting, structuring, systematicity and generalization.

The scientific novelty of the article lies in the fact that it was analysed for the first time in Ukraine in scientific circles the statements of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, the statements of the President of Ukraine, the statements of the Government of the Netherlands, the reports of the investigative journalism community Bellingcat, the reports of the International Joint Investigative Group on the investigation of the plane crash, the decisions of the Public Prosecution Service of the Netherlands, the reports of the Dutch Safety Board, the judgment of the International Court of Justice of the UN, the decisions of the European Court of Human Rights, experts' comments, reports in the national and international media regarding the downing of the passenger plane Boeing 777 Malaysia Airlines flight MH17.

Conclusions. Based on the reports of the international investigation, it was established that the plane of flight MH17 was shot down by the russian-made Buk anti-aircraft missile system. It was emphasized that since July 17, 2014, the whole world understood what russian aggression really means and that terror knows no borders. It was established that this terrible event was the first manifestation of the unity of the civilized world against russia's illegal behaviour and one of the first visible manifestations of russia's armed aggression against Ukraine.

The main focus is on the importance of restoring justice for the families of the victims of the downing of flight MH17 and the inevitability of punishing russian military personnel and officials for violating the norms of international law. Russia must bear punishment under international law for inaction in the investigation and for not preventing the supply of money and weapons to illegal armed groups in the east of Ukraine, which were involved in the downing of the MH17 plane. Restoring justice and reparations to the victims is the only right way to preserve the rules-based international order and restore peace and stability to the world.

Keywords: the Dutch Safety Board, the European Court of Human Rights, Flight MH17, the International Joint Investigative Group, International Court of Justice of the UN, the investigative journalism community Bellingcat, Malaysia Airlines, Russian-Ukrainian war, Ukraine

* PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

ЗБИТТЯ ЛІТАКА РЕЙСУ МН17 – ОДИН ІЗ ПЕРШИХ ВИДИМИХ ПРОЯВІВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**Ірина Крупеня*****Анотація**

Мета роботи: дослідити стан розслідування збиття малайзійського літака рейсу МН17 на Донбасі через 10 років із дня трагедії та продемонструвати, що це був один із перших наочних проявів збройної агресії росії проти України і перший прояв єдності цивілізованого світу проти протиправної поведінки рф.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності та об'єктивності з використанням загальнонаукових методів: контент-аналіз, івент-аналіз, моделювання, порівняння, прогнозування, структуризація, системність та узагальнення.

Наукова новизна статті полягає в тому, що було вперше в Україні в наукових колах проаналізовано заяви Міністерства закордонних справ України, заяви Президента України, заяви уряду Нідерландів, звіти спільноти журналістських розслідувань Bellingcat, звіти Міжнародної спільної слідчої групи з розслідування авіакатастрофи, рішення прокуратури Нідерландів, звіти Нідерландської ради безпеки, рішення Міжнародного суду ООН, рішення Європейського суду з прав людини, коментарі фахівців, повідомлення в національних та міжнародних ЗМІ щодо збиття пасажирського літака Boeing 777 Malaysia Airlines рейсу МН17.

Висновки. На основі звітів міжнародного розслідування встановлено, що літак рейсу МН17 був збитий зенітним ракетним комплексом «Бук» російського виробництва. Наголошено, що з 17 липня 2014 року весь світ зрозумів, що насправді означає російська агресія і що терор не знає кордонів. Констатовано, що ця жахлива подія стала першим проявом єдності цивілізованого світу проти протиправної поведінки росії і один із перших видимих проявів збройної агресії росії проти України.

Основну увагу зосереджено на важливості відновлення справедливості для родин жертв збитого літака рейсу МН17 та невідворотності покарання військовослужбовців і посадових осіб рф за порушення норм міжнародного права. Росія має відповісти за бездіяльність у проведенні розслідування та не перешкоджання в постачанні грошей та зброї незаконним збройним формуванням на сході України, які були залучені у збиття літака МН17. Відновлення справедливості та відшкодування збитків постраждалим – єдиний правильний шлях, який допоможе зберегти міжнародний порядок, заснований на правилах, та відновити мир і стабільність у світі.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Малайзійські авіалінії, Міжнародна спільна слідча група, Міжнародний суд ООН, Нідерландська рада безпеки, рейс МН17, російсько-українська війна, спільнота журналістських розслідувань Bellingcat, Україна

Цитування: Крупеня, І. (2024). Збиття літака рейсу МН17 – один із перших видимих проявів збройної агресії росії проти України. *Консенсус*, 4, 191-204.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/140>

* Кандидатка політичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

Formulation of the problem of the research. Ten years ago on 17 July 2014, the world was shocked by the downing of Malaysia Airlines Flight MH17 by russian militaries and individuals under their direct control¹. The Malaysian Airlines plane was shot down from Buk missile system that had been transferred to the occupied territory of Donbas from the russian federation^{2 3}. The plane was shot down near Torez, Donetsk region, during the russian armed aggression in the east of Ukraine⁴. The flight was on its way from Amsterdam to Kuala Lumpur. On board were 283 passengers and 15 crew members. All 298 people on board lost their lives⁵.

In the ten years that have passed since the tragic day, the russian federation has not found the courage to admit responsibility, apologize to the relatives of the victims and the affected countries, and pay compensation. Instead, from the very first day after the crime was committed, the russian propagand machine has launched a systematic disinformation campaign to avoid responsibility.

Russia and its propagandists have continued to lie about MH17 even after the Hague District Court established all the true facts and issued a verdict in 2022. Russia struck the MH17 victims twice. The first time it used a missile against a civilian aircraft. The second time it dishonored their memory and the grief of their relatives and friends⁶.

Analysis of recent research and publications. Relevance of the research attracted the attention of the international community, and for the first time in history such coordinated efforts were made, including the conduct of a technical investigation in accordance with the Chicago Convention, the creation of a Joint Investigative Team that used best practices for the investigation and prosecution of accused persons. Statements of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Statements of the President of Ukraine, Statements of the Government of the Netherlands, comments of experts, international reaction, reports of the international commission investigating the plane crash, the report of the investigative journalism community Bellingcat, Reports of the International

¹ Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the 10th anniversary of the downing of Flight MH17. *The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. 2024. URL: <https://mfa.gov.ua/en/news/zavava-mzs-ukravini-u-zvyazku-z-10-mi-rokovinami-zbittva-rejsu-mn17>

² Crash MH17. *The Dutch Safety Board*. 2014. URL: <https://onderzoeksraad.nl/en/onderzoek/crash-mh17-17-july-2014/>

³ Krupenya I.M. Putin's war against Ukraine from the hybrid aggression to full-scale war and its consequences. Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 136–155.

⁴ У Харкові Володимир Зеленський і Марк Рютте зустрілися з українськими слідчими та експертами, які брали участь у розслідуванні збиття літака рейсу МН17. *Офіційне інтернет-представництво. Президент України*. 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-harkovi-volodimir-zelenskij-i-mark-ryutte-zustrilisya-z-uk-89485>

⁵ Flight MH17: European Court of Human Rights to hear the Netherlands' inter-State application against the Russian Federation. *Government of the Netherlands*. 2024. URL: <https://www.government.nl/topics/mh17-incident>

⁶ Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the 10th anniversary of the downing of Flight MH17. *The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. 2024. URL: <https://mfa.gov.ua/en/news/zavava-mzs-ukravini-u-zvyazku-z-10-mi-rokovinami-zbittva-rejsu-mn17>

Joint Investigative Group, Reports of the Dutch Safety Board, the decision of the Public Prosecution Service of the Netherlands, the judgment of the International Court of Justice of the UN, the decision of the European Court of Human Rights, media reports were separately analysed.

The purpose of research. To investigate the status of the investigation of the downing of the Malaysian plane flight MH17 in Donbas after 10 years from the day of the tragedy and to demonstrate that it was one of the first visible manifestations of russia's armed aggression against Ukraine and the first manifestation of the unity of the civilized world against russia's illegal behaviour. Emphasize the importance of restoring justice for the families of the victims of the downing of Flight MH17 and the inevitability of punishing servicemen and officials of the russian federation for violating the norms of international law.

Main research results. In one of his daily addresses to the people of Ukraine, President Volodymyr Zelenskyi began by reminding that July 17 is already the tenth anniversary of the day when the russian occupiers destroyed a passenger plane in the Ukrainian skies – flight MH17. A Malaysian Boeing with 298 people on board, including 80 children. And over the time that has passed, it has been possible to fully establish the circumstances of this crime: how it became possible, who provided it. And there is no doubt that the trial and the work of international justice, in general, will inevitably lead to absolutely fair verdicts for everyone who is guilty of this crime⁷.

On this day, the First Deputy Minister of Foreign Affairs of Ukraine Andrii Sybiha took part in a commemorative event dedicated to the 10th anniversary of the downing of flight MH17 by russian servicemen in the sky over the temporarily occupied territory of the Donetsk region of Ukraine. The event organized by the Embassy of the Kingdom of the Netherlands in Ukraine was also attended by the Prosecutor General of Ukraine, representatives of the diplomatic corps accredited in Ukraine, as well as representatives of investigative and law enforcement agencies of Ukraine.

The participants expressed their condolences to the families of the victims of this terrible tragedy, who have been striving for truth and justice for 10 years. During the speech, Andrii Sybiha noted that “this terrible event was the first manifestation of the unity of the civilized world against the illegal behavior of russia”. The importance of restoring justice for the families of the victims of the downing of flight MH17 and the inevitability of punishing military personnel and officials of the russian federation for violating the norms of international law was separately emphasized⁸.

⁷ Сьогодні вдалося звільнити з російського полону ще 95 наших людей – звернення Президента. *Офіційне інтернет-представництво. Президент України.* 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/sogodni-vdalosya-zvilniti-z-rosijskogo-polonu-she-95-nashih-92233>

⁸ Андрій Сибіга взяв участь у заході із вшанування пам'яті жертв збиття рейсу MH17. *Міністерство закордонних справ України.* 2024. URL: <https://mfa.gov.ua/news/pershij-zastupnik-ministra-andrij-sibiga-zvyv-uchast-u-zahodi-prisvyachenomu-pamyati-zhertv-zbittva-rejsu-mh17>

At the same time, in Vijfhuizen, the Netherlands, at the ceremony marking the 10th anniversary of the MH17 air disaster, the Prime Minister of the Netherlands, Dick Schoof, delivered his speech with the words of a poem by the Dutch author Toon Tellegen, called “Come Back”. In one of the couplets, he emphasized that

*...«How sorely we wish it were possible.
To bring back our loved ones, in defiance of the laws of nature.
And even though we know, in a corner of our minds,
that this will never happen, we still try to
get as close as possible to that point, through all the things we can do.*

*The power of togetherness stretches beyond our national borders.
Around the world we are connected to families who have lost loved ones.
Some of them are here today.*

*To the grieving families and to the representatives of these countries
I'd like to say: thank you for being here.
Today we come together in Vijfhuizen, but even on all those other days,
when we are separated by great distances,
we remain connected.
United not only in our grief, but also in our fight for justice.*

*Because this is the other thing that drives us.
And I don't have to tell you what steps have already been taken,
or the outcome of the criminal investigation,
or who was convicted and what the sentence was.
You already know all this.
And you also know
that a conviction isn't the same thing as actually putting someone behind
bars.*

*And I know it too: justice takes time.
But we have the time.
And the patience.
And the perseverance.*

That is my message to the guilty parties, and my promise to you»...⁹

A few months earlier, on March 1, 2024, the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyi and the Prime Minister of the Netherlands, Mark Rutte, held a joint meeting in Kharkiv (Ukraine) with Ukrainian investigators and rescuers who participated in the work of the Joint Investigation Team for the criminal investigation of the crime, as well as those involved in forensics and transportation of the bodies of the victims of the crash of

⁹ Speech Prime Minister Schoof at ceremony 10th anniversary MH17 air disaster. *Government of the Netherlands*. 2024. URL: <https://www.government.nl>

Malaysia Airlines Boeing 777 flight MH17. The international investigation has come to the conclusion that the aircraft was hit by a russian-made Buk surface-to-air missile system. Volodymyr Zelenskyi emphasized during the meeting that since then the whole world has understood what russian aggression and war really mean. **Terrorism knows no boundaries, and any country, any nation can suffer when one person starts a brutal terrorist war.** On his part, Mark Rutte expressed his gratitude to Ukrainian experts for their important work and emphasized that the investigation of the tragedy is of great significance to his country¹⁰.

The state of the investigations into the downing of flight MH17

The accident to flight MH17 which occurred at Thursday 17th of July 2014 in the region of Donetsk, Ukraine was investigated by the Dutch Safety Board. The Dutch Safety Board has conducted various investigations, which have been published in two reports. The first report is on the causes of the crash and the issue of flying over conflict areas. The second report is on the compilation of the passenger list and the process of informing the relatives of the Dutch victims. In addition to the investigation of the Dutch Safety Board, several other investigations were initiated: Criminal investigation into flight MH17; Victim identification investigation.

On 9 September 2014 was published a Preliminary Report by the Dutch Safety Board. The findings published in the Preliminary Report are listed below: according to the information received from Malaysia Airlines the crew was properly licensed and had valid medical certificates to conduct the flight; the aircraft was in an airworthy condition at departure from Amsterdam Airport Schiphol. There were no know technical malfunctions; the engine parameters were consistent with normal operation during the event flight; no distress messages were received by the air traffic control etc.¹¹

The Preliminary Report shown that the aeroplane was stuck by a 9N314M warhead as carried on a 9M38-series missile and launched by a Buk surface-to-air missile system. This conclusion is based on the combination of the following: the recorded sound peak, the damage pattern found on the wreckage caused by the blast and the impact of fragments, the bow-tie and cubic shaped fragments found in the cockpit and in the bodies of the crew members in the cockpit, the injuries sustained by three crew members in the cockpit, the analysis of the in-flight break-up, the analysis of the explosive residues and paint found and the size and distinct, bow-tie, shape of some of the fragments¹².

¹⁰ У Харкові Володимир Зеленський і Марк Рютте зустрілися з українськими слідчими та експертами, які брали участь у розслідуванні збиття літака рейсу MH17. *Офіційне інтернет-представництво. Президент України.* 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-harkovi-volodimir-zelenskij-i-mark-rvutte-zustrilysya-z-uk-89485>

¹¹ Crash of Malaysia Airlines flight MH17. *The Dutch Safety Board.* 2014. P. 17. URL: https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/debcd724fe7breport_mh17_crash.pdf

¹² Crash of Malaysia Airlines flight MH17. *The Dutch Safety Board.* 2014. P. 256. URL: https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/debcd724fe7breport_mh17_crash.pdf

An investigative journalism organisation Bellingcat conducted its independent investigation into the downing of Malaysia Airlines Flight MH17 in Ukraine by using open-source information from Google Earth and social media. Bellingcat researchers were able to reconstruct how and by whom the aircraft was downed. Bellingcat concluded that the Russian Federation was responsible for the downing of flight MH17¹³. Bellingcat researchers established that the Buk anti-aircraft missile complex, which was used to shoot down Malaysia Airlines Flight MH17 in Ukraine, was part of the 53rd anti-aircraft missile brigade of the Russian Armed Forces, based in the city of Kursk¹⁴.

On 23 February 2016 an investigative journalism organisation Bellingcat issued the report “MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade”. In the final section, “Commanders of the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade”, is provided extensive information regarding the leadership structure of the brigade and battalion that provided and possibly operated the likely murder weapon in the downing of MH17. According to investigators of Bellingcat responsibility for the downing of MH17 from a weapon provided and possibly operated by the Russian military lies with the Ministry of Defence and the Supreme Commander of the Russian Armed Forces, President Vladimir Putin¹⁵.

The Public Prosecution Service of the Netherlands prosecuted four suspects (Igor Vsevolodovich Girkin, Sergey Nikolayevich Dubinskiy, Oleg Yuldashevich Pulatov, Leonid Volodymyrovych Kharchenko) for bringing down Malaysia Airlines flight MH17 on the 17th of July 2014 killing all 298 passengers and crew. This decision was made on the basis of the investigation conducted by the Joint Investigation Team, consisting of law enforcement agencies from Australia, Belgium, Malaysia, Ukraine and the Netherlands. The trial started on the 9th of March 2020 at 10.00 AM before the District Court of The Hague, which conducted the hearings at the Schiphol Judicial Complex¹⁶. On 17 November 2022 the Court delivered the verdict. Three accused (Leonid Kharchenko, Sergey Dubinskiy and Igor Girkin) are sentenced to life imprisonment. In the verdict was written that causing the crash of Flight MH17 and the murders of all persons on board is such a serious accusation, the consequences are so devastating, and the attitude of the accused are so reprehensible, that a limited period of imprisonment will not suffice. Oleg Pulatov was acquitted as was not known that he has been in the vicinity of the launch site at or

¹³ Eliot Higgins awarded Treaties of Nijmegen Medal: speech by Secretary-General Paul Huijts. *Government of the Netherlands*. 2024. URL at: <https://www.government.nl/documents/speeches/2024/04/18/eliot-higgins-awarded-treaties-of-nijmegen-medal-speech-by-secretary-general-paul-huijts>

¹⁴ Bellingcat назвав голландцям підозрюваних в атаці на МН-17. *Українська правда*. 2016. URL:<https://web.archive.org/web/20160225105016/http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/24/7100100/>

¹⁵ MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade. *A Bellingcat Investigation*. 2016. P. 108–109 URL: <https://web.archive.org/web/20160928114410/https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2016/02/53rd-report-public.pdf>

¹⁶ Prosecution of four suspects for downing flight MH17. *Netherlands Public Prosecution Service*. 2019. URL: <https://www.prosecutionservice.nl/topics/mh17-plane-crash/news/2019/06/19/prosecution-of-four-suspects-for-downing-flight-mh17>

around the moment that the Buk TELAR fired the missile. Nor are there any indications that he could have changed anything about this¹⁷.

Separately, it is worth emphasizing responsibility of the Russian Federation as a state and holding Russia accountable for its part in the downing of flight MH17 on the basis of international law. Holding a state responsible is a complex legal process, and there are several ways to do this¹⁸. On 29 July 2015 Prime Minister of the Netherlands Mark Rutte spoke with President Vladimir Putin and try to draw the Russian leader's attention to the proposal submitted by Malaysia for a resolution establishing a UN tribunal to try those suspected of perpetrating the MH17 air disaster. The Dutch government has been reaching out to other leaders as well, in a concerted diplomatic effort. Foreign Minister Koenders has been in talks with various parties in New York and addressed the Security Council about the resolution at session on 29 July 2015¹⁹.

In addition to the Netherlands, Australia, Belgium, Malaysia and Ukraine supported the proposal to create an international criminal tribunal in accordance with Chapter VII of the UN Charter²⁰. Permanent members of the UN Security Council, the United States, Great Britain and France supported the creation of the tribunal, while China abstained. Two non-permanent members of the UN Security Council also abstained – Angola and Venezuela. At the same time with 11 votes in favour of the creation of the tribunal, but Russia blocked the decision to create the tribunal. Russia's ambassador to the UN Security Council, Vitaly Churkin, noted that his country «remains serious questions before the investigation is conducted». The representative of Lithuania, speaking after the vote, noted that the Buk anti-aircraft missile system, from which the plane was probably shot down, «cannot be bought on the local market, and an ordinary miner will not be able to use it». And the Minister of Foreign Affairs of Lithuania, Linas Linkevičius, on his page on the social network Twitter, advised to think about the situation when «a permanent member of the UN Security Council repeatedly resists international peace and justice»²¹.

On January 16, 2017, Ukraine filed a lawsuit with the UN International Court of Justice to hold the Russian Federation accountable for committing acts of terrorism and

¹⁷ Summary of the day in court: 17 November 2022 – Judgment. *De Rechtspraak*. 2022. URL: <https://www.courtmh17.com/en/insights/news/2022/summary-of-the-day-in-court-17-november-2022-judgment/>

¹⁸ MH17: The Netherlands and Australia hold Russia responsible. *Government of the Netherlands*. 2018. URL: <https://www.government.nl/topics/mh17-incident/news/2018/05/25/mh17-the-netherlands-and-australia-hold-russia-responsible>

¹⁹ Prime Minister Rutte spoke with President Putin about establishing a UN tribunal regarding the MH17 air disaster. *Government of the Netherlands*. 2015. URL: <https://www.government.nl/latest/news/2015/07/29/prime-minister-rutte-spoke-with-president-putin-about-establishing-a-un-tribunal-regarding-the-mh17-air-disaster>

²⁰ «Ми повинні забезпечити справедливість жертвам рейсу MH17»: – Міністри закордонних справ Австралії, Бельгії, Малайзії, Нідерландів та України. *Міністерство закордонних справ України*. 2015. URL: <https://mfa.gov.ua/news/38496-mi-povinni-zabezpechiti-spravedlivisty-zhertvam-rejsu-mh17ministri-zakordonnih-sprav-avstraliji-belvgiji-malajziji-niderlandiv-ta-ukrajini>

²¹ Росія заблокувала створення міжнародного трибуналу MH17. *DW*. 2025. URL: <https://www.dw.com/uk>

discrimination during its illegal aggression against Ukraine. The lawsuit was filed under the International Convention on the Suppression of the Financing of Terrorism and the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.

Among the listed terrorist attacks was the downing of passenger plane flight MH17 near Donetsk. Also, among the acts of terrorism committed by russian terrorists are the shelling of residential areas in Mariupol and Kramatorsk, the destruction of a civilian passenger bus near Volnovakha, and a deadly explosion during a peaceful gathering in Kharkiv.

In the statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Minister Pavlo Klimkin emphasized that «We have tried to settle the existing disputes through negotiations for more than two years, but russia does not want to stop its violations of international law. That is why we filed a lawsuit at the UN International Court of Justice with the aim of holding the russian federation accountable for these violations and restoring the rights of the Ukrainian people guaranteed by these international treaties to which the russian federation is a party»²².

On 31 January 2024, the International Court of Justice of the UN delivered its judgment on the merits of Ukraine's case against the russian federation under the International Convention International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, and the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. The Court concluded that russia violated both treaties. This is the first time in its history that the International Court of Justice has reached a final judgment on russia's violations of international law. The judgment of the International Court of Justice leaves no doubt that the russian federation is in violation of international law. Ukraine remains committed to pursuing justice and accountability for all of russia's illegal acts, including the full-scale invasion russia launched in 2022²³.

On the tenth anniversary of the downing of Malaysia Airlines Flight MH17, the European Union once again called on russia to accept responsibility for the tragedy. The European Union emphasizes that the evidence presented by the Joint Investigative Group during the proceedings in the District Court of the Netherlands and submitted to the European Court of Human Rights, the Council of the International Civil Aviation Organization, clearly indicates that the Buk air defense system, which was used to downing of MH17, «belonged without a doubt to the russian armed forces»²⁴.

The European Court of Human Rights issued a decision on 25 January 2023 in which it declared that the Netherlands' inter-State application against the russian

²² Україна подала позов проти Російської Федерації до Міжнародного суду ООН. *Міністерство закордонних справ України*. 2017. URL: <https://mfa.gov.ua/news/53743-ukrajina-podala-pozov-proti-rosijskoi-federaciji-do-mizhnarodnogo-sudu-oon>

²³ Заява МЗС України щодо рішення Міжнародного суду ООН у справі проти Російської Федерації. *Міністерство закордонних справ України*. 2024. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rishennya-mizhnarodnogo-cudu-oon-u-spravi-proti-rosijskovi-federacivi>

²⁴ ЄС знову закликав Росію визнати відповідальність за збиття рейсу MH17. *Суспільне новини*. 2024. URL: <https://suspilne.media/791993-es-znovu-zaklikav-rosiu-viznati-vidpovidalnist-za-zbitta-rejsu-mh17/>

federation regarding the downing of Flight MH17 is admissible. On 12 June 2024 the European Court of Human Rights started to consider the Netherlands' inter-State application against the russian federation regarding the downing of flight MH17. The hearing took place in Strasbourg²⁵. The Court held a Grand Chamber hearing in the case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. The case concerns complaints about the russian military operations in Ukraine since 24 February 2022 and the conflict in eastern Ukraine involving pro-russian separatists which began in 2014, including the downing of Malaysia Airlines flight MH17. The beginning of the consideration of the case in the European Court of Human Rights is an important step towards establishing the truth and achieving justice and accountability for all the victims and their next of kin^{26 27}.

Separately, it is worth emphasizing that Australia and the Netherlands also brought a dispute to the Council of the International Civil Aviation Organization (ICAO). On 17 March 2023, the ICAO-Council has confirmed it has jurisdiction in this dispute. On 15 March 2024, the Council decided to commence its consideration of the merits of the dispute. The first step was the first hearing which took place on 18 and 20 June 2024. Despite the russian federation's disappointing withdrawal, the proceedings continue in line with the ICAO dispute settlement rules. The safety and security of international civil aviation is of critical importance to all states. The ICAO Council has responsibility for ensuring state adherence to legal and operational standards that underpin the safety and security of international civil aviation. This is another important further step towards truth, justice, and accountability for the victims of the tragedy and their next of kin²⁸.

Conclusions. The analysis of a large number of statements, reports, the judgment, decisions of both national and international state and judicial bodies, reports in the mass media, comments of experts prove that the downing of the Malaysian flight MH17 in Donbas was one of the first visible manifestations of russia's armed aggression against Ukraine and the first manifestation of the unity of the civilized world against illegal behaviour of russia.

To date, the russian federation has not acknowledged its responsibility for the violation of the Convention on Combating the Financing of Terrorism by Providing Weapons and Other Types of Assistance to Illegal Armed Forces, which committed a number of acts of terrorism on the territory of Ukraine, including the downing of

²⁵ Flight MH17: European Court of Human Rights to hear the Netherlands' inter-State application against the Russian Federation. *Government of the Netherlands*. 2024. URL: <https://www.government.nl/latest/news/2024/06/10/flight-mh17-european-court-of-human-rights-the-netherlands-inter-state-application-russian-federation>

²⁶ Grand Chamber hearing in an inter-State case. *European Court of Human Rights*. 2024. URL: <https://prd-echr.coe.int/web/echr/w/grand-chamber-hearing-in-an-inter-state-case-1>

²⁷ Webcast of the hearing an inter-State case. *European Court of Human Rights*. 2024. URL: <https://vodmanager.coe.int/cedh/webcast/cedh/2024-06-12-1/en>

²⁸ Joint Statement Ten years since the downing of Malaysia Airlines Flight MH17. *U.S. Mission to the OSCE*. 2024. URL: <https://osce.usmission.gov/joint-statement-ten-years-since-the-downing-of-malaysia-airlines-flight-mh17/>

Malaysian Airlines Flight MH17. Instead, in the commentary of the Department of Information and Press of the Ministry of Foreign Affairs of Russia in connection with the fifth anniversary of the plane crash of flight MH17, it is publicly stated that the evidence base is based on very dubious sources of information: social networks, poor quality photos and video materials, unsubstantiated data of Ukrainian special services, etc.²⁹

Reports of the international investigative indicate that the Malaysian Airlines plane was shot down from the Buk anti-aircraft missile complex that had been transferred to the occupied territory of Donbas from the 53rd anti-aircraft missile brigade of the Russian armed forces, based in the city of Kursk³⁰.

The author of this study absolutely agrees with the statement of the Prosecutor General of Ukraine, Andrii Kostin, during one of his public speeches, that holding Russia accountable for its barbaric crimes, restoring justice and compensating the victims is the only correct way that will help preserve the international order based on rules, and restore peace and stability in the world³¹.

REFERENCES

- Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the 10th anniversary of the downing of Flight MH17. (2024). *The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/en/news/zayava-mzs-ukrayini-u-zvyazku-z-10-mi-rokovinami-zbittya-rejsu-mn17> [in English].
- Crash MH17. (2014). *The Dutch Safety Board*. Retrieved from <https://onderzoeksraad.nl/en/onderzoek/crash-mh17-17-july-2014/> [in English].
- Krupenya, I.M. (2023). *Putin's war against Ukraine from the hybrid aggression to full-scale war and its consequences*. Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», P. 136–155. Retrieved from <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/304/8439/17617-1> [in English].
- U Kharkovi Volodymyr Zelenskyi i Mark Rutte zustrylisia z ukrainskymy slidchymy ta ekspertamy, yaki braly uchast u rozsliduvanni zbyttia litaka reisu MH17 [In Kharkiv, Volodymyr Zelenskyi and Mark Rutte met with Ukrainian investigators and experts who participated in the investigation into the downing of flight MH17]. (2024). *Ofitziine internet-predstavnytstvo. Prezydent Ukrainy*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/u-harkovi-volodimir-zelenskij-i-mark-ryutte-zustrilisya-z-uk-89485> [in Ukrainian].

²⁹ Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с пятой годовщиной авиакатастрофы рейса MH17. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. 2019. URL: https://archive.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJEozBw/content/id/3728225

³⁰ MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade. *A Bellingcat Investigation*. 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20160928114410/https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2016/02/53rd-report-public.pdf>

³¹ Андрій Костін: Мета українських слідчих і прокурорів – відновити справедливість та забезпечити відповідальність росії за її міжнародні злочини в Україні, аби зупинити агресора раз і назавжди. *Офіс Генерального Прокурора*. 2024. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-meta-ukrayinskix-slidcix-i-prokuroriv-vidnoviti-spravedlivist-ta-zabezpeciti-vidpovidalnist-rosivi-za-yivi-miznarodni-zlocini-v-ukrayini-abi-zupiniti-agresora-raz-i-nazavzdi>

- Flight MH17: European Court of Human Rights to hear the Netherlands' inter-State application against the Russian Federation. (2024). *Government of the Netherlands*. Retrieved from <https://www.government.nl/topics/mh17-incident> [in English].
- Sohodni vdalosia zvilnyty z rosiiskoho polonu shehe 95 nashykh liudei – zvernennia Prezydenta [Today it was possible to free 95 more of our people from Russian captivity – the President's address]. (2024). *Ofitziine internet-predstavnytstvo. Prezydent Ukrainy*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/sogodni-vdalosya-zvilniti-z-rosijskogo-polonu-she-95-nashih-92233> [in Ukrainian].
- Andrii Sybiha vziav uchast u zakhodi iz vshanuvannia pamizti zhertv zbuttia reisu MH17 [Andrii Sybiga took part in the event to honor the memory of the victims of the downing of flight MH17]. (2024). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/pershij-zastupnik-ministra-andrij-sibiga-vzyav-uchast-u-zahodi-prisyvachenomu-pamyati-zherty-zbittya-rejsu-mh17> [in Ukrainian].
- Speech Prime Minister Schoof at ceremony 10th anniversary MH17 air disaster. (2024). *Government of the Netherlands*. Retrieved from <https://www.government.nl> [in English].
- U Kharkovi Volodymyr Zelenskyi i Mark Rutte zustrilisya z ukrainskymy slidchymy ta ekspertamy, yaki braly uchast u rozsliduvanni zbyttia litaka reisu MH17 [In Kharkiv, Volodymyr Zelenskyi and Mark Rutte met with Ukrainian investigators and experts who participated in the investigation into the downing of flight MH17]. (2024). *Ofitziine internet-predstavnytstvo. Prezydent Ukrainy*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/u-harkovi-volodimir-zelenskij-i-mark-ryutte-zustrilisya-z-uk-89485> [in Ukrainian].
- Crash of Malaysia Airlines flight MH17. (2014). *The Dutch Safety Board*. Retrieved from https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/debcd724fe7breport_mh17_crash.pdf [in English].
- Eliot Higgins awarded Treaties of Nijmegen Medal: speech by Secretary-General Paul Huijts. (2024). *Government of the Netherlands*. Retrieved from <https://www.government.nl/documents/speeches/2024/04/18/eliot-higgins-awarded-treaties-of-nijmegen-medal-speech-by-secretary-general-paul-huijts> [in English].
- Bellingcat nazvav hollandtsiam pidozriypanykh v atatsi na MH-17 [Bellingcat named the suspects in the attack on MH-17 to the Dutch]. (2016). *Українська правда*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20160225105016/http://www.prawda.com.ua/news/2016/02/24/7100100/> [in Ukrainian].
- MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade. (2016). *A bellingcat Investigation*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20160928114410/https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2016/02/53rd-report-public.pdf> [in English].
- Prosecution of four suspects for downing flight MH17. (2019). *Netherlands Public Prosecution Service*. Retrieved from <https://www.prosecutionservice.nl/topics/mh17-plane-crash/news/2019/06/19/prosecution-of-four-suspects-for-downing-flight-mh17> [in English].
- Summary of the day in court: 17 November 2022 – Judgment. (2022). *De Rechtspraak*. Retrieved from <https://www.courtmh17.com/en/insights/news/2022/summary-of-the-day-in-court-17-november-2022-judgment/> [in English].
- MH17: The Netherlands and Australia hold Russia responsible. (2018). *Government of the Netherlands*. Retrieved from: <https://www.government.nl/topics/mh17-incident/news/2018/05/25/mh17-the-netherlands-and-australia-hold-russia-responsible> [in English].

- Prime Minister Rutte spoke with President Putin about establishing a UN tribunal regarding the MH17 air disaster. (2015). *Government of the Netherlands*. Retrieved from <https://www.government.nl/latest/news/2015/07/29/prime-minister-rutte-spoke-with-president-putin-about-establishing-a-un-tribunal-regarding-the-mh17-air-disaster> [in English].
- «My povynni zabezpechyty spravedlyvist zhertvam reisu MH17»: – Ministry zakordonnykh sprav Avstralii, Belhii, Malaizii, Niderlandiv ta Ukrainy [«We must ensure justice for the victims of flight MH17»: – Foreign Ministers of Australia, Belgium, Malaysia, the Netherlands and Ukraine]. (2015). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/38496-mi-povynni-zabezpechiti-spravedlivisty-zhertvam-reisu-mh17ministri-zakordonnih-sprav-avstraliji-belygiji-malajizii-niderlandiv-ta-ukrajini> [in Ukrainian].
- Rosiia zablokuvala stvorennia miznarodnoho trybunalu MH17. [Russia has blocked the creation of an international MH17 tribunal]. (2024). *DW*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk> [in Ukrainian].
- Ukraina podala pozov proty Rosiiskoi Federatsii do Miznarodnoho sudu OON [Ukraine filed a lawsuit against the Russian Federation at the UN International Court of Justice]. (2017). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/53743-ukrajina-podala-pozov-proti-rosijsykoji-federaciji-do-mizhnarodnogo-sudu-oon> [in Ukrainian].
- Zaiava MZS Ukrainy shchodo rishennia Miznarodnoho sudu OON u spravi proty Rosiiskoi Federatsii. [Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the decision of the International Court of Justice of the United Nations in the case against the Russian Federation]. (2024). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rishennya-mizhnarodnogo-cudu-oon-u-spravi-proti-rosijskoyi-federaciyi> [in Ukrainian].
- YeS znovu zaklykav Rosiiu vyznati vidpovadalnist za zbynnia reisu MH17 [The EU has again called on Russia to admit responsibility for the downing of flight MH17]. (2024). *Suspilne novyny*. Retrieved from <https://suspilne.media/791993-es-znovu-zaklykav-rosiu-viznati-vidpovidalnist-za-zbitta-reisu-mh17/> [in Ukrainian].
- Flight MH17: European Court of Human Rights to hear the Netherlands' inter-State application against the Russian Federation. (2024). *Government of the Netherlands*. Retrieved from <https://www.government.nl/latest/news/2024/06/10/flight-mh17-european-court-of-human-rights-the-netherlands-inter-state-application-russian-federation> [in English].
- Grand Chamber hearing in an inter-State case. (2024). *European Court of Human Rights*. Retrieved from <https://prd-echr.coe.int/web/echr/w/grand-chamber-hearing-in-an-inter-state-case-1> [in English].
- Webcast of the hearing an inter-State case. (2024). *European Court of Human Rights*. Retrieved from <https://vodmanager.coe.int/cedh/webcast/cedh/2024-06-12-1/en> [in English].
- Joint Statement Ten years since the downing of Malaysia Airlines Flight MH17. (2024). *U.S. Mission to the OSCE*. Retrieved from <https://osce.usmission.gov/joint-statement-ten-years-since-the-downing-of-malaysia-airlines-flight-mh17/> [in English].
- Komentarrii Departamenta informatsii i pechati MID Rosii v cviazi s piatoi hodovshchinoi aviakatastrofy reisa MH17 [Commentary by the Information and Press Department of the Russian Foreign Ministry on the fifth anniversary of the MH17 air disaster]. (2019). *Ministerstvo innostrannykh del Rosiiskoi Federatsii*. Retrieved from

https://archive.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/ckNonkJEo2Bw/content/id/3728225 [in Russian].

Andrii Kostin: Meta ukrainskukh slidehykh i prokuroriv – vidnovyty spravedlyvist ta zabezpechyty vidpovidalnist rosii za ii miznarodni zlochyny v Ukraini, aby zupynyty ahresora raz I nazavdy [Andriy Kostin: The goal of Ukrainian investigators and prosecutors is to restore justice and ensure Russia's responsibility for its international crimes in Ukraine in order to stop the aggressor once and for all]. (2024). *Ofis Heneralnoho Prokurora*. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-meta-ukrayinskix-slidcix-i-prokuroriv-vidnoviti-spravedlivist-ta-zabezpeciti-vidpovidalnist-rosiyi-za-yiyi-miznarodni-zlocini-v-ukrayini-abi-zupiniti-agresora-raz-i-nazavzdi> [in Ukrainian].